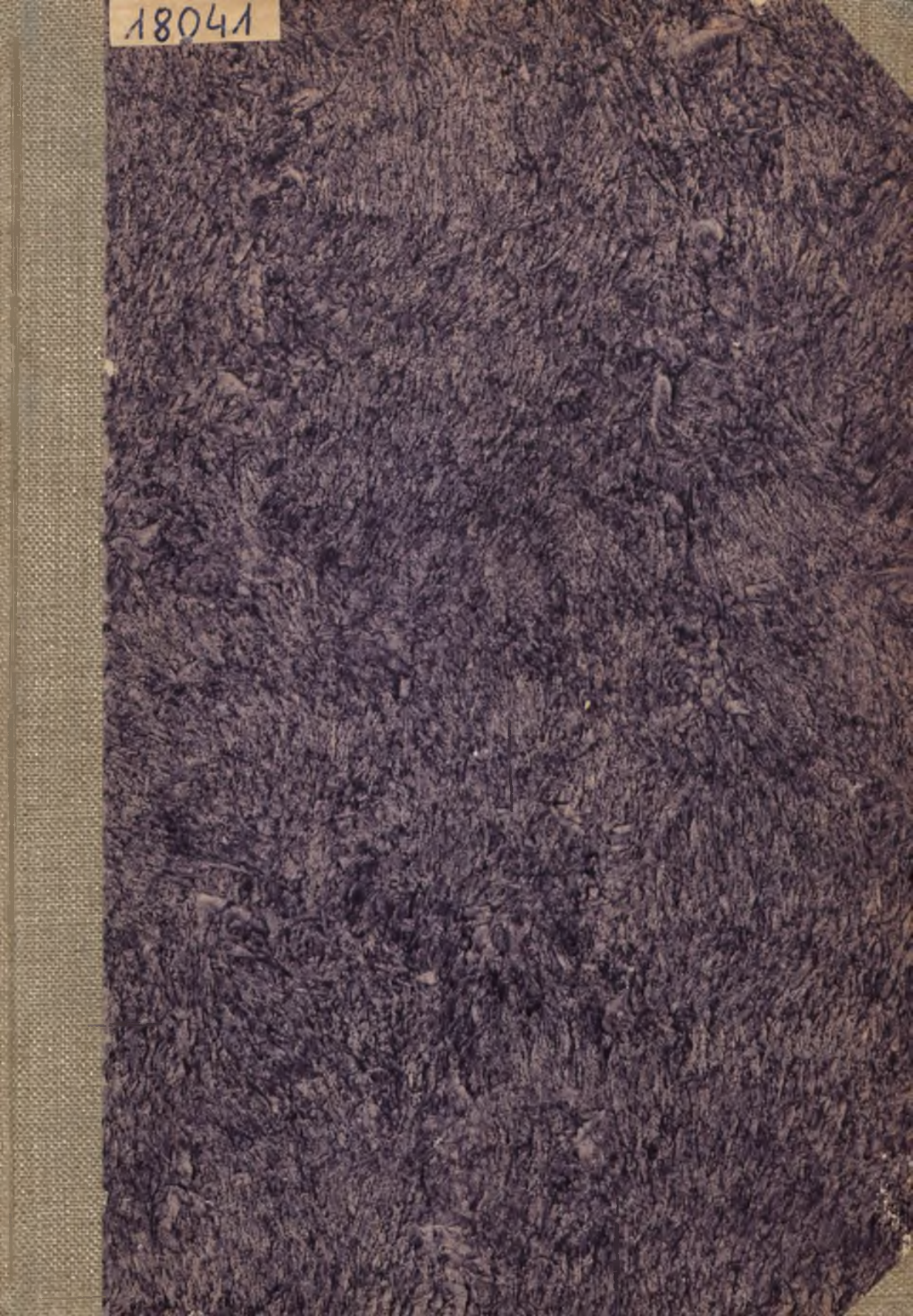

18041

18041.

KROLESTWO POLSKIE

WYDZIAŁ STATYSTYKI
WARSZAWA
KROLESTWO POLSKIE
POD WZGLĘDEM STATYSTYCZNYM.

1000822519

1159

WARSZAWA.

DRUK TOW. S. ORGELBRANDA SYNÓW.

Krakowskie-Przedmieście Nr. 66.

35027
155928

WITOLD ZAŁĘSKI.

KRÓLESTWO POLSKIE

POD WZGLĘDEM STATYSTYCZNYM.

OZĘSC I.

LUDNOŚĆ, ROLNICTWO, GÓRNICTWO I FINANSE.

Wydane z zapomogi Kasy pomocy dla osób pracujących na polu naukowym imienia
Dra Józefa Mianowskiego.

Cena rb. 1.

WARSZAWA

SKŁAD GŁÓWNY W KSIĘGARNI JANA FIZZERA

Nowy - Świat Nr. 9.

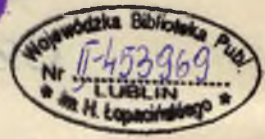
1900.

WYDZIAŁ KRAJOWY

KRÓLESTWO POLSKIE

C2.1

II-453969 / C2.1

311.3(438)(083.41)18"

ДОЗВОЛЕНО ЦЕНЗУРОЮ.

Варшава, 24 Декабря 1899 года.

У-254/03/18

PRZEDMOWA.

wydanej w r. 1876 Statystyce porównawczej Królestwa Polskiego staraliśmy się zużytkować wszelkie dostępne naten-
czas materiały statystyczne, tak urzędowe, jak i prace autorów pry-
watnych. Głównem źródłem były w owym czasie sprawozdania
roczne pp. Gubernatorów. Obecnie jednak, wobec pojawienia się
wielkiej liczby wydawnictw urzędowych, dokonanych przez po-
jedyncze Ministerya w Petersburgu, wyżej wspomniane sprawo-
zdania pp. Gubernatorów straciły poprzednią wartość pierwszo-
rzędną. Bardzo cennymi są obecnie wydawnictwa Centralnego
Komitetu Statystycznego Ministerjum Spraw Wewnętrznych,
mianowicie: jego Rocznik, *) w którym streszczone bywają wia-
domości dostarczone z innych Ministerjów.

Dalej bardzo ważnemi są wydawnictwa Ministerjum finan-
sów, szczególnie Departamentu handlu i przemysłu,**) dotyczące

*) *Сборникъ свѣдѣній по Россіи.* 1896. Изд. Центр. Статистич. Комитета Министер. В. Д. Спб. 1897.

***) *Производительныя силы Россіи.* Изд. Мин. Финансовъ. Спб. 1896. *Перечень Фабрикъ и Заводовъ.* Изд. Мин. Финансовъ. Спб. 1897.

produkeyi fabrycznej i górniezej i Ministeryum rolnictwa i dób państwa o stanie rolnictwa i produkeyi rolniczej.

Do bardzo cennych należy zaliczyć wydawnictwo kilku Ministeryów, szczególnie Ministeryum finansów, spowodowane wystawą międzynarodową w Chicago w roku 1893 i zbiór artykułów, opracowanych dla wystawy wszechrosyjskiej w Niższym Nowogrodzie w r. 1896. *)

Warszawski Komitet Statystyczny wydał szereg tomów, odnoszących się do statystyki Królestwa Polskiego. Nakoniec dla statystyki ludności całego Państwa Rosyjskiego, mają wartość pierwszorzędną rezultaty pierwszego ogólnego spisu ludności, dokonanego w r. 1897. Trzy pierwsze zeszyty tych rezultatów są już wydane.

Korzystając z nagromadzonego obszernego materiału statystycznego, rozpoczynamy pracę niniejszą od określenia znaczenia obecnego Statystyki **) i ponieważ do jej cech naukowych i praktycznych należy w pierwszym rzędzie porównawczość, zestawiamy dane, dotyczące gub. Królestwa Polskiego, najprzód z danymi, odnoszącymi się do 50 guberni i Rosyi Europejskiej, a następnie z wynikami prac statystycznych innych państw. Tym sposobem powstała statystyka porównawcza ludności, rolnictwa, górnictwa

*) Всемирная Колумбова Выставка 1893 г. въ Чикаго. *Фабрично-Заводская промышленность и торговля Россіи*. Изд. Депар. торговли и мануфактуръ Мин. Финансовъ Спб. 1893. *Сельское и лесное хозяйство Россіи*. Изд. Депар. Земледѣлія и сельской промышленности Мин. Госуд. Имуществъ. *Горнозаводская промышленность Россіи* Изд. Горнаго Департамента.

**) *G. v. Mayr. Statistik und Gesellschaftslehre. B. I—II 1897. J. Bertillon. Cours élémentaire de statistique. Paryż. 1895.*

J. Conrad Grundriss zum Studium der Politischen Oekonomie. T. IV. Statistik. Jena. 1900.

i finansów, którą obecnie dajemy, pozostawiając inne części statystyki, jak np. statystykę porównawczą przemysłu fabrycznego i rzemieślniczego, późniejszemu opracowaniu.

Obecna praca jest zarazem częścią stosowaną i praktyczną naszej Teorii Statystyki w zarysie, wydanej nakładem Biblioteki umiejętności prawnych w r. 1884.

SPIS PRZEDMIOTÓW

Warszawa w Październiku 1899 roku.

Przedmowa

WSTĘP

Wstęp

WSTĘP I

Statystyka porównawcza

Statystyka porównawcza

Statystyka porównawcza

Statystyka porównawcza

Statystyka porównawcza

Statystyka porównawcza

Statystyka porównawcza

WSTĘP II

Statystyka porównawcza

Statystyka porównawcza

Statystyka porównawcza

Statystyka porównawcza

Statystyka porównawcza

Statystyka porównawcza

SPIS PRZEDMIOTÓW.

stronice

Przedmowa 1

WSTĘP.

Znaczenie statystyki 1

ROZDZIAŁ I.

Statystyka porównawcza ludności 5

Przestrzeń i ludność 7

 Skupienie ludności w miastach 14

Ruch ludności

 Urodzenia 20

 Zejścia 35

 Śluby 45

ROZDZIAŁ II.

Statystyka porównawcza rolnictwa 55

 Słowo wstępne 57

Produkcya roślinna 60

 Zbiory rolnicze Królestwa Polskiego 80

Produkcya zwierzęca 85

 Stan inwentarza żywego w Król. Polskiem 95

Gospodarstwo rolne

Stan gospodarstw rolnych we Francyi	98
Stan gospodarstw rolnych w Niemczech	102
Stan gospodarstw rolnych w innych państwach	107
Prace statystyczne ziemstw w Rosyi	112
Własność ziemska w Król. Polskiem	115

Przesilenie rolnicze w Europie zachodniej i środkowej.

Przesilenie rolnicze w Niemczech	123
Przesilenie rolnicze w Wielkiej Brytanii	127
Przesilenie rolnicze we Francyi	128
Przesilenie rolnicze we Włoszech	129

ROZDZIAŁ III.

Statystyka porównawcza górnictwa	131
Słowo wstępne	133
Produkcya górnicza Państwa Rosyjskiego	134
Produkcya górnicza gub. Król. Polskiego	138

ROZDZIAŁ IV.

Statystyka porównawcza finansów	161
Słowo wstępne	163
Budżet Państwa Rosyjskiego	164
Podatki i opłaty gub. Król. Polskiego	166
Finanse wielkich miast	182

W S T Ę P

ZNACZENIE STATYSTYKI.

Nauka statystyki w ciągu ostatnich 25 lat ogromne zrobiła postępy, dzięki wpływowi dobroczynnym zjazdów międzynarodowych, Instytutu międzynarodowego statystycznego i Kongresów międzynarodowych higienicznych i demograficznych, które zastąpiły dawniejsze kongresy międzynarodowe statystyczne. Jednak nie przyszło jeszcze dotąd do zgodnego określenia zadań statystyki i jej stosunku do metody statystycznej i do innych nauk.

W ostatniej swej pracy Prof. *G. Mayr* *) stara się określić dokładnie znaczenie nauki statystyki i odgraniczyć ją od nowopowstałej nauki *Socyologii*. Socyologia ma być ogólną teorią związków społecznych, statystyka ich praktycznym badaniem pod względem miary czasu i liczby.

Obie nauki razem wzięte stanowią *Naukę ogólną o związkach społecznych*. Obok nauki ogólnej znajduje się jeszcze *nauka specjalna* tych związków, której zadanie polega na badaniu, albo pewnych kierunków życia społecznego, albo specjalnych wytworów życia zbiorowego ludzkości.

Typem specjalnych nauk społecznych pierwszego rodzaju są *nauki ekonomiczne* w znaczeniu najobszerniejszem. Do nauk społecznych, zajmujących się pewnymi wytworami życia społecznego

*) Statistik und Gesellschaftslehre von Dr. G. von Mayr. B. I u. II. 1895—1897 Freiburg. in B.

należą: *porównawcze językoznawstwo, nauka pojęć religijnych, etyka, nauka prawa*, tak prywatnego jak i publicznego, wraz z nauką o państwie i nauką polityki, teoria sztuk wyzwolonych (*Estetyka*) i na koniec, jako zakończenie wszystkich nauk specjalnych społecznych, nauka o całokształcie życia naukowego i duchowego i ich rozwoju.

Statystyka, jaka nauka o zjawiskach zbiorowych życia społecznego, znajduje się w ścisłym związku z pozostałymi naukami społecznymi i zarazem ma liczne stosunki z naukami przyrodzonymi i naukami świata duchowego. Tak z pomiędzy nauk przyrodzonych znajduje się statystyka w bliższych stosunkach z *Antropologią, Medycyną i Hygieną*. Dalej bardzo licznymi są stosunki statystyki z *Geografią, Krajoznawstwem i Historią*. Na koniec bardzo liczne stosunki łączą statystykę z naukami ekonomicznymi, z nauką o państwie i nauką polityki.

Obok *statystyki teoretycznej* mamy cały system *statystyki praktycznej*, obejmujący działy następujące: st. ludności (*Demologia*), st. moralności, st. wykształcenia i wychowania, st. ekonomiczną i st. polityczną.

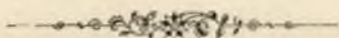
St. praktyczna bardzo mało się różni od *nauki konkretnej społecznej*, której zadaniem jest przedstawienie naukowe zjawisk i pierwiastków społecznych, oparte na postrzeżeniach licznych i wyczerpujących.

Można zatem całokształt nauki statystyki podzielić na st. *teoretyczną* i na st. *praktyczną* czyli *konkretną naukę społeczną*.

Dawniej, przed uznaniem konieczności nowej nauki socjologii, stworzonej przez *Augusta Comte'a*, do praktycznej filozofii, zwanej zwykle *Etyką*, zaliczano: naukę moralności, naukę prawa i nauki ekonomiczne. Statystyka występowała wtedy jako nauka pomocnicza nauk ekonomicznych, jako zastosowanie rachunku prawdopodobieństwa do zjawisk zmiennych, nietypowych świata zewnętrznego.

Rachunku prawdopodobieństwa użył Quetelet do obliczania wysokości przytrafiających się pomyłek przy obserwacjach astronomicznych nad wysokością gwiazd, przy obliczaniu wzrostu poborowych i t. p., w celu usunięcia niedokładności spowodowanych przez użyte instrumenta lub sam sposób postrzeżeń. Rachunek prawdopodobieństwa dał mu możność zakreslenia dowolnych granic dla wysokości możliwych pomyłek i ten sam rachunek zaczął Quételet stosować do zjawisk świata ludzkiego. Otrzymał on środek do usunięcia działania przyczyn przypadkowych i wykazania działania przyczyn stałych. Rachunek prawdopodobieństwa umożliwia obliczenie wpły-

wu przyczyn przypadkowych i zamknięcie tego wpływu w ściśle określonych granicach. Rachunek ten daje miarę prawdopodobieństwa otrzymanych rezultatów liczbowych, których dokładność wzrasta w stosunku pierwiastku kwadratowego z ilości postrzeżeń. Wszystkie zatem liczby statystyczne nie przedstawiają tego samego stopnia dokładności i wiarygodności, o czem zapominają często posługujący się datami statystycznymi dla wywodów naukowych.

ROZDZIAŁ I

Statystyka porównawcza leńności

PRZYSTĘPIENIE I LUDNOŚĆ.

W tym rozdziale podano rezultaty badań i pomiarów ludności i ludności w Europie, Azji, Ameryce, Australii, Afryce, Oceanii, i w innych częściach świata. Podano także dane o przemieszczaniu się ludności i o jej przyrostach i spadkach. Wskazano na przyczyny tych zmian i na ich skutki. Podano także dane o ludności w przeszłości i o jej zmianach w czasie.

ROZDZIAŁ I.

Statystyka porównawcza ludności.

W tym rozdziale podano dane o ludności w różnych częściach świata. Podano także dane o przemieszczaniu się ludności i o jej przyrostach i spadkach. Wskazano na przyczyny tych zmian i na ich skutki. Podano także dane o ludności w przeszłości i o jej zmianach w czasie.

W tym rozdziale podano dane o ludności w różnych częściach świata. Podano także dane o przemieszczaniu się ludności i o jej przyrostach i spadkach. Wskazano na przyczyny tych zmian i na ich skutki. Podano także dane o ludności w przeszłości i o jej zmianach w czasie.

W tym rozdziale podano dane o ludności w różnych częściach świata. Podano także dane o przemieszczaniu się ludności i o jej przyrostach i spadkach. Wskazano na przyczyny tych zmian i na ich skutki. Podano także dane o ludności w przeszłości i o jej zmianach w czasie.

W tym rozdziale podano dane o ludności w różnych częściach świata. Podano także dane o przemieszczaniu się ludności i o jej przyrostach i spadkach. Wskazano na przyczyny tych zmian i na ich skutki. Podano także dane o ludności w przeszłości i o jej zmianach w czasie.

W tym rozdziale podano dane o ludności w różnych częściach świata. Podano także dane o przemieszczaniu się ludności i o jej przyrostach i spadkach. Wskazano na przyczyny tych zmian i na ich skutki. Podano także dane o ludności w przeszłości i o jej zmianach w czasie.

W tym rozdziale podano dane o ludności w różnych częściach świata. Podano także dane o przemieszczaniu się ludności i o jej przyrostach i spadkach. Wskazano na przyczyny tych zmian i na ich skutki. Podano także dane o ludności w przeszłości i o jej zmianach w czasie.

ROZDZIAŁ I.

Statystyka porównawcza ludności.

PRZESTRZEŃ I LUDNOŚĆ.

 ogłoszone dotąd rezultaty spisu ogólnego ludności Cesarstwa Rosyjskiego z r. 1897*), dają możność przedstawienia rozległości i ludności gubernii Król. Polskiego porównawczo z danemi, odnoszącami się do całego Cesarstwa. Cesarstwo Rosyjskie liczy obecnie prawie 19 milionów wiorst \square , z których przypada na Król. Polskie 111.554 2 wiorst \square . Ogromne przestrzenie przedstawia Syberya prawie 11 milionów wiorst \square i posiadłości Azji Środkowej 3 miliony.

(Patrz Tablicę № 1, str. 8).

Na tej przestrzeni liczyło całe Cesarstwo w 1897 r. prawie 129 milionów ludności, Kr. Polskie prawie $9\frac{1}{2}$ milionów, co w stosunku do ludności ogólnej Cesarstwa stanowi 7,33%. W ciągu 12 lat od r. 1885 przybyło 20 milionów ludności całemu Cesarstwu, Kr. Polskiemu $1\frac{1}{2}$ miliona. Przed laty 40 liczone w Cesarstwie $74\frac{1}{2}$ miliona ludności; w Królestwie Polskiem prawie 5 milionów.

Na jedne wiorstę \square wypadło najwięcej mieszkańców w r. 1897 w Królestwie Polskiem (84,6), następnie na Kaukazie (23,6), w Rosyi Europ. (22,2), w Finlandyi (8,8). Najmniejsze było zaludnienie Syberyi (0,5, t. j. jeden mieszkaniec na 2 wiorsty), i w Azji Środkowej (2,6).

Jeżeli porównamy ludność państw europejskich na początku i na końcu ostatniego 10 lecia w r. 1887 i w r. 1897

(Patrz Tablice № 2, stronnica 9).

to znajdziemy, że ludność całej Europy w ciągu okresu 10-letniego powiększyła się z 344 milionów do 379,3 milionów,

*) Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Выпускъ I. С.-Петербургъ 1898 г.

Tablica № 1. (do str. 7).

LUDNOŚĆ	Przestrzeń w wiorstach kwadratowych	Ludność podług spisu 1897 r.	Na 100 mężczyzn było kobiet	na 1 wiorstę □ miesz- kańców	Ludność ogólna	
					w r. 1885	w r. 1858
Rosyi Europejskiej . . .	4.242.697,8	94.215.415	102,8	22,2	81.725.185	59.415.441
Król. Polskiego . . .	111.554,2	9.455.943	98,6	84,6	7.960.304	4.764.446
Kaukazu . . .	411.324,6	9.248.695	89,5	23,6	7.284.547	4.308.520
Syberyi . . .	10.922.479,7	5.727.090	93,7	0,5	4.313.680	2.949.890
Azyi Środkowej . . .	3.016.628,2	7.721.684	85,7	2,6	5.327.098	1.371.428
Rosyanie w Finlandyi Bałcharze; Chiwie i na morzu . . .		42.909				
Finlandyi . . .	286.051,4	2.527.801	102,2	8,8	2.208.518	1.746.725
Suma ogólna . . .	18.990.735,4	128.939.537	100,0	6,8	108.819.332	74.556.450

Tablica № 2 (do str. 7).

Państwa europejskie	rok 1887		rok 1897		Powiększenie ludności w milionach.
	Ludność ogólna milionów	Mieszkańców na kilometr kwadratowy	Ludność ogólna milionów	Mieszkańców na kilometr kwadratowy	
Belgia . . .	5,9	200	6,3	220	0,4
Bulgarya . .	3,2	31	3,3	36	0,1
Dania . . .	2,1	54	2,3	60	0,2
Niemcy . . .	46,9	87	52,3	97	5,4
Francya . . .	38,2	72	38,5	72	0,3
W. Brytania .	37,3	118	39,8	126	2,5
Grecya . . .	2,2	34	2,4	37	0,2
Włochy . . .	30,0	104	31,3	109	1,3
Luksemburg .	0,2	82	0,2	84	0,0
Niderlandy .	4,4	133	4,9	149	0,5
Austro-Węgry	39,9	63	43,3	69	3,4
Portugalia . .	4,7	51	5,0	55	0,3
Rumunia . . .	5,4	41	5,6	42	0,2
Rosya Europ. z Kr. Polsk.	86,2	17	103,6	20	17,4
Finlandya . .	2,2	7	2,6	7	0,4
Szwecya . . .	4,7	10	5,0	11	0,3
Norwegia . . .	1,9	6	2,0	6	0,1
Szwajcarya . .	2,9	71	3,0	73	0,1
Serbia	2,0	40	2,3	49	0,3
Hiszpania . . .	17,6	35	18,0	36	0,4
Turecya	4,6	27	5,8	34	1,3
Pozostałe państwa	1,6	—	1,8	—	0,2
Razem ludność Europy . .	344,0	—	379,3	—	35,3

powiększenie ludności wynosi zatem 35,3 milionów. Z liczby powyższej przypada najwięcej, bo 17,4 milionów przyrostu na Rosyę Europejską wraz z Królestwem, następnie na Niemcy 5,4 miliona.

Najbardziej zaludnioną w r. 1897 była Belgia, liczyła bowiem 220 mieszkańców na kilometr \square , następnie Holandia 149, Wielka Brytania 126 i Włochy 109. Najmniejsze zaludnienie było w Norwegii, 6 mieszkańców na kilometr \square , w Finlandyi 7, w Szwecyi 11, w Rosyi Europ z Kr. Polskiem 20. Niemcy liczyły 97, Francya 72, Austro-Węgry 69, Szwajcarya 73 mieszkańców na kilometr \square .

W trzech miejscach na kuli ziemskiej znajduje się bardzo wielkie skupienie ludności. Największa przestrzeń silnie zaludniona znajduje się na południu i wschodzie Azji w Indyach, Chinach i Japonii. Drugą przestrzeń silnie zaludnioną znajdujemy w Europie środkowej z Włochami i z W. Brytanią. Do owych dwóch przestrzeni silnego zaludnienia przybyła w nowszych czasach trzecia na północo-wschodzie Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej.

Dla 10 gubernii Kr. Polskiego możemy przytoczyć liczby ludności z r. 1872 i z r. 1897. Królestwo liczyło w r. 1872 6 $\frac{1}{2}$ milionów mieszkańców, w r. 1897 9 $\frac{1}{2}$ mil. Powiększenie wynosi prawie 45% co daje na roczne powiększenie 1,5 .

Jest to przyrost dosyć znaczny przy porównaniu z państwami europejskimi.

(Patrz tablicę № 3 str. 10).

Największe powiększenie ludności w ciągu okresu 10-letniego przedstawiają gub. Piotrkowska i Warszawska (na 83%). W tym bowiem okresie przyłączono do gub. Warszawskiej powiat Płoński od gub. Płockiej i powiat Pułtusi od gub. Łomżyńskiej. Najmniejsze powiększenie ludności przedstawia gub. Suwalska (10 $\frac{1}{2}$ %), Płocka, wskutek utraty jednego powiatu (11%) i Łomżyńska, również wskutek utraty jednego powiatu (17%). Średni przyrost roczny ludności wynosił:

w Niemczech	w okresie 1885—90	1,10%
w W. Brytanii z Irlandyą „	1881—91	0,86%
we Francyi	„ 1886—91	0,06%
w Austrii	„ 1880—90	0,79%
w Węgrzech	„ 1880—90	1,10%
w St. Zjednoczonych	„ 1880—90	2,56%

Powiększenie ludności Niemiec w okresie od 1871—75 wynosiło razem 1,00%, w okresie 1890—95 1,12%. W Prusach wysokość powiększenia w okresie 1871—75 było 1,04%, zaś w okresie 1890—95 1,23%. Znaczne zmniejszenie stopnia powiększenia ludności znajdujemy w Berlinie, w którym to powiększenie wynosiło rocznie podczas okresu

Tablica № 3. (do str. 10).

Gubernie Król. Polskiego	Ludność zamieszkała podług spisu ogólnego w 1897 roku.			Ludność w r. 1872	Powiększenie w ciągu okresu 25-letniego	
	Mężczyzn		Razem		ogólne	
	Kobiet					%
Warszawska	983.895	949.794	1.933.689	1.056.535	877.154	83,02
Kaliska	418.741	427.978	846.719	707.418	139.301	19,69
Kielecka	375.375	388.371	763.746	538.403	225.343	41,87
Łomżyńska	306.502	279.279	585.781	501.385	84.396	16,83
Lubelska	590.407	569.056	1.159.463	738.426	421.037	57,02
Piotrkowska	701.772	707.272	1.409.044	769.640	639.404	83,08
Płocką	278.773	278.104	556.877	500.568	56.309	11,25
Radomska	410.739	409.624	820.363	541.993	278.370	51,36
Suwalska	305.383	299.562	604.945	547.552	57.393	10,48
Siedlecka	392.420	382.896	775.316	626.097	149.219	23,83
Razem	4.764.007	4.691.936	9.455.943	6.528.017	2.927.926	44,85

od 1880—85	3,17%
„ 1885—90	3,64%
„ 1890—95	1,21%

Wogóle ludność Niemiec w czasie od 1/XII 1871 r. do 2/XII 1895 r. (za wyłączeniem Helgolandu) powiększyła się o 11.218.884 osoby, czyli o 27,3 % liczby początkowej.

Ludność Cesarstwa Rosyjskiego pod względem różnicy płci przedstawia równą liczbę mężczyzn i kobiet. Przewagę liczebną kobiet nad mężczyznami znajdujemy tylko w Rosji Europ. i w Finlandyi. W pozostałych częściach Cesarstwa przewaga liczebna jest po stronie mężczyzn. W Król. Polskiem na 100 mężczyzn naliczono 98,6 kobiet, co przypisać po części można znacznemu nagromadzeniu wojska w granicach Królestwa.

W państwach europejskich na 1000 mężczyzn liczono kobiet:			
w Niemczech	1040	w Szwajcaryi	1051
w W. Brytanii i Irl.	1060	w Holandyi	1025
w Austryi	1044	w Belgii	1007
w Węgrzech	1015	w St. Zjednoczonych	953
we Francyi	1006	w Kanadzie	965
we Włoszech	996	w Japonii	980

O podziale ludności podług stanu cywilnego niemamy wiadomości dla Państwa Rosyjskiego, dla innych państw europejskich mamy dane następujące. Wappäus obliczył dla połowy bieżącego wieku i dla 19 państw, że osoby pozostające w związkach małżeńskich stanowiły: minimum w Bawaryi (28,64%) sumy ogólnej maximum we Francyi (38,94%). Dla dziewiątego dziesiątka wieku bieżącego znalazł Boxström liczby zawarte pomiędzy granicami 27,33% w Irlandyi i 40,97% w Węgrzech. Dla Francyi wypada 40,16% ożenionych i zameżnych.

W Niemczech podług spisu ludności 1890 r. było:

ludności wolnej	60,0 %
w małżeństwie	33,9 %
owdowiałych	5,9 %
rozwiedzionych	0,15%

W Stanach Zjednoczonych podług Cenzusu 1890 r. było:

wolnych	59,29%
w małżeństwie	35,66%
owdowiałych	4,74%
rozwiedzionych	0,20%
stanu niewiadomego	0,11%

Ciekawemi są obliczenia, oparte na rezultatach spisów jednoosobowych ludności, o ilości osób w danej miejscowości tam urodzonych i zamieszkałych i ilości osób przybyłych z innych miejscowości. I tak, znaleziono na 1000 ludności ogólnej obecnej, *urodzonych w temże mieście*:

w Antwerpii	661	w Christianii	425
w Londynie	629	w Budapeszcie	424
w Hamburgu	543	w Berlinie	424
w Kopenhadze	524	w Stockholmie	416
w Glasgowie	413	w Paryżu	349
w Medyolanie	484	w Wiedniu	345
w Rzymie	446	w Warszawie (1882)	520

W wielkich miastach Niemiec, podczas spisu w r. 1890, ludność urodzona w mieście i tam zamieszkała wynosiła 43,73% sumy ogólnej, ludność stale zamieszkała 77,69%.

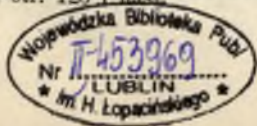
We *Francyi* podług rezultatów spisu ludności w r. 1886 i 1891 było na 100 osób zapisanych:

	w r. 1886	w r. 1891
Urodzonych w tejże samej gminie	60,5	57,2
Urodzonych w innej gm. tegoż departamentu	23,5	25,4
Wogóle urodzonych w departamencie	84,0	82,6
Urodzonych w innych departamentach albo w Koloniach	15,3	16,9
Urodzonych za granicą	0,7	0,5
Razem	100	100

Francuzów urodzonych i zapisanych w tym samym departamencie było w r. 1861—88,2 % sumy ogólnej, liczba ta zmniejszyła się następnie do 82,6 %, Francuzów urodzonych, nie w departamencie ich zapisania, liczone w r. 1891 w dep. Sekwany 57,6 %, zaś w dep. Landes tylko 4% sumy ogólnej. *)

Bardzo ważnemi są obliczenia, zrobione w państwach pojedynczych, o liczbie średniej osób przypadających na jedną *rodzinę*, zaliczając do liczby rodzin osoby pojedyncze, zajmujące osobne mieszkanie i prowadzące oddzielne gospodarstwo. Podług zestawień międzynarodowych średnia ilość osób stanowiących rodzinę wynosi 4 do 5, licząc razem wszelkiego rodzaju gospodarstwa. W czasach ostatnich prawie we wszystkich pań-

*) Statistique générale de la France. Résultats statistiques du recensement de 1891. Paris. 1894, str. 120 i nast.

stwach dostrzegać się daje zmniejszenie liczebności rodzin. We Francji liczone średnio na jedną rodzinę w r. 1856 — 4,11 osób, w r. 1891 — 3,57. Jest to objaw kierunku zmierzającego do coraz liczniejszego tworzenia rodzin i gospodarstw, złożonych z jednej tylko osoby. Nawet w Stanach Zjednoczonych widoczny jest wspomniany kierunek. W r. 1850 liczone tam średnio na jedną rodzinę 5,55 osób, w r. 1890 — 4,93. Najwidoczniejszym jest ten kierunek w północno-środkowych Stanach, w których nastąpiło zmniejszenie z 5,69 osób w r. 1850 do 4,86 w r. 1890.

W *Berlinie* podczas spisu ludności zapytywano o wiek osób w istniejących małżeństwach i o liczbę dzieci w każdym małżeństwie. Okazało się tam, że małżeństwa, w których w mężowie byli znacznie starszymi od swych małżonek, były liczniejsze w bogatych cyrkułach niż w biednych i najmniej małżeństw bezdzietnych było w cyrkułach najgorzej pod względem materyalnym położonych. *Böckh* znalazł dla Berlina jako liczbę średnią dzieci w istniejących małżeństwach 4,08.

Skupienie ludności w miastach.

Objawem nowoczesnego ruchu ludności jest *siła przyciągająca ludność do miast* i zmniejszająca stosunkowe zaludnienie wsi*). Ten objaw znajdujemy prawie we wszystkich państwach europejskich. We *Francji*, miejscowości liczące więcej niż 2000 mieszkańców, są zaliczane do miast. Ludność miast Francji wynosiła w r. 1846 — 24,4 % sumy ogólnej, ludność wsi — 75,6 %; w r. 1891 pierwsze liczyły 37,4 % drugie 62,6 %. Autor urzędowego wydania rezultatów spisu r. 1891 przepowiada równowagę liczebną pomiędzy ludnością miast i wsi dla Francji w r. 1920**). W Stanach Zjednoczonych w r. 1790 ludność miejska stanowiła 3,35% ludności ogólnej, podług cenzusu r. 1890 — 29,20%.

Skupienie ludności w wielkiem mieście bardzo jest różne w różnych jego częściach. W miastach średniej wielkości, największe skupienie ludności znajduje się w śródmieściu, skąd stopniowo zmniejsza się w kierunku ku obwodowi. W miastach, mających milion i więcej ludności, mamy zjawiska odmienne. W samym

*) *Dr. N. Brückner*. Die Entwicklung der Grossstädtischen Bevölkerung im Gebite des Deutschen Reichs. Allgemeines Statistisches Archiv. Ihrh. 1890, str. 135 i n. 615 in. *Dr. H. Rauchberg* Die Bevölkerung Österreichs. Wien. 1895 str. 90 i n.

**). Office du Travail. Resultats statistiques du dénombrement de 1891. Paris 1894. str. 65 i n.

środku miasta, w ognisku bandlu i ruchu codziennego, znajdujemy mniejsze skupienie ludności, niż w cyrkulach dalszych. Jeżeli podzielimy miasto na pasy, zakreślone od środka miasta, to znajdziemy zwiększenie stopniowe skupienia ludności, od środka ku obwodowi, dochodzące swego maximum na granicy zewnętrznej miasta, skąd następuje stopniowe zmniejszenie zaludnienia, przechodzące stopniowo do zaludnienia wiejskiego. Ma to być działanie prawa rozwojowego, zmniejszającego zaludnienie środowiska miasta.

Wysokość skupienia ludności podług pierścieni, utworzonych przez koła zakreślone od środka miasta, przedstawił *Hasse* dla szeregu miast: Wiednia, Amsterdamu, Lipska, Monachium, Wrocławia, Drezdna, Magdeburga, Frankfurtu n. M. Christianii. W tych miastach znalazł autor stopniowe zwiększenie skupienia ludności od środka do obwodu zewnętrznego.

Dla *Berlina* podług rezultatów spisów r. 1890, obliczono

Pasy o jednym kilometrze szerokości, Ludność na 1 kilometr □ oddalone o 0—1 kil. od środka	
1—2	32.589
2—3	54.024
3—4	33.210
4—5	17.073
5—6	9.538
6—7	3.415
	216

Widzimy za tem mniejsze zaludnienie w samym środku miasta.

W *Paryżu*, podczas okresu od 1861 do 1891 roku, ludność środka miasta (10 pierwszych Arrondissements) powiększyła się o 8,4%, ludność przedmieść (faubourgs) o 97,1%, zaś za rogatkami miejskimi powiększenie wynosiło 169%.

Widzimy zatem stopniowe zwiększenie skupienia ludności od środka ku obwodowi. Całe 1-sze Arrond., leżące w samym środku miasta, okazuje stałe zmniejszenie ludności zamieszkałej, nawet w cyrkulach sąsiadujących przeważa dążenie do zmniejszenia zaludnienia.

W *Londonie* stopniowe wyludnianie wewnętrznych cyrkulów miasta przekracza granice *City* i zmniejszenie zaludnienia w dalszych cyrkulach nabrało większej siły w ostatniem 10-leciu. Londyn przedstawia zatem najlepszy wzór przesuwania się ludności wielkiego miasta, wskutek stopniowo idącego wyludnienia śródmieścia i zwiększenia skupienia ludności przy obwodzie zewnętrznym.

Jeżeli zwrócimy się do *miast Królestwa*,*) to ludność ich w ciągu okresu 25 letniego prawie się podwoiła, albowiem powiększenie wynosi 94%.

(Patrz Tablicę № 4, str. 17).

Kiedy w r. 1872 z ludności ogólnej Królestwa przypadało na miasta 16%, to w r. 1897 odsetek ten podniósł się do 22%. Ludność miejska powiększyła się najwięcej w gub. Piotrkowskiej (o 273%). Wpłynął na to powiększenie wzrost ludności Łodzi. Następnie najznaczniejsze było powiększenie w gub. Warszawskiej (121%) na co złożył się wzrost ludności Warszawy i przyłączenie dwóch powiatów z sąsiednich guberni. Przeciwnie ludność miejska zmniejszyła się o 4% w gub. Suwalskiej, a następnie najmniejsze powiększenie przedstawia gub. Łomżyńska (6%). W stosunku do ludności ogólnej w r. 1897 ludność miejska stanowi część największą w gub. Warszawskiej (41%) i Piotrkowskiej (36%); najmniejszą przeciwnie w gub. Kieleckiej (7½%).

Więcej niż 10,000 ludności liczyły w r. 1897 w Królestwie 32 miasta, kiedy w r. 1872 tylko 15.

(Patrz Tablicę № 5, str. 18 i 19).

Ludność tych 32 miast, w ciągu okresu 25 letniego, powiększyła się o 139%. Największe powiększenie przedstawia Łódź, której ludność więcej niż sześciokrotnie się powiększyła (o 524%), dalej najznaczniejsze powiększenie przedstawia Chełm (256%), Pabianice (249%), Częstochowa (214½%), Będzin (224%), Radom (150%), Tamaszów (142½%), Kielce (137%), Warszawa (131%), Mława (126%), Noworadomsk (105%). Przeciwnie zmniejszyła się ludność Kalwaryi, która w r. 1872 posiadała 10.195 mieszkańców, w r. 1897 tylko 8.420. Następnie najmniejsze powiększenie ludności przedstawiają: Suwałki (14%), Hrubieszów (19%), Augustów (19½%) i Ozorków (20%).

*) Первая всеобщая перепись населения Российской Империи 1897 г. Выпускъ 2 и 3. С.-Петербург. 1898.

Tablica № 4. (do str. 16).

Gubernie Kr. Polskiego	Ludność miejska podług spisu ogólnego w 1897 roku.		Ludność miejska w r. 1872	Powiększenie w cią- gu okresu 25 lat		Na 100 ludności ogól- nej wypada na miasta	
	Mężczyzn	Kobiet		ogólne	%	w r. 1897	w r. 1872
Warszawska . . .	404.525	390.052	359.542	535 035	121,00	41,09	34,03
Kaliska	56.044	57.333	92.095	21.282	23,11	13,39	13,02
Kielecka	29.605	27.938	34.933	22.610	64,72	7,53	6,49
Łomżyńska	37.589	30.544	64.488	3.645	5,65	11,63	12,86
Lubelska	80.075	68.839	96.970	51.944	53,67	12,84	13,13
Piotrkowska	252.356	257.839	136.795	373.400	272,96	36,21	17,77
Płocka	48.470	39.860	69.472	18.858	27,14	15,86	13,88
Radomska	48.108	44.580	58.437	34.251	58,61	11,30	10,78
Suwalska	38.493	33.303	74.819	—3.023	—4,03	11,87	13,66
Siedlecka	59.822	50.517	70.385	39.954	56,76	14,23	11,24
Razem	1.055.087	1.000.805	2.055.892	997.956	94,33	21,74	16,21

Tablica № 5. (do str 16).

№	MIASTA Królestwa Polskiego z ludnością więcej niż 10000	Podług spisu ludności z r. 1897		w r. 1872	Powiększenie w ciągu okresu 25-letniego	
		Mężczyzn	Kobiet		ogólne	%
1	Warszawa	321.349	316.859	275.999	362.209	131,24
2	Łódź	153.714	161.433	50.498	264.711	524,20
3	Lublin	25.131	25.021	28.933	21.219	73,34
4	Częstochowa	23.306	21.824	14.348	30.782	214,54
5	Piotrków	16.062	14.762	16.720	14.104	84,35
6	Radom	15.431	13.318	11.495	17.254	150,10
7	Płock	14.919	12.154	19.825	7.248	36,56
8	Pabianice	13.460	13.432	7.712	19.180	248,70
9	Łomża	15.856	10.219	13.858	12.217	88,16
10	Siedlce	13.727	9.987	11.859	11.855	99,97
11	Kielce	12.455	10.734	9.771	13.418	137,32
12	Włocławek	11.442	11.623	11.781	11.284	95,78
13	Suwałki	13.019	9.627	19.899	2.747	13,80

14	Kalisz	10 516	11,164	21,680	16,957	4,723	27,80
15	Będzin	10,863	10,327	21,190	6,546	14,644	223,71
16	Tomaszów	10,494	10,547	21,041	8,674	12,367	142,58
17	Chełm	12 341	6,895	19,236	5,410	13,826	255,56
18	Zgierz	9,015	10,109	19,124	12,350	6,774	54,85
19	Zduńska Wola	8,097	7,837	15,934	9,460	6,474	68,44
20	Pułtusk	9,872	6,006	15,878	7,940	7,938	99,97
21	Międzyrzec	7,478	6,203	13,681	9,478	4,203	44,34
22	Mława	7,147	6,302	13,449	5,956	7,493	125,81
23	Biała	7,577	5,546	13,123	7,692	5,431	70,61
24	Augustów	7,573	5,173	12,746	10,664	2,082	19,62
25	Łowicz	6,962	5,472	12,434	6,655	5,779	86,84
26	Noworadomsk	6,125	6,282	12,407	6,050	6,357	105,07
27	Zamość	6,434	5,966	12,400	9,142	3,258	35,64
28	Ozorków	5,610	5,922	11,532	9,642	1,890	19,60
29	Ostrów	5,735	5,529	11,264	6,276	4,988	79,48
30	Kutno	5,866	5,347	11,213	8,016	3,197	39,88
31	Hrubieszów	5,663	5,036	10,699	8,976	1,723	19,16
32	Ciechanów	6,618	4,046	10,664	5,404	5,260	97,54
Razem		799,857	760,764	1,560,621	653,986	906,635	138,63

RUCH LUDNOŚCI.

U r o d z e n i a .

Dla Rosyi Europejskiej i dla gub. Król. Polskiego możemy przedstawić ruch ludności dla okresu pięcioletniego od 1889 do 1893 r.*).

Mamy najprzód liczby *urodzeń* z rozróżnieniem płci noworodków i miast od wsi. Średnio z okresu 5-letniego na 1000 mieszkańców było noworodków w Rosyi Europ. 45 (45,3) w Król. Polskiem 35 (35,4). Wypada zatem na 1000 mieszkańców w Rosyi Europ. o 10 noworodków żywych więcej niż w Król. Polskiem.

(Patrz Tablicę № 6, str. 22 i 23).

Rozróżniając *miasta od wsi* znajdujemy, że zawsze mniej było noworodków pomiędzy ludnością miejską niż pomiędzy ludnością wiejską. I tak na 1000 mieszkańców było noworodków

	w gub. Rosyi Europ. w miastach po wsiach		w gub. Król. Polskiego w miastach po wsiach	
w r. 1889	32	47	31	39
w r. 1890	33	47	19	39
w r. 1891	34	49	18	40
w r. 1892	32	45	18	38
w r. 1893	32	48	19	41

*) *Сборникъ статистическій по Россіи, 1896 г.* Изд. Цент. Стат. Комитета Мин. В. Д. С.-Петерб. 1897 г.

Pomiędzy noworodkami żywymi *chłopczy przeważali liczebnie dziewczęta* daleko znacznie pomiędzy ludnością miejską niż pomiędzy ludnością wiejską. I tak na 100 dziewcząt było chłopców.

	w Rosyi Europ.		w Król. Polskiem	
	w miastach	po wsiach	w miastach	po wsiach
w r. 1889	109	105	109	105
w r. 1890	109	106	113	101
w r. 1891	108	105	112	102
w r. 1892	108	105	113	102
w r. 1893	109	105	112	103

Porównyując państwa Europejskie pod względem ilości noworodków żywych na 1000 mieszkańców i średnio dla okresu pięcioletnich,

(Patrz Tablicę № 7, str. 25).

znajdujemy najprzód ogólną dążność do zmniejszenia liczby stosunkowej urodzeń, następnie przeglądając rezultaty okresu ostatniego od 1887 do 1891 r*) znajdujemy największą liczbę noworodków żywych w Rosyi Europ., mianowicie 45,3 dla okresu 1889 do 1893 i nawet 48,5 dla okresu 1876 do 1880 r. W latach poprzednich stosunek noworodków żywych w Rosyi Europ. do ludności prawosławnej miał być jeszcze wyższy.

Po Rosyi Europ. najwięcej miały noworodków: Serbia (44,4), Węgry (42,8), Rumunia (42,7), Saksonia (41,8), Austria (38,6), Włochy (37,6), Prusy (37,2), Hiszpania (36,3), Bawaryja (35,9), Król. Polskie (35,4). Najmniejszą ilość noworodków żywych przedstawiają: Irlandya (22,8), Francya (23), Szwajcaryja (27,7), Szwecya (28,4), Belgia (29,3). Bardzo małą była ilość stosunkowa noworodków żywych w niektórych częściach Stanów Zjednoczonych Ameryki Pół., jak np. w Connecticut (22,5), Rhode Island (23,9), Massachusetts (25,8). Przyczynę tej małej ilości szukać należy w niedokładnem rejestrowaniu tam urodzeń.

Jako państwo ubogie w noworodków uważać należy to państwo, w których przypada zaledwie 20 urodzeń na 1000 mieszkańców. przeciwnie najbogatszymi w noworodki są państwa w których stosunek noworodków na 1000 ludności wynosi 40 i dochodzi do 50.

*) *Lexis* Bevölkerungsstatistik. *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*, 1-er Supplementband 1895 str. 212 i n 2-er Supplement band. 1897 str. 191 i n. *Adolf Wagner*. *Grundlegung der politischen Oekonomie*. i Theil 3-te Auf. 1892 str. 491 i n.

Dalszy ciąg Tabełcy № 6 (do str. 20).

Noworodki żywe w ogólności	P O W S I A C H		R A Z E M				Na 100 dzie- wząt było chłopców
	Na 1000 mieszkańców	Na 100 dzie- wząt było chłopców	Chłopców	Dziewcząt	Razem	Na 1000 mieszkańców	
1889							
w gub. Rosyi Eur.	47,33	105,48	2.174.953	2.056.427	4.231.380	45,36	105,76
w gub. Król. Pols.	39,73	105,33	181.338	171.067	352.405	37,36	106,—
1890							
w gub. Rosyi Eur.	47,19	105,66	2.174.952	2.052.963	4.227.915	45,32	105,94
w gub. Król. Pols.	38,56	101,42	164.544	160.208	324.752	34,43	102,71
1891							
w gub. Rosyi Eur.	48,72	105,24	2.244.751	2.127.668	4.375.419	46,87	105,50
w gub. Król. Pols.	39,99	102,32	170.088	164.686	334.774	35,49	103,28
1892							
w gub. Rosyi Eur.	44,88	105,33	2.071.574	1.961.843	4.033.417	43,23	105,59
w gub. Król. Pols.	37,62	102,27	161.085	155.696	316.781	33,58	103,46
1893							
w gub. Rosyi Eur.	47,66	105,07	2.183.690	2.071.892	4.255.582	45,62	105,40
w gub. Król. Pols.	40,96	103,—	174.670	168.108	342.778	36,34	103,90
Ludność w d. 1 St. 1895 r.			Mężczyzn	Kobiet	Razem		
w gub. Rosyi Eur.	—	—	46.382.873	46.910.082	93.292.955	—	—
w gub. Król. Pols.	—	—	4.645.797	4.786.539	9.432.336	—	—

Coraz zmniejszająca się liczba stosunkowa noworodków spostrzegać się daje prawie we wszystkich państwach europejskich*). Znaczne zmniejszenie urodzeń widoczne jest w W. Brytanii z Irlandyą, w Belgii, Holandyi, Finlandyi; w mniejszym stopniu w Austryi, Szwajcaryi i Danii; nieznaczne jest zmniejszenie w Szwecyi, Norwegii, w Węgrzech i w Rosyi. W jednej Serbii okazuje się dążność do zwiększenia liczebnego urodzeń.

Za lata ostatnie liczba urodzeń, bez noworodków martwych i na 1000 mieszkańców była następująca w latach:

	1895	1894	1893	1892	1891
w Niemczech	36,1	35,9	36,8	35,7	37,0
we Francyi	21,6	22,3	22,8	22,3	22,6
w W. Brytanii	30,3	29,7	30,8	30,6	31,4
w Irlandyi	23,2	22,9	23,0	22,5	23,1
we Włoszech	—	35,8	36,8	36,5	37,4
w Austryi	—	36,9	37,9	36,0	38,2
w Węgrzech	—	—	42,5	40,3	42,3
w Szwajcaryi	28,0	28,2	28,5	28,1	28,3
w Holandyi	32,8	32,5	33,8	32,0	33,7
w Belgii	—	28,8	29,4	28,8	29,8
w Rosyi Europ.	—	—	45,6	43,2	46,9
w Król. Polskiem	—	—	36,3	33,6	35,5

Jeżeli obliczymy *przewyżkę urodzeń nad zejściami* dla państw europejskich i dla r. 1894,

(Patrz *Tablicę № 8. str. 26*).

to w stosunku do liczby zejść przewyżka urodzeń była najznaczniejszą w Wielkiej Brytanii (78%), następnie w Holandyi (76%), w Niemczech (61%), w Król. Polskiem w r. 1893 (57%), we Włoszech (42%), w Rosyi Europ. w r. 1893 (36%), Szwajcaryi (35%). Najmniejsza była przewyżka urodzeń nad zejściami we Francyi (5%) i w Irlandyi (26%).

Bardzo niekorzystnie przedstawia się ruch ludności we *Francyi*. Podczas okresu 1890—92 przewyżkę zejść nad urodzeniami wyrażają liczby następujące: 38.446, 10.505 i 20.041. W latach następujących

*) A. Freich von Färcks. Geburtenstatistik. Handwörterbuch d. Staatsw. B. 3 str. 717 i n.

Tablica № 7. (do str. 21).

PAŃSTWA	Na 1000 ludności było <i>noworodków żywych</i> podczas 5-letnich okresów.		
	1865/69	1876/80	1887/91
Włochy	37,2	36,8	37,6
Francya	25,9	25,4	23,0
Anglia i Walia	35,3	35,4	31,3
Szkocya	35,1	34,7	31,1
Irlandya	26,4	25,8	22,8
Niemcy	—	39,2	36,5
Prusy	37,9	39,0	37,2
Bawarya	37,5	40,4	35,9 *)
Saksonia	40,5	43,4	41,8
Wirtemberg	43,1	42,4	33,9
Austria	37,9	38,8	38,6
Węgry	40,7	44,1	42,8
Szwajcarya	—	31,3	27,7
Belgia	31,8	31,9	29,3
Niderlandy	35,1	36,4	33,4
Szwecya	30,4	30,2	28,4
Norwegia	30,3	31,5	30,6
Dania	30,9	32,1	31,3
Hiszpania	36,7	35,7 *)	36,3 **)
Portugalia	—	—	34,8 *)
Grecya	29,8	27,4	—
Rumunia	—	—	42,7 *)
Serbia	45,7	38,7	44,4
Rosya Europ.	—	48,5	45,3
Król. Polskie	—	—	35,4
Finlandya	31,4	36,7	34,1
Massachusetts	25,6	24,2	25,8 *)
Connecticut	22,9	22,2 *)	22,5 **)
Rhode Island	24,0	23,7	23,9

*) okres 1886 - 90

*) okres 1878/80

**) okres 1887/88

*) okres 1886/90

*) okres 1887/91

okres 5-letni 1889—93

*, okres 1886/90

*) okres 4 lat 1876/80

**) okres 1885/89

Tablica № 8. (do str. 24).

P A Ń S T W A	W r. 1894 bez no- worożków martwych		Przewyżka urodzeń	
	Urodzeń	Zejsć	wogóle	w % do zejsć
Niemcy	1.841.205	1.144.331	696.874	61
Francya	855.388	815.620	39.768	5
Wielka Brytania	1.014.626	569.939	444.687	78
Irlandya	105.354	83.528	21.826	26
Włochy	1.102.935	776.372	326.563	42
Niderlandy	154.722	87.970	66.752	76
Szwajcaryya	84.292	62.331	21.961	35
Rosya Europ. w r. 1893 .	4.255.582	3.118.465	1.137.117	36
Król. Polskie w r. 1893	342.778	218.487	124.291	57

w r. 1893	przewyżka urodzeń	wynosiła	7.146
w r. 1894	„	„	39.768
w r. 1895	„	zejść	17.813

W ciągu zatem sześciu lat od 1890—95 zmniejszyła się ludność Francji, w skutek jedynie ruchu wewnętrznego, o 39.891 osobę.

Dawniej przyjmowano, że ceny zboża mają wpływ stanowiący na wysokość liczby urodzeń. Ale obecnie w obec rozwoju nowożytnego środków komunikacyjnych i konkurencji krajów zamorskich przy dostarczaniu roślin pokarmowych, wpływ powyższy bardzo się zmniejszył. Kwestya wysokości zarobków i wynagrodzenia pracy usunęły na drugi plan kwestyą cen artykułów spożywczych. Większą obecnie zwrócono uwagę na wpływ przesileni handlowych na wysokość urodzeń, objawiający się w ten sposób, że okres rozwoju gorączkowego przed samem przesileniem zwiększa liczbę urodzeń, zaś w czasie największego natężenia przesilenia zmniejsza się ich liczba.

Dla oznaczenia wysokości *plodności ślubnej i nieslubnej* danego kraju, porównywają liczbę noworodków ślubnych z liczbą kobiet zamężnych, w wieku od 15 do 50 lat; liczbę noworodków nieslubnych z liczbą kobiet wolnych, w wieku plodności od 15 do 50 lat.

Dla okresu od 1874—91 r. obliczył *Bodio* plodność ślubną i nieslubną państw europejskich, za wyłączeniem noworodków martwych.

Na 1000 kobiet zamężnych, w wieku od 15 do 50 lat, wypada rocznie *noworodków żywych ślubnych*.

w Niemczech (1874—90)	270
w Szkocji	269
w Belgii	265
w Włoszech	251
w Anglii i Walii	250
w Austrii	250
w Szwecyi	240
w Irlandyi	240
w Szwajcaryi (1874—89)	236
w Francyi	163

Na 1000 kobiet wolnych, w wieku od 15 do 50 lat przypada rocznie *noworodków nieślubnych żywych.*

w Niemczech (1874- 90)	26,5
w Szkocyi	19,9
w Belgii	19,8
we Włoszech	24,6
w Anglii i Walii	12,1
w Austrii	14,4
w Szwecyi	—
w Irlandyi	4,1
w Szwajcaryi (1874—89)	10,2
we Francyi	16,7

Zastanawia w powyższem zestawieniu bardzo mała płodność kobiet francuskich, wynosząca zaledwie 163 urodzeń na 1000 kobiet zamężnych i w wieku płodności, kiedy w sąsiedniej Belgii ten stosunek wynosi 265 urodzeń. Największą jest różnica pomiędzy Niemcami a Francją.

Dla Rosyi Europ. i Kr. Polskiego mamy *liczby noworodków nieślubnych* oddzielnie dla ludności miejskiej i wiejskiej.

(Patrz *Tablicę № 9, str. 30 i 31.*)

Na 100 urodzeń w ogóle było noworodków nieślubnych.

	w Rosyi Europ.		w Kr. Polskiem	
	<i>w miastach</i>	<i>po wsiach.</i>	<i>w miastach</i>	<i>po wsiach.</i>
w r. 1889	11,79	1,73	8,48	3,75
w r. 1890	11,34	1,78	4,98	3,30
w r. 1891	10,65	1,80	5,07	3,30
w r. 1892	10,26	1,88	4,61	3,27
w r. 1893	10,35	1,79	5,—	3,—

Widzimy z powyższego, że w miastach Rosyi Europ. jest stosunkowo więcej noworodków nieślubnych niż w miastach Kr. Polskiego. Wręcz przeciwnie są stosunki po wsiach. Pomiędzy ludnością wiejską Królestwa jest stosunkowo więcej noworodków nieślubnych niż pomiędzy ludnością wiejską Rosyi Europ.

Ilości *noworodków nieślubnych na 100 urodzeń w ogóle* w państwach europejskich i dla okresów 5 letnich, przedstawiają znaczne różnice.

(Patrz *Tablicę № 10, str. 32.*)

W ostatnim okresie 5 letnim było stosunkowo najwięcej noworodków nieślubnych w Austrii (14₆₇ na 100 urodzeń w ogóle), następnie w Bawaryi (14), w Saksonii (12₄₅), Portugalii (12₂₁), w Szwecyi (10₂₃), i Wirtenburgu (10₀₃). Najmniej liczono noworodków nieślubnych w Serbii (1), w Rosyi Europ. (2₂₂), w Irlandyi (2₇₈), w Holandyi (3₂₀) i w Kr. Polskiem (3₆₃).

Jako *noworodki martwe* powinny być uważane płody, mające przynajmniej 6 miesięcy rozwoju i zmarłe albo w łonie matki, albo podczas samego porodu. Tymczasem wpaństwach, w których obowiązuje Code civil francuski, zapisują jako noworodki martwe dzieci przedstawione nieżywe urzędnikowi stanu cywilnego (*présentés sans vie*), noworodek mógł zatem żyć pewien czas, przed upływem terminu naznaczonego dla spisania metryki urodzenia. Jako stosunek normalny uważają dla noworodków martwych 3 do 4% liczby ogólnej urodzeń.

Dla państw europejskich i r. 1892 mamy liczby noworodków martwych na 100 urodzeń w ogóle.

w Niemczech	3,24%
w Prusach	3,27 „
w Bawaryi	3,20 „
w Saksonii	3,44 „
w Austrii dla 1891 r.	2,91 „
w Węgrzech dla 1891 r.	2,12 „
we Włoszech	3,87 „
we Francyi dla 1891 r.	4,67 „
w Szwajcaryi	3,64 „
w Belgii	4,57 „
w Holandyi	4,68 „
w Szwecyi	2,53 „
w Norwegii dla 1891 r.	2,76 „

W Niemczech od r. 1876 liczba noworodków martwych, jak również w kilku innych państwach, zmniejszyła się razem z liczbą ogólną urodzeń. Ilości podane dla noworodków martwych Francyi, Belgii i Holandyi są prawdopodobnie trochę za wysokie, ponieważ pojęcie noworodka martwego jest w tych państwach obszerniejsze, niż w innych państwach. W Wielkiej Brytanii i Irlandyi nie rejestrują zupełnie noworodków martwych. Również niemamy o nich wiadomości z Rosyi Europ. i z Król. Polskiego, za wyłączeniem Warszawy.

Tablica № 9. (do str. 28).

Urodzenia nieślubne.	P O M I A S T A C H				P O W S I A C H		
	Chłopców	Dziewcząt	Razem	na 100	Chłopców	Dziewcząt	Razem
				urodzeń w ogóle			
1889							
w Rosyi Europ. . .	22.682	21.800	44.482	11,79	34,090	32.410	66.500
w Kr. Polskiem . .	2.526	2.584	5.110	8,48	5.477	5.489	10.966
1890.							
w Rosyi Europ. . .	22.777	21.706	44.483	11,34	35,039	33.233	68.272
w Kr. Polskiem . .	947	892	1.838	4,98	4.625	4.864	9.489
1891.							
w Rosyi Europ. . .	22.019	21.124	43.143	10,65	36,407	34.928	71.335
w Kr. Polskiem . .	903	932	1.835	5,07	4.783	5.066	9.849
1892.							
w Rosyi Europ. . .	19.788	19.081	38.869	10,26	35,340	33.589	68.929
w Kr. Polskiem . .	826	826	1.652	4,62	4.552	4.643	9.196
1893.							
w Rosyi Europ. . .	19.844	18.922	38.766	10,35	35,394	33.981	69.375
w Kr. Polskiem . .	935	913	1.848	5,—	4.539	4.622	98.161

Ualszy ciąg Tablicy № 9. (do str. 28).

Urodzenia nieślubne.	PO WSIACH		R A Z E M				
	na 100 urodzeń w ogóle.	na 100 Dzievcząt było chłop.	Chłopców	Dziewcząt	Razem	na 100 urodzeń w ogóle.	na 100 dziewcząt było chłop.
1889.							
w Rosyi Europ. . .	1,73	105,18	56.772	54.210	110.982	2,62	104,78
w Kr. Polskiem . .	3,75	99,78	8.003	8.073	16.076	4,56	99,13
1890.							
w Rosyi Europ. . .	1,78	105,43	57.816	54.939	112.755	2,67	105,24
w Kr. Polskiem . .	3,30	95,09	5.572	5.756	11.328	3,49	96,80
1891.							
w Rosyi Europ. . .	1,80	104,23	58.426	56.052	114.478	2,62	104,24
w Kr. Polskiem . .	3,30	94,41	5.686	5.998	11.684	3,49	94,80
1892.							
w Rosyi Europ. . .	1,88	105,21	55.128	52.670	107.798	2,67	104,67
w Kr. Polskiem . .	3,27	98,02	5.378	5.470	10.848	3,42	98,32
1893.							
w Rosyi Europ. . .	1,79	104,16	55.238	52.903	108.141	2,54	104,41
w Kr. Polskiem . .	3,—	98,39	5.474	5.535	13.009	3,21	98,90

Tablica № 10. (do str. 28).

P A Ń S T W A	Było noworodków nieślubnych na 100 noworodków żywych w okresie				
	1865/69	1876/80	1887/91		
Włochy	5,53	7,21	7,30		
Francya	7,60	7,17	8,41		
Anglia i Walia	5,96	4 75	4,52		
Szkocya	9,92	8,49	7 93		
Irlandya	3,26	2,40	2,78		
Ces. Niemieckie	—	8,67	9,23 *)	*) 1886/90	
Prusy	8,14	7,53	7,81		
Bawarya	20,59	12,86	14,01		
Saksonia	14,52	12,44	12,45		
Wirtemberg	14,57	8,31	10,03		
Austria	14,52	13,84	14,67	*) 1887/89	
Węgry	7,66	7,54	8,61		
Szwajcarya	—	4,70	4,63 *)		
Belgia	7,05	7,38	8,75		
Niderlandy	3,60	3,14	3,20		
Szwecya	9,75	9,96	10,23	*) 1887/89	
Norwegia	8,13	8,39	7,33		
Dania	11,21	10,09	9,43 *)		
Hiszpania	5,54	4,56 *)	—		*) 1878/80
Portugalia	—	—	12,21 *)		*) 1886/90
Grecya	1,23	1,19	—	okres 5-letni 1889/93	
Rumunia	—	4,81	5,75 *)		*) 1886/90
Serbia	0,37	0,65	1,00 *)		*) 1887/89
Rosya Europejska	—	—	2,22		}
Król. Polskie	—	—	3,63		
Finlandya	7,11	2,84	6,42	*) 1886/90	
Massachusetts	0,87	7,30	2,01 *)		*) 1878/80
Connecticut	—	1,69 *)	—		*) 1887/88
Pr. Buenos-Aires	—	1,10	21,06 *)		

Pozostaje nam zwrócić uwagę na różnicę płci pomiędzy noworodkami.

(Patrz Tahlież № 11, str. 34).

Pomiędzy noworodkami żywymi w ogóle wypada przecięciowo na 100 dziewcząt 105 nowonarodzonych chłopców. Największa jest przewaga chłopców w Grecyi (118 chłopców na 100 dziewcząt), w Hiszpanii (108,3), Rumunii (107,7), Portugalii (107,5), są to wszystko kraje południowe. Stosunkowo najmniejsza jest przewaga liczebna chłopców w Anglii (103,6) i Wirtembergu (104,1). W Rosyi Europ. dla okresu od 1889 — 93 roku mamy 105,6 chłopców na 100 dziewcząt, w Kr. Polskiem dla tegoż okresu 105,9.

Przewaga płci męskiej pomiędzy noworodkami nieślubnymi jest daleko mniejszą niż pomiędzy noworodkami żywymi w ogólności. Stosunek ten jest najwyższy w Hiszpanii (107,9 chłopców na 100 dziewcząt) i w Portugalii (106,4). Najmniejszą jest przewaga chłopców pomiędzy noworodkami nieślubnymi w Belgii (102,2), Szwajcaryi (101,6), Francyi (102,9), w Węgrzech (102,9) i w Wirtembergu (102,8). W Rosyi Europ. średnio z okresu 5 letniego 1889—93 wypadło 104,7, w Kr. Polskiem 97,6 t. j. w Królestwie była przewaga liczebna po stronie dziewcząt.

Kiedy pomiędzy noworodkami nieślubnymi żywymi przewaga chłopców nad dziewczętami jest mniejszą niż pomiędzy noworodkami ślubnymi, widzimy przeciwnie znaczniejszą przewagę chłopców pomiędzy noworodkami martwymi. Dochodzi ten stosunek do 142,2 chłopców na 100 dziewcząt we Francyi, w Szwajcaryi i Szwecyi jest on 135, a w Danii 133. O stosunku płci pomiędzy noworodkami martwymi nie mamy żadnych wiadomości z państw południowych europejskich: z Hiszpanii, Portugalii, Grecyi, Rumunii, Serbii, jak również z Anglii, Szkocyi i Irlandyi. Nieznaleźliśmy także danych dla Rosyi Europ. i dla Królestwa Polskiego.

Wpływ pór roku na płć rodzących się dzieci ma się przejawiać w ten sposób, że na wiosnę jest więcej noworodków, a pomiędzy nimi więcej stosunkowo dziewcząt, jesienią jest daleko mniej noworodków, ale pomiędzy nimi więcej chłopców. Uderza także wielka przewaga chłopców pomiędzy noworodkami pomiędzy ludnością żydowską.

Tablica № 11. (do str. 33).

PAŃSTWA okres 1887/91 r.	Na 100 dziewcząt było chłopców pomiędzy		
	noworodkami żywymi wogóle	noworodkami nieślubnymi	noworodkami martwymi
Włochy	105,8	104,4	131,1
Francya	104,6	102,9	142,2
Anglia	103,6	104,4	—
Szkocya	105,5	105,9	—
Irlandya	105,5	104,8	—
Ces. Niemieckie	105,2	104,7	128,3
Prusy	105,4	104,8	128,0
Bawarya	105,4	104,3	127,4
Saksonia	104,7	104,4	132,1
Wirtemberg	104,1	102,8	130,5
Austria	105,8	105,5	132,1
Węgry	105,0	102,9	130,0
Szwajcarya	104,5	101,6	135,0
Belgia	104,5	102,2	132,1
Niderlandy	105,5	104,7	127,7
Szwecya	105,0	104,3	135,0
Norwegia	105,8	105,9	124,6
Dania	104,8	105,0	133,2
Hiszpania	108,3	107,9	—
Portugalia	107,5	106,4	—
Grecya	118,0	105,9	—
Rumunia	107,7	103,4	—
Serbia	104,7	103,5	—
Rosya Europ.	105,4	104,5	—
" " " " " " " "	105,6	104,7	—
Król. Polskie	105,9	97,6	—
Finlandya	105,0	105,2	127,4
Massachusetts	104,6	104,5	146,1
Connecticut	107,2	—	145,1
Rhode Islant	104,9	—	141,8

1886/90

1885/89

1878/82

1886/90

1881/85

1886/90

1885/89

1882/86

okres 5-letni 1889/93

1886/90

1886/90

1886/89

Z E J Ś C I A.

Przechodzimy do statystyki zejść. Nielicząc noworodków martwych, było na 1000 mieszkańców zejść w państwach europejskich za lata ostatnie.

	1895	1894	1893	1892	1891.
w Niemczech	22,1	22,3	24,6	24,1	23,4
we Francyi	21,1	21,3	29,6	22,8	22,9
w W. Brytanii	18,8	16,7	19,2	19,0	20,3
w Irlandyi	18,4	18,2	18,0	19,4	18,4
we Włoszech	—	25,2	25,4	26,4	26,3
w Austrii	—	27,9	27,1	28,7	28,0
w Węgrzech	—	—	31,1	35,0	33,1
w Szwajcaryi	19,7	20,9	20,5	19,3	20,7
w Holandyi	18,7	18,5	19,2	21,0	20,7
w Belgii	—	18,8	20,2	21,7	21,1
w Rosyi Europ.	—	—	35,42	38,55	33,18
w Kr. Polskiem	—	—	23,16	23,40	20,61

Widzimy zatem, że śmiertelność w wielu państwach, w ciągu ostatniego pięciolecia, dosyć znacznie się zmniejszyła. Tak np. w Niemczech wynosiła ona średnio z okresu 1871—80 r. 28,8 ‰, w okresie od 1880—90 r. 26,5 ‰, a podczas okresu 1886—95 spadła do 25,14 ‰ i śmiertelność 1894 i 1895 r. była bardzo niską.

Z zestawienia powyższego wypada, że największą była śmiertelność w Rosyi Europ. w Węgrzech i w Austrii, najmniejszą w W. Brytanii, Irlandyi, Holandyi i Belgii.

Śmiertelność mężczyzn w Rosyi Europ. i w Kr. Polskiem była znaczniejszą niż śmiertelność kobiet.

(*Patrz Tablicę № 12, str. 38 i 39.*)

I tak średnio podczas okresu pięcioletniego 1889—93 r. umarło na 1000:

Mężczyzn w Rosyi Europ. 35,29, w Kr. Polskiem 23,05.

Kobiet w Rosyi Europ. 33,03, w Kr. Polskiem 21,88.

Podobną przewagę liczebną mężczyzn nad kobietami pomiędzy osobami zmarłymi znajdujemy we wszystkich państwach. Wyjątek stanowi Irlandya, w której pomiędzy osobami zmarłymi było trochę więcej kobiet niż mężczyzn.

(*Patrz Tablicę № 13, str. 40.*)

Jeżeli rozróżnimy miasto od wsi to otrzymamy na 1000 ludności płci odpowiedniej.

	w Rosyi Europ.		w Kr. Polskiem	
	w miastach	po wsiach.	w miastach	po wsiach.
umarło mężczyzn				
w r. 1889	27,37	34,20	21,46	24,91
w r. 1890	28,25	35,66	13,10	24,74
w r. 1891	29,11	35,04	12,49	23,45
w r. 1892	33,53	40,82	14,29	26,73
w r. 1893	28,42	35,38	13,24	26,40

Widzimy zatem śmiertelność mężczyzn większą na wsi niż po miastach.

(*Patrz Tablicę № 14, str. 42.*)

Na 1000 kobiet pomiędzy ludnością umarło:

	w Rosyi Europ.		w Kr. Polskiem	
	w miastach	po wsiach.	w miastach	po wsiach.
w r. 1889	24,36	31,81	19,73	23,39
w r. 1890	25,96	33,36	12,21	23,43
w r. 1891	26,93	32,84	11,71	22,28
w r. 1892	30,82	38,16	13,36	25,16
w r. 1893	26,73	33,19	12,67	25,33

U kobiet znajdujemy również większą śmiertelność na wsi niż po miastach, zarówno w Rosyi Europ. jak i w Kr. Polskiem. Pomimo zatem całej niehygieniczności naszych miast, śmiertelność w nich jednak jest mniejszą niż na wsi, co zdaje się świad-

czyć, o braku opieki lekarskiej nad chorymi z pomiędzy ludności włościańskiej.

O zmniejszeniu się śmiertelności ludności miast świadczą wiadomości zebrane w r. 1892 w Niemczech. Ogólna śmiertelność wynosiła tam $24,0\text{‰}$, w miastach mających więcej niż 15000 ludności była ona $23,6\text{‰}$. W r. 1893 śmiertelność w całych Niemczech wynosiła $25,8\text{‰}$, a z liczby 49 miast niemieckich tylko 16 miały większą śmiertelność, 33 zaś mniejszą niż średnia dla całego państwa. W ciągu okresu 1885 — 94 zmniejszyła się śmiertelność Prus z $27,0$ do $23,1\text{‰}$; a śmiertelność Berlina z $23,7$ do $18,5\text{‰}$.

W tomie 138 statystyki pruskiej przedstawiono ruch ludności Prus za okres 27 lat od 1867 do 1894 r. i wykazano, że ludność wsi od r. 1888 miała w pięciu latach większą stosunkowo śmiertelność niż ludność miast. Przyczyny tego zjawiska szukać należy w tej okoliczności, że wysokość stosunku śmiertelności zależy, prócz od liczby ogólnej zejść, także od podziału ludności podług wieku, ponieważ osoby w wieku średnim najmniej podlegają wypadkom śmierci i osób tego wieku znajduje się daleko więcej po miastach niż po wsiach. Tak np. liczono w *Berlinie*, podczas spisu ludności w r. 1880, na 1000 mieszkańców wogóle 698 osób w wieku od 15 do 70 lat, podczas spisu 1895 r. nawet 715. Po wsiach znajduje się osób tej kategorii stosunkowo daleko mniej, ale za to więcej dzieci i osób w wieku podeszłym, których śmiertelność jest daleko znacniejszą niż osób wieku średniego.

Wyłączając z liczby ludności ogólnej dzieci do 15 lat wieku i osoby wieku podeszłego, więcej niż 60 lat liczące, wypada, że z pozostałej ludności wieku średniego więcej umarło osób w latach ostatnich z pomiędzy ludności miast, niż z pomiędzy mieszkańców wsi.

Dla przekonania się o powyższem, wzięto dla porównania liczbę osób od 15 do 60 lat wieku, podług spisu z r. 1895, dla 5-ciu okręgów najbardziej obfitujących w miasta, w których więcej niż 40% ludności ogólnej znajduje się po miastach i porównano ich śmiertelność w latach 1894—1897 ze śmiertelnością 5-ciu okręgów najuboższych w ludność miejską. Okazało się, że przecięciowo na 10.000 żyjących osób, w wieku od 15 do 60 lat, umarło w 5-ciu, obfitujących w miasta okręgach, rocznie 13 do 15 osób więcej niż w 5 ubogich miastami, pomimo, że śmiertelność ogólna okręgów ubogich w ludność miejską, była o 30 wypadków wyższą.

Porównano następnie śmiertelność 8-miu wielkich miast ze śmiertelnością otaczających ich okręgów i okazało się, że w mia-

Tablica № 12. (do str. 36).

Z E J Ś C I A	Umarło Mężczyzn		Umarło Kobiet		R A Z E M	
	w ogóle	na 1000 mężczyzn	w ogóle	na 1000 kobiet	w ogóle	na 1000 ludności ogólnej
w r. 1889						
w Rosyi Europejskiej	1.540.774	33,92	1.449.840	30,91	2.990.614	32,06
w Król. Polskiem	112.331	24,18	108.390	22,64	220.721	23,40
w r. 1890						
w Rosyi Europejskiej	1.608.326	34,08	1.522.670	32,46	3.130.996	33,56
w Król. Polskiem	103.437	22,26	101.200	21,14	204.637	21,70
w r. 1891						
w Rosyi Europejskiej	1.588.578	34,26	1.506.974	32,10	3.095.552	33,18
w Król. Polskiem	98.099	21,12	96.302	20,12	194.401	20,61

w r. 1892								
w Rosyi Europejskiej . . .	1.848.360	39,85	1.748.164	37,27	3.596.524	38,55		
w Król. Polskiem . . .	111.879	24,08	108.869	22,74	220.748	23,40		
w r. 1893								
w Rosyi Europejskiej . . .	1.598.260	34,46	1.520.205	32,41	3.118.465	33,42		
w Król. Polskiem . . .	109.634	23,60	108.853	22,74	218.487	23,16		
Średnio za 5 lat.								
w Rosyi Europejskiej . . .	1.636.860	35,29	1.549.571	33,03	3.186.431	34,16		
w Król. Polskiem . . .	107.076	23,05	104.723	21,88	211.799	22,45		
Ludność w d. 1 St. 1895 r.								
Rosyi Europejskiej . . .	46.382.873	—	46.910.082	—	93.292.955	—		
Król. Polskiego . . .	4.645.797	—	4.786.539	—	9.432.336	—		

Tablica № 13. (do str. 36).

PAŃSTWA	Okres	Umarło na 1000		Na 100 mężczyzn umarło kobiet
		mężczyzn	kobiet	
Włochy	1890—94	26,2	25,6	98
Francya	1890—94	23,6	21,6	92
Szwajcarya	1890—94	21,3	19,5	91
Belgia	1890—93	21,9	19,8	90
Niderlandy	1890—94	20,8	19,2	92
Ces. Niemieckie	1890—94	25,0	22,5	90
Prusy	1890—94	24,5	22,0	89
Bawarya	1890—94	28,3	25,5	90
Saksonia	1890—94	27,7	23,9	86
Wirtemberg	1890—94	26,3	23,7	90
Austria (bez wojska)	1890—94	29,8	26,8	90
Węgry	1890—93	33,7	32,2	96
Anglia i Walia	1890—94	20,6	17,8	89
Szkocya	1890—94	19,6	18,7	95
Irlandya	1890—94	18,4	18,5	100,6
Szwecya	1890—93	17,8	16,7	91
Norwegia	1890—93	18,3	16,5	91
Dania	1890—94	19,7	18,3	93
Rosya Europejska	1889—93	35,20	33,03	95
Król. Polskie	1889—93	23,05	21,88	98
Finlandya	1890—93	22,2	20,4	92
Massachusetts	1890—93	20,7	19,0	92
Connecticut	1892	20,5	18,7	91
Rhode Island	1890—92	20,4	19,0	93
Japonia	1890—93	21,7	21,1	97

stach powyższych umarło stosunkowo więcej osób w wieku od 15 do 60 lat, niż w otaczających ich okręgach, a mianowicie na 10.000 żyjących wskazanego wieku osób, umierało w 8-iu wielkich miastach rocznie 19 do 20 osób więcej. Ale śmiertelność ogólna wielkich miast była w 3-ech razach mniejszą i w 5-ciu wypadkach tej samej wysokości co śmiertelność otaczających ich miejscowości*).

Bardzo znaczną jest śmiertelność *noworodków w pierwszym roku ich życia*. I tak, na 100 noworodków żywych umarło przed ukończeniem jednego roku.

	podczas okresów 1874—83	1884—93
we Włoszech	20,80	19,04
we Francyi	16,54	16,71
w Szwajcaryi	18,19	16,37
w Belgii	15,31	16,29
w Holandyi	19,23	17,50
w Prusach	20,79	20,79
w Bawaryi	29,84	27,90
w Saksonii	28,39	28,28
w Wirtembergu	29,96	26,14
w Austrii	25,08	24,91
w Anglii i Walii	14,39	14,64
w Szkocyi	11,98	12,23
w Irlandyi	9,68	9,63
w Szwecyi	12,80	10,71
w Norwegii	10,31	9,51
w Danii	14,06	13,42
w Finlandyi	16,79	14,91
w Rosyi Europ.	26,99	26,79
w Rumunii	19,70	18,93
w Serbii	15,39	16,06
w Massachusetts	15,96	16,32

Prawie wszędzie zmniejszyła się śmiertelność niemowląt przed ukończeniem pierwszego roku życia. Najznaczniejszem jest zmniejszenie w Niemczech południowych, gdzie śmiertelność dzieci w pierwszym roku życia jest bardzo znaczną. Dalej zmniejszyła się śmiertelność w Holandyi i w Szwecyi, gdzie ta śmiertelność jest bardzo małą. Prawie nie zmieniła się wysokość śmiertelności

*) *Veröffentlichungen des Kaiserlichen Gesundheitsamtes*, N. 12. 1899. (str. 214—215).

Tablica № 14. (do str. 36).

ZEJŚCIA	UMARLO W MIASTACH				UMARLO PO WSIACH			
	Na 1000 mężczyzn		Na 1000 kobiet		Mężczyzn		Kobiet	
	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Mężczyzn	Kobiet	Na 1000 mężczyzn	Na 1000 kobiet
1889								
w Rosyi Europ. . .	168.831	138.651	27,37	24,36	1.375.168	1.311.213	34,20	31,81
w Król. Polskiem.	21.211	19.295	21,46	19,73	91.120	89.095	24,91	23,39
1890								
w Rosyi Europ. . .	174.282	147.719	58,25	25,96	1.434.044	1.374.961	35,06	33,36
w Król. Polskiem	12.943	11.945	13,10	12,21	90.494	89.255	24,74	24,43
1891								
w Rosyi Europ. . .	179.549	153.250	29,11	26,93	1.409.029	1.353.724	35,04	32,84
w Król. Polskiem	12.340	11.450	12,45	11,71	85.759	84.852	23,45	22,28
1892								
w Rosyi Europ. . .	206.836	175.403	33,53	30,82	1.641.524	1.572.761	40,82	38,16
w Król. Polskiem	14.123	13.062	14,29	13,36	97.756	95.807	26,73	25,16
1893								
w Rosyi Europ. . .	175.293	152.122	28,42	26,73	1.422.967	1.368.083	35,38	33,19
w Król. Polskiem	13.082	12.393	13,24	12,67	96.552	96.460	26,40	25,33
Ludność w d. 1 St. 1895 r.								
Rosyi Europ. . .	6.168.707	5.691.010	—	—	40.214.166	41.219.072	—	—
Król. Polskiego .	988.220	977.923	—	—	3.657.577	3.808.616	—	—

w Saksonii, Prusach i w Rosyi Europ. Anglia i Francya okazują małe zwiększenie, Belgia zaś znaczne zwiększenie śmiertelności dziecięcej.

Bardzo ciekawemi są badania *Körösi*'ego nad *wpływem wieku rodziców na siłę żywotną ich dzieci*. Körösi przychodzi w swych poszukiwaniach do rezultatów następujących. Dziewczęta przed ukończeniem 20 lat nie powinny wychodzić za mąż; mężczyźni wieku podeszłego nie powinni brać młodych żon. Kobiety w wieku dojrzałym przy wyborze męża, mającego więcej niż 50 lat wieku, nie powinny się obawiać następstw szkodliwych, ale tego wieku kobiety i nawet liczące od 30 do 35 lat, narażają swe przyszłe dzieci na częste wypadki wodogłowia i przyrodzonego braku sił żywotnych, jeżeli wybierają sobie za małżonków młodych ludzi.

W ogólności najmniejszą śmiertelność dzieci znajdujemy w krajach, mających średni stosunek urodzeń, największą w krajach, z najwyższym stosunkiem urodzeń do ludności.

Podług danych, zebranych w Niemczech o *śmiertelności podług stanu cywilnego* zmarłych, wypada: że mężczyźni żonaci, we wszystkich okresach wieku, mają najkorzystniejszy stosunek śmiertelności, szczególnie uprzywilejowanym jest okres od 40 do 60 lat wieku. Silnie zagrożonem jest życie mężczyzn wolnych, mianowicie w młodszych okresach wieku, przy porównaniu z mężczyznami żonatymi tego samego wieku. W późniejszych okresach wieku wdowcy są w warunkach korzystniejszych niż wolni.

U osób płci żeńskiej różnice w wysokości śmiertelności nie są tak znaczne i trochę odmiennie. Młode mężatki są bardziej zagrożone niż panny tego samego wieku; w okresie wieku od 30—40 lat następuje jednak zrównanie. Wdowy mają śmiertelność nieznacznie większą od mężatek i w wieku od 40—50 lat znajdują się w położeniu korzystniejszym niż kobiety zamężne. Z powyższego wypada, że małżeństwo zabezpiecza w wyższym stopniu życie mężczyzny niż kobiety; z drugiej strony niebezpieczeństwo połączone z utratą towarzysza życia jest daleko większe dla mężczyzny niż dla kobiety.

W *Berlinie* znaleziono także najmniejszą śmiertelność mężczyzn żonatyh we wszystkich okresach wieku, za wyłączeniem zgrzybiałej starości, kiedy różnice podług stanu cywilnego są bardzo małe.

Podług poszukiwań berlińskich wpływ korzystny małżeństwa na kobiety jest bardzo nieznaczny. W młodszych latach mężatki są tam bardziej zagrożone i stosunek odwrotny następuje tylko po przekroczeniu okresu płodności i to w rozmiarach nieznacznych.

Stwierdzono również w Berlinie, że i tam korzystniejsze jest położenie wdów niż wdowców, Panny zatem, przynajmniej berlińskie, mogą obojętniej się zachowywać wobec małżeństwa niż mężczyźni. Mężczyźni potrzebują kobiet, nie na odwrót kobiety mężczyzn dla zabezpieczenia życia, i bardziej niebezpieczną jest dla mężczyzn żonaty, niż dla kobiet zamężnych, utrata towarzyszk życia.

Wskazywanie na to, że kobiety żyją dłużej niż mężczyźni, jest dowodem na to, że kobiety są bardziej odporne na choroby, niż mężczyźni. Jest to prawdopodobnie spowodowane tym, że kobiety mają silniejszą budowę psychiczną i fizyczną. Ponadto kobiety są bardziej skłonne do dbania o swoje zdrowie i życie, co przyczynia się do ich dłuższej żywotności. To zjawisko jest szczególnie widoczne w społeczeństwach, gdzie kobiety mają dostęp do odpowiedniej opieki medycznej i edukacji.

Ś L U B Y.

Liczba zawartych związków małżeńskich w ostatnich latach w państwach europejskich i na 1000 ludności, przedstawia się jak następuje:

	w r. 1894	1893	1892	1891	1890
w Niemczech	7,9	7,9	7,9	8,0	8,0
we Francyi	7,5	7,5	7,6	7,4	7,0
w W. Brytanii	7,4	7,3	7,6	7,7	7,6
w Irlandyi	4,7	4,7	4,6	4,6	4,4
we Włoszech	7,5	7,4	7,5	7,5	7,4
w Austrii	7,9	7,9	7,8	7,7	7,5
w Węgrzech	—	9,3	9,2	8,6	8,2
w Szwajcaryi	7,6	7,4	7,4	7,2	7,1
w Holandyi	7,2	7,3	7,2	7,1	7,1
w Belgii	7,6	7,6	7,7	7,4	7,3
w Rosyi Europ.	—	8,3	8,3	8,0	7,7
w Król. Polskiem	—	7,3	6,6	6,7	6,8

Największą stosunkowo ilość ślubów znajdujemy w Węgrzech, Rosyi Europ., Niemczech i Austrii; najmniejszą w Irlandyi.

Dla Rosyi Europ. i Królestwa Polskiego, *rozróżniając miasta od wsi*, otrzymamy na 1000 ludności ślubów

(Patrz *Tablicę № 15, stronnica 46*).

	w Rosyi Europ.		w Król. Polskiem	
	<i>w miastach na wsi</i>		<i>w miastach na wsi</i>	
w r. 1889	5,98	8,25	6,59	8,30

Tablica № 15. (do str. 45).

Ś L U B Y	W MIASTACH		P O W SI A C H		R A Z E M	
	zawarto ślubów	Na 1000 mieszkańców	zawarto ślubów	Na 1000 mieszkańców	zawarto ślubów	Na 1000 mieszkańców
1889						
w Rosyi Europ.	70.926	5,98	671.803	8,25	742.729	7,96
w Król. Polskiem	12.949	6,59	61.978	8,30	74.927	7,94
1890						
w Rosyi Europ.	70.718	5,96	647.557	7,95	718.275	7,70
w Król. Polskiem	7.997	4,07	55.697	7,46	63.694	6,75
1891						
w Rosyi Europ.	71.601	6,04	675.550	8,30	747.151	8,01
w Król. Polskiem	7.886	4,01	55.023	7,37	62.909	6,67
1892						
w Rosyi Europ.	70.690	5,96	706.222	8,67	776.912	8,33
w Król. Polskiem	8.200	4,17	54.308	7,27	62.508	6,64
1893						
w Rosyi Europ.	71.050	5,99	702.673	8,63	773.723	8,29
w Król. Polskiem	8.860	4,51	59.997	8,04	68.857	7,30
Ludność w d. 1 St. 1895 r.						
Rosyi Europ.	11.859.717	—	81.433.238	—	93.292.955	—
Król. Polskiego	1.966.143	—	7.466.193	—	9.432.336	—

w Rosyi Europ.			w Król. Polskiem.	
<i>w miastach na wsi</i>			<i>w miastach na wsi</i>	
w r. 1890	5,96	7,95	4,07	7,46
w r. 1891	6,04	8,30	4,01	7,37
w r. 1892	5,96	8,67	4,17	7,27
w r. 1893	5,99	8,63	4,51	8,04

Widzimy z powyższego, że stosunkowo więcej bywa zawieranych małżeństw na wsi niż po miastach, zarówno w Rosyi Europ. jak i w Król. Polskiem.

Z zestawienia, zrobionego przez p. *Bodio* dla państw europejskich i dla trzech okresów pięcioletnich, wypada stopniowe zmniejszenie liczby stosunkowej ślubów w państwach europejskich.

(*Patrz tablicę № 16 str. 48*).

Mianowicie stałe zmniejszenie widoczne jest we Fraucyi, w W. Brytanii, Austrii, Węgrzech, Holandyi i Danii. Przeciwnie stałe zwiększenie liczby ślubów przedstawiają Włochy. Zmiany w obu kierunkach znajdujemy w Niemczech, Belgii i Szwajcaryi.

Stosunek 7 do 8 (może 7,50) ślubów na 1,000 mieszkańców można uważać za normalny.

Dawniej przyjmowano, że wpływ decydujący na liczbę zawieranych ślubów mają ceny zboża. Obecnie zaczynają dopatrywać zależności pomiędzy liczbą ślubów i wysokością produkcji, wyrażonej ilościami wywiezionych towarów. P. *Juglar* widzi pewną zależność pomiędzy ruchami przesilen ekonomicznych i ilością ślubów.

Na wysokość liczby zawieranych małżeństw wpływają kierunki rozwoju społecznego. Tak np. rozwój przemysłu fabrycznego sprzyja zwiększeniu liczby wczesnych związków, przeciwnie trudności napotymane przy przechodzeniu z jednych rąk do drugich posiadłości ziemskich i trudności postępowania spadkowego, zmniejszają liczbę wczesnych małżeństw. Wpływają także na wysokość liczby ślubów zwyczaje miejscowe, które opóźniają ich zawarcie. Obecnie coraz bardziej daje się spostrzegać, że pewna miara wyższego dobrobytu nie wpływa bynajmniej na zwiększenie ilości ślubów i ilości dzieci.

Zwracając uwagę na *stan cywilny osób* zawierających związki małżeńskie, znajdujemy, że *pierwsze związki* t. j. pomiędzy osobami wolnemi obu płci, były najmniej liczne w Węgrzech, wynosząc $\frac{3}{4}$

Tablica № 16 (do str. 47).

P A Ń S T W A	Było średnio ślubów na 1000 ludności podczas okresów 5-letnich		
	1865/69	1876/80	1887/91
Włochy	7,30	7,51	7,69
Francya	7,89	7,61	7,26
Anglia i Walia	8,36	7,67	7,51
Szkocya	7,02	6,88	6,64
Irlandya	5,29	4,56	4,41
Ces. Niemieckie	8,86	7,83	7,93
Prusy	8,82	7,88	8,08
Bawarya	9,25	7,30	6,96
Saksonia	9,18	8,86	9,23
Wirtemberg	—	7,12	6,66
Austria	8,69	7,74	7,74
Węgry	10,28	9,61	8,64
Szwajcarya	—	7,40	7,11
Belgia	7,58	6,90	7,22
Niderlandy	8,10	7,84	7,02
Szwecya	6,18	6,58	5,98
Norwegia	6,45	7,18	6,36
Dania	7,90	7,78	6,97
Hiszpania	7,57	6,00 *)	5,61 **)
Grecya	6,49	5,06	—
Rumunia	—	—	7,99
Serbia	11,29	11,48	—
Rosya Europ. . . .	—	9,79	8,06
Król. Polskie	—	—	7,06
Finlandya	7,01	7,81	7,12
Massachusetts	10,53	7,83	9,29 *)
Connecticut	9,21	7,30	7,95 *)
Rhode Island	11,27	8,94	9,16

*) okres 1878/80
**) okres 1887/88

} okres 1889/93

*) okres 1886/90

*) okres 1885/89

liczby ogólnej, najliczniejszymi w Rumunii wynosząc $\frac{9}{10}$ liczby ogólnej. W większej liczbie państw europejskich ta kategoria związków wynosi 85% sumy ogólnej. Najliczniejszą następnie kategorią tworzą związki pomiędzy wdowcami i pannami, które wynoszą średnio od 5 do 12%. Ta kategoria ślubów najliczniej jest reprezentowaną w południowych Niemczech, w Austrii i Węgrzech. Dalsze dwie kategorie związków pomiędzy wdowcami i kawalerami i pomiędzy wdowami i wdowcami, są równe liczebnie i wynoszą po 3% sumy ogólnej. Liczniejszymi są związki pomiędzy kawalerami i wdowami w Bawaryi i Austrii, owdowiałych obu płci w Rosyi i w Węgrzech, w których państwach udział tej kategorii związków wynosi 7,53 i 9,26%. Wypadki ślubów pomiędzy osobami *rozwiedzionymi* są bardzo nieliczne, tylko w Szwajcaryi związki pomiędzy kawalerami i kobietami rozwiedzionymi i pomiędzy mężczyznami rozwiedzionymi i pannami stanowią więcej niż 1% sumy ogólnej.

W dwóch tablicach przedstawiony jest podług P. Bodio dla okresu 1887/91 r. *wiek mężczyzn i kobiet, zawierających związki małżeńskie* w państwach europejskich i nawet w Rosyi Europejskiej, tylko niema liczb dla Kr. Polskiego.

(Patrz tablicę № 17 i 18 str. 50, 51 i 52, 53).

Najliczniejszy kontyngens młodszych *mężczyzn*, mniej niż 20 lat wieku liczących i zawierających związki małżeńskie, znajdujemy w Rosyi Europ. mianowicie 32% sumy ogólnej. W wieku od 20 do 25 lat najwięcej nowożeńców było w Anglii (43%) i Saksonii (39%). W Rosyi Europ. było ich 34%. Najmniej zaś było we Francyi (25%). Następnie najmniej nowożeńców wieku późniejszego znajdujemy w Rosyi Europ., mianowicie w wieku od 30 do 40 lat 10% i w wieku od 40 do 50 lat 4%. Najwięcej nowożeńców, mężczyzn wieku późniejszego, znajdujemy dla okresu od 40 do 50 lat w Szwajcaryi (8%), Belgii, Wirtembergu i Irlandyi (po 7%).

Co do *kobiet* znajdujemy najmłodsze mężatki, mniej niż 20 lat wieku mające, w Rosyi Europ. mianowicie 56% sumy ogólnej, we Włoszech 23% i we Francyi 21%. W następnym okresie wieku od 20 do 25 lat, było najwięcej mężatek w Saksonii (52%), w Anglii (50%) i w Irlandyi (48%). Najmniej poślubionych tego wieku było w Rosyi Europ. (29%) i w Austrii (30%). Kobiet zawierających związki małżeńskie w wieku od 30 do 40 lat, było najwięcej w Szwecyi (20%) i w Norwegii, Belgii i Danii (po 18%); najmniej kobiet zamężnych tego wieku było w Rosyi Europ. 5%, gdzie również było najmniej kobiet poślubionych w wieku od 40 do 50 lat (2%).

Największa liczba stosunkowa ślubów przypada we wszystkich

Tablica № 17. (do str. 49).

P A Ń S T W A okres 1887/91 r.	Wiek mężczyzn zawierających związki małżeńskie							
	mniej niż 20 lat	20—25	25—30	30—40	40—50	50—60	więcej niż 60 lat	Razem
Włochy	2,63	31,55	34,27	20,83	6,74	2,63	1,35	100
Francya	1,90	24,58	42,86	22,36	5,35	2,39	1,06	100
Anglia	2,14	43,41	29,99	15,81	5,02	2,38	1,25	100
Szkocya	2,54	35,62	32,62	20,57	5,79	2,04	0,82	100
Irlandya	2,46	31,17	30,44	26,60	7,05	2,08	0,80	100
Prusy	2,06	67,53	21,81	5,47	2,22	0,91	0,20	100
Bawarya	0,51	29,76	35,51	24,72	9,27			100

Saksonia	0,02	<u>38,78</u>	36,87	16,20	5,00	2,23	0,90	100
Wirtemberg		<u>17,62</u>	44,50	26,72	7,21	2,88	1,07	100
Austria		17,19	47,29	22,02	7,98	3,79	1,73	100
Szwajcarya	1,01	<u>26,29</u>	34,49	24,62	8,33	3,62	1,64	100
Belgia		27,04	37,36	24,51	7,31	2,67	1,11	100
Niderlandy	2,97	<u>27,98</u>	35,22	22,75	6,83	2,89	1,36	100
Szwecya	0,15	<u>26,68</u>	36,08	26,00	6,81	<u>4,28</u>		100
Norwegia	1,79	<u>26,48</u>	34,07	25,85	6,89	4,92		100
Dania		25,22	39,01	26,14	6,82	<u>2,39</u>	<u>0,92</u>	100
Rosya Europ.	32,01	<u>34,11</u>	17,74	9,80	4,31	2,03		100
Massachusetts	1,89	<u>35,60</u>	33,14	20,07	5,68	2,26	1,36	100
Rhode Island	2,52	<u>36,62</u>	30,64	19,86	6,44	2,47	1,45	100
Buenos Aires Prow.	2,81	<u>31,36</u>	33,37	24,80	5,57	1,52	0,57	100

Tablica № 18. (do str. 49).

P A Ń S T W A okres 1887/91 r.	Wiek kobiet wstępujących w związku małżeńskie								Razem
	mniej niż 20 lat	20—25	25—30	30—40	40—50	50—60	więcej niż 60 lat		
Włochy	23,35	41,90	18,64	10,71	3,78	—	—	1,62	100
Francya	20,52	42,20	20,59	11,97	3,20	—	—	1,52	100
Anglia	11,06	49,78	22,50	11,24	3,79	1,34	—	0,29	100
Szkocya	11,64	45,11	25,67	13,11	3,53	0,78	—	0,16	100
Irlandya	11,83	48,03	25,74	11,17	2,41	0,62	—	0,20	100
Prusy	8,13	73,59	—	13,55	3,67	0,90	—	0,16	100
Bawarya	10,73	41,93	26,62	15,40	—	—	5,12	0,20	100
Saksonia	7,65	51,95	24,43	11,13	3,72	0,94	—	0,18	100

Wirtemberg	4,01	41,41	33,09	15,82	4,87	1,14	0,16	100
Austria	17,85	30,28	30,24	14,94	5,85	1,84		100
Szwajcarya	7,21	40,61	28,07	16,92	5,64	1,55	0,30	100
Belgia		47,12	27,99	17,59	5,32	1,49	0,49	100
Niderlandy	12,43	36,56	28,58	15,07	4,67	1,63	0,46	100
Szwecya	6,36	36,07	31,37	20,11	4,78	1,31		100
Norwegia	7,94	39,20	28,48	18,31	4,67	1,40		100
Dania	7,37	39,13	30,84	17,58	3,97	0,92	0,19	100
Rosya Europ.	56,35	29,48	6,94	4,95	1,86	0,42		100
Massachusettes	16,10	44,53	23,19	11,83	3,13	0,92	0,30	100
Rhode Island	15,87	44,43	22,18	12,77	3,51	0,91	0,33	100
Buenos Aires Prow.	45,61	31,90	12,41	7,24	2,11	0,61	0,12	100

krajach na lata 1872 do 1875 (*). Najmniejsze liczby w większej części krajów przypadają na lata 1879 lub 1880, po których następuje małe zwiększenie liczebne ślubów aż do czasów obecnych. Holandia i państwa Skandynawskie okazują od r. 1876 stopniowe zmniejszanie liczby zawieranych małżeństw.

Prawie we wszystkich państwach widoczne jest stosunkowe zwiększenie związków zawieranych pomiędzy osobami wolnymi i zmniejszenie liczby powtórnych związków. W państwach *niemieckich* okazuje się od r. 1874, dla osób obu płci, zwiększenie stosunkowe osób wstępujących w związki małżeńskie w wieku od 20 do 30 lat i zmniejszenie osób należących do klasy mniej niż 20 lat wieku liczących. W *Anglii* i *Szkocji* widoczne jest zmniejszenie wczesnych związków aż do 25 lat wieku, kiedy dla późniejszych okresów wieku nie widać żadnej zmiany. We *Francji*, w przeciwieństwie do Niemiec, widoczne jest zmniejszenie wczesnych związków, zwiększenie udziału mężczyzn w wieku od 25 do 30 lat i kobiet w wieku od 20 do 25 lat. Stanowcze jest zmniejszenie udziału kobiet starszych.

P. Böckh obliczył dla Berlina *tablicę zamążpójścia panien*. Podług niej z 1000 panien, które ukończyły 15 lat wieku, było mężatek:

w 20 roku życia	94
w 25	434
w 30	677
w 40	811
w 50	838
w 60	842
w 70	842
w 75	842

Z powyższego okazuje się, że prawdopodobieństwo pójścia za mąż dla dorosłych cór Berlina wynosi 84% sumy ogólnej, i 16% tej sumy pozostaje aż do śmierci w panieństwie.

*) M. Schumann, Heiratsstatistik. Hand. d. Staatsw. B. 4 str. 459 i n.

Słowo wstępne

ROZDZIAŁ II.

Statystyka porównawcza rolnictwa.

Słowo wstępne.

Frudne położenie w jakim w latach ostatnich znalazło się rolnictwo prawie w całej Europie, spowodowane upadkiem cen na produkta rolnicze, zwróciło na siebie ogólną uwagę. Ulepszenie środków przewozowych i wzięcie pod uprawę ogromnych, dotąd pługiem nietkniętych przestrzeni za Oceanem, musiało koniecznie wpłynąć na wartość płodów rolniczych i obniżyć ich cenę na rynku międzynarodowym.

Dla znalezienia środków, zdolnych wydobyć rolnictwo z przykrego położenia w którym się znalazło, potrzeba było najprzód poznać dokładnie to położenie. Droga najodpowiedniejszą, prowadzącą do tego celu, jest zebranie dat statystycznych, dotyczących rolnictwa, stąd też powstały t. zw. *ankiety rolnicze*, których wzorem mogą służyć ankiety francuskie.

Zbieranie danych statystycznych, dotyczących rolnictwa, znajdujemy prawie we wszystkich państwach.

Spis ludności, t. zw. *Census* amerykański, powtarzający się w Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn. od czasu ich utworzenia co lat 10, zawiera dane o rolnictwie na równi z danymi o przemyśle fabrycznym.

W Niemczech, od czasu wprowadzenia, niezależnie od ogólnych, specjalnych spisów ludności pod względem ich zajęcia, od osób, mających jakąkolwiek styczność z rolnictwem, wymagane jest wypełnienie kwestyjonariusza z pytaniami, odnoszącymi się do tego zajęcia.

W Rosyi Minister *Wałujew* dokonał obszernej ankiety rolniczej na początku lat siedmdziesiątych i rezultaty tej ankiety ogłoszone były w 6 tomach infolio.

W W. Brytanii spotykamy ankiety parlamentarne o stanie rolnictwa w tym kraju i podobne poszukiwania urzędowe, znajdujemy w innych państwach.

Jako wzór obszerności programu i staranności opracowania zebranego materiału statystycznego, mogą służyć *ankiety francuskie*, dokonane w latach: 1862, 1882 i 1892. Dla nabrania pojęcia o ogromie podjętej pracy mogą służyć dane następujące. Każda z 36000 gmin Francji musiała odpowiedzieć na 1200 pytań kwestyonaryusza i 3 lata czasu potrzeba było dla otrzymania wszystkich odpowiedzi. Zestawienie rezultatów gminnych było powierzono 2860 komisjom kantonalnym, ostateczne zaś opracowanie i wydanie dokonało Ministerjum rolnictwa w Paryżu. Ponieważ członkowie komisyj kantonalnych pracowali bezinteresownie, przeto bardziej zasłużonym członkom tych komisyj rozdano krzyże oficerskie i kawalerskie orderu zasługi rolniczej (*Croix du mérite agricole*), prócz tego 1200 medalów i 700 listów uznania. Rozdano razem 2000 nagród pomiędzy 80000 osób zajętych ankietą, ponieważ na każdą gminę były wyznaczone dwie osoby.

Opracowanie i ogłoszenie rezultatów dwóch ostatnich ankiet wymagało 5 lat czasu, ankiety 1840 roku nawet 8 a 1862 r. 6 lat.

Rezultaty ostatniej ankiety 1892 r. pojawiły się na początku 1898 r. w dużym tomie in 8-o z osobnym atlasem statystycznym *). Sama przedmowa do tablic zawiera 450 stronnic druku, z których 57 poświęcono wymienieniu osób, nagrodzonych za udział w zebraniu potrzebnego materiału statystycznego.

Podobnym sposobem *Urząd statystyczny Cesarstwa Niemieckiego* rezultaty, odnoszące się do stanu rolnictwa w r. 1895, wydał w r. 1898 w dużym tomie in 4-o z tablicami i mapami geograficznymi **).

Dla statystyki rolniczej Cesarstwa Rosyjskiego uczyniły dużo *Ziemstwa* w guberniach, w których zostały wprowadzone i obraz działalności ich na tem polu przedstawiono sekcji rolniczej Sesyji Petersburskiej Międzynarodowego Instytutu statystycznego w r. 1897 ***).

*) Résultats généraux de l'Enquête décennale de 1892. Paris 1897. Statistique agricole de la France.

**) Die Landwirtschaft im Deutschen Reich. B. 112. Berlin 1898, bearbeitet im Kaiserl. Statistischen Amt.

***) *La Statistique agricole du Ziemstwo en Russie*. Publié par le Comité Centrale de statistique. St. Petersbourg. 1897.

Rapport sur la statistique des Ziemstwo par M. N. Th. Annensky.

O *stosunkach rolniczych kr. Polskiego* można nabrać pojęcia z prac Centralnego komitetu statystycznego w Petersburgu, odnoszących się do lat 1877 i 1887 *) i z ostatnich wydawnictw Warszawskiego komitetu statystycznego. Do poznania *stosunków rolniczych wielkiej własności ziemskiej* w Kr. Polskiem służą *wydawnictwa Władz Tow. Kred. Ziemskiego*, przedstawiające położenie dóbr stowarzyszonych pod koniec r. 1879 i po dzień 1 Stycznia 1893 r. **). Najświeższe dane statystyczne zawiera ostatni *T. XV prac Warsz. Komitetu statystycznego*, wydany w r. 1898 i przedstawiający stan własności ziemskiej w 10 guberniach Kr. Polskiego w r. 1894.

Podług trzech głównych działów statystyki rolniczej, jakimi są: *produkcya roślinna, produkcya zwierzęca* i *stan gospodarstw rolnych*, przedstawimy głównejsze rezultaty wydawnictw urzędowych, ażeby z nich nabrać pojęcie o obecnem położeniu rolnictwa.

Przed niewielu jeszcze laty przeważna część ludności państw europejskich pracowała przy roli, tak, że rolnictwo było jej głównem zajęciem produkcyjnem. Obecnie jeszcze w Rosyi, podług słów p. Ministra finansów, 90% ludności ogólnej pracuje przy roli, ale ten stosunek bardzo się zmienił w innych państwach europejskich.

Od połowy wieku XVIII rozwinął się ogromnie przemysł fabryczny, dzięki zastosowaniu do jego produkcji machin parowych, którym w czasach ostatnich, przyszły z pomocą motory gazowe i elektryczne i stosowanie siły spadkowej wód i rzek. Ludność rolnicza rzuciła się ku miastom i ogniskom przemysłu, szukając tam wyższych zarobków i opuszczając wsi, pozbawiła ziemię niezbędnych rąk do jej uprawy. Ta emigracya ludności wiejskiej do miast przyczyniła się bardzo do wzmocnienia przesilenia rolniczego.

Rozpoczynamy od pierwszego działu statystyki rolniczej, od rezultatów dotyczących produkcji roślinnej.

*) Свѣдѣнія о землевладѣніи въ Привислинскихъ губерніяхъ. Изд. Цент. Стат. Комитета Спб. 1886.

Главнѣйшія данныя поземельной Статистики по обследованію 1887 г. В. II.—IX. Привислинскія губерніи. Спб. 1893.

**) Zbiór wiadomości statystycznych, odnoszących się do dóbr ziemskich obciążonych pożyczką Tow. Kred. Ziemskiego. Warszawa 1881.

Wiadomości statystyczne dotyczące dóbr, obciążonych pożyczką T. Kr. Ziemskiego po dzień 1 Stycznia 1893 r. opracowane przez Jana Rostworowskiego. Warsz. 1891—96.

Wł. Wł. - J. Wł. -
 Wł. Wł. z 1 dr. z 1 dr. - 5-6,2 - 4,2-5,4 c. w. l. -
 5,6 4,8

PRODUKCYA ROŚLINNA.

Pod względem przestrzeni, zajętych produkcją wogóle zboża w ziarnie w r. 1892, pierwsze miejsce zajmuje Rosya, w której pod ich uprawą znajduje się 75 milionów hektarów. Po niej idą Stany Zjednoczone Ameryki Półn., z 57 mil. hekt. Trzecie miejsce zajmuje Francya z 14,8 mil. hekt., a dopiero po niej idą Niemcy z 13,5 mil. hekt.

Również bardzo znaczne są różnice pomiędzy państwami pojedynczemi, pod względem wydajności ziarna z jednego hektara. Pierwsze miejsce przypada Wielkiej Brytanii z 31,1 hektolitra z 1 hekt., po niej idą: Belgia z 30,2 hekt., Dania z 30,0 hekt., Holandya z 28,5 hekt. i Szwecya z 24,7 hekt. Francya zajmuje szóste miejsce z produkcją 18,1 hektol. z hekt. w r. 1892.

Przestrzenie pod uprawą wogóle zboża w ziarnie zmniejszyły się we Francyi w ciągu okresu od 1862 do 1892 r. o 365.000 hekt., czyli o 2,39%. Zmniejszenie podobne spotykamy w Holandyi; w W. Brytanii zmniejszenie w ciągu okresu 10-letniego wynosi 450.000 hekt. W Danii zmniejszenie wynosi 5% podczas okresu od 1881 — 88 r. Zmniejszenia powierzchni wysiewanych doznały Włochy. W Austrii przestrzenie nie zmieniły prawie wielkości. Przeciwnie, powiększyły się przestrzenie zasiewane zbożem: w Niemczech, Węgrzech, Rosyi i w Stanach Zjednoczonych.

Najważniejszym zbożem w handlu międzynarodowym jest **pszenica**.

Pod względem przestrzeni zasianych pszenicą pierwsze miejsce zajmują Stany Zjednoczone Ameryki Półn. (15.599.000 hekt.); po nich idzie Rosya (13 milionów hekt.), dalej Indye Wschodnie (10.692.000 hekt.) i Francya (7.166.000 hekt.).

Z produkcyi ogólnej przypada najwięcej na Stany Zjednoczone Ameryki Półn. (181.820.000 hektol), następnie na Francya (117.499.000), Rosyę (85 mil.), Indye (76 mil.), i Węgry (52.727.000 hekt.).

Z jednego hektara zebrano najwięcej w roku 1892 w Danii

(36,82 hektol.), w Holandyi (25,54), Belgii (24,77), w W. Brytanii (23,78) i Szwecyi (21,44).

W *Każdym miesiącu całego roku* odbywają się zbiory pszenicy w któremkolwiek państwie, tak że nieurodzaj w jednym tylko kraju nie może wpłynąć stanowczo na wysokość ceny na rynku międzynarodowym. I tak następują

zbiory pszenicy:

w *Styczniu*: w Australii, Nowej Zelandyi, Chili, w Rzeczypospolitej Argentyńskiej.

w *Lutym i w Marcu*: w Indjach angielskich i górnym Egipcie.

w *Kwietniu*: w Meksyku, Egipcie, Turcyi Azyatyckiej, w Persyi, Syryi, Azji Mniejszej i na Kubie.

w *Maju*: w Afryce półn.; w Azji środkowej, Chinach, Japonii, Texas i Florydzie.

w *Czerwcu*: w Kalifornii, Hiszpanii, Portugalii, we Włoszech, Grecyi, Oregonie, Luizianie, Alabamie, Georgii, Kansas, Colorado i w Missouri.

w *Lipcu*: w Rumunii, Bułgaryi, Węgrzech, w Austryi, Francyi, Rosyi połudn., Nebraska, Minesota, w Nowej Anglii, Wyższej Canadzie.

w *Sierpniu*: w Anglii, Belgii, Holandyi, Niemczech, Danii, w Kr. Polskiem, Dakota półn., dolnej Canadzie, Manitoba, w Colombii.

w *Wrześniu*: w Północnej Canadzie, Szkocyi, Szwecyi, Norwegii.

w *Październiku*: w Rosyi północnej.

w *Listopadzie*: w Peru i Afryce południowej.

w *Grudniu*: w Birmanii.

Na Sesi międzynarodowego Instytutu statystycznego, odbytej w Petersburgu w r. 1897. przedstawił Major *Craigie*, dyrektor statystyki w Board of Agriculture w Anglii, *tablicę wysiewanych pszenicą przestrzeni* w większej części państw, za każdy rok okresu od 1867 do 1896.

(*Patrz Tablicę № 1, str. 62 i nast.*).

W ciągu 30 letniego okresu nastąpiły dosyć znaczne zmiany w wielkości przestrzeni, wysiewanych pszenicą w różnych państwach. W W. Brytanii przestrzenie wysiewane stale się zmniejszały i z 1.458.000 hekt. w r. 1867 pozostało w r. 1895 607.500 hekt. zatem mniej niż połowa. Mniejsze zmniejszenie przestrzeni widzimy w Holandyi i Danii. *Powiększenie wysiewanych przestrzeni pszenicą* o 200,000 hekt. widzimy w Austryi, podczas okresu od 1870 do 1888 r., w latach następnych straciła

Tablica № 1. (do str. 61).

Przestrzenie zasiane **pszenicą** w państwach główniejszych, w zestawieniu Majora Craige dyrektora staty-

Oznaczenie państwa	1667	1868	1869
	hektarów	hektarów	hektarów
Wielka Brytania	1.458.000	1.620.000	1.620.000
Australia	445.500	445.500	486.000
Canada	—	—	—
Austria	—	—	—
Węgry	—	—	—
Francya	7.249.500	7.087.500	7.047.000
Ces. Niemieckie	—	—	—
Włochy	—	—	—
Rumunia	—	—	—
Rosya Europejska (bez Król. Polskiego)	—	—	—
Belgia	283.500	—	—
Dania	40.500	—	—
Holandya	81.000	85.050	89.100
Norwegia	—	—	—
Szwecya	40.500	—	—
Stany Zjednoczone	4.981.500	—	7.776.000
Rzpr. Argentyńska	—	—	—
Japonia	—	—	—
Algier	—	—	—
Indye	—	—	—

Dalszy ciąg Tablicy № 1.

tarach podczas okresu 30-letniego od 1867 do 1896 roku, podług styki w Board of Agrikulture w Londynie.

1870	1871	1872	1873	1874
hektarów	hektarów	hektarów	hektarów	hektarów
1.539.000	1.539.000	1.539.000	1,498,500	1.539.000
486.000	567.000	607.500	607.500	607.500
—	648.000	—	—	—
972.000	931;500	—	—	972.000
—	—	2.025.000	—	—
—	—	6.925.500	6 966.000	6.966.000
—	—	—	—	—
—	—	—	—	4.698.000
—	—	—	—	—
—	—	11.623.500	—	—
—	—	—	—	—
—	56.700	—	—	—
85.050	56.700	85.050	85.050	93.150
4.050	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	8.059.500	8.464.500	8.991.000	10 125.000
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—

Dalszy ciąg Tablicy № 1.

Przestrzenie zasiane **pszenicą** w państwach główniejszych w zestawieniu Majora Craigie dyrektora staty-

Oznaczenie państwa	1875	1876	1877
	hektarów	hektarów	hektarów
Wielka Brytania	1.417.500	1.255.500	1.336.500
Australia	607.500	729.000	891.000
Canada	—	—	—
Austria	972.000	972.000	931.500
Węgry	—	2.592.000	2.430.000
Francya	6.966.000	6.885.000	6.966.000
Ces. Niemieckie	—	—	—
Włochy	—	—	—
Rumunia	—	—	—
Rosya Europejska (bez Król. Polskiego)	—	—	—
Belgia	—	—	—
Dania	—	60.750	—
Holandya	97.200	85,050	89.100
Norwegia	4.050	—	—
Szwecya	—	—	—
Stany Zjednoczone	10.692.000	11.178.000	10.651.500
Rzpr. Argentyńska	—	—	—
Japonia	—	—	—
Algier	—	—	—
Indye	—	—	—

Dalszy ciąg Tablicy № 1.

tarach, podczas okresu 30-letniego od 1867 do 1896 roku, podług
styki w Board of Agrikulture w Londynie.

1878	1879	1880	1881
hektarów	hektarów	hektarów	hektarów
1.337.000	1.255.500	1.255.500	1.215.000
1.053.000	1.134.000	1.377.000	1.377.000
—	—	—	810.000
1.012.500	972.000	1.012.500	1.012.500
2.511.000	2.470.500	2.430.000	2.551.500
6.966.000	6.925.500	6.885.000	6.966.000
1.822.500	1.822.500	1.822.500	1.822.500
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	—	11.704.500
—	—	275.400	—
—	—	—	56.700
93.150	133.650	93.150	89.100
—	—	—	—
—	—	—	—
13.000.500	14.337.000	15.390.000	15.268.500
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	—	—
—	—	—	—

Dalszy ciąg Tablicy № 1.

Przestrzenie zasiane **pszenicą** w państwach główniejszych, podzestawienia Majora Craigie, dyrektora Sta-

Oznaczenia państwa	1882	1883	1884
	hektarów	hektarów	hektarów
Wielka Brytania	1,296.000	1.093.500	1.134.000
Australia	1 377.000	1.498.500	1.498.500
Canada	—	769.500	769.500
Austria	1.012.500	1.053.000	1.093.500
Węgry	2.511.000	2.592.000	2.754.000
Francya	6.966.000	6.885.000	7.047.000
Ces. Niemieckie	1.822.500	1.903.500	1.903.500
Włochy	—	4.738.500	—
Rumunia	—	—	—
Rosya Europejska (bez Król. Polskiego)	—	—	—
Belgia	—	—	—
Dania	—	—	—
Holandya	93.150	85.050	89.100
Norwegia	—	—	—
Szwecya	—	—	—
Stany Zjednoczone	15.025.500	14.782.500	15.997.500
Rzp. Argentyńska	—	—	243.000
Japonia	—	—	—
Algier	—	—	—
Indye	—	—	—

Dalszy ciąg Tablicy № 1.

czas okresu 30-letniego od 1867 do 1896 r. w hektarach, podług tystyki w Board of Agriculture w Londynie.

1885	1886	1887	1888	1889
hektarów	hektarów	hektarów	hektarów	hektarów
1.053.000	972.000	972.000	1.093.500	1.012.500
—	—	—	—	1.579.500
810.000	719.000	729.000	—	729.000
1.174.500	1.174.500	1.174.500	1.174.500	1.093.500
2.754.000	2.754.000	2.956.500	2.754.000	2.916.000
6.966.000	6.966.000	6.966.000	6.966.000	7.047.000
1.903.500	1.903.500	1.903.500	1.944.000	1.944.000
—	—	—	—	1.255.500
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	48.600	—
85.050	81.000	85.050	85.050	85.050
—	—	—	—	—
—	—	—	—	64.800
13.851.000	14.904.000	15.228.000	15.106.500	15.430.500
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	—	—
—	—	—	10.489.500	10.044.000

Dalszy ciąg Tablicy № 1.

Przestrzenie zasiane pszenicą w państwach główniejszych podzestawienia Majora Craigie, dyrektora Sta-

Oznaczenie państwa	1890	1891	1892
	hektarów	hektarów	hektarów
Wielka Brytania	1.012.500	972.000	931.500
Australia	1.417.500	1.498.500	1.539.000
Canada	931.500	931.500	1.012.500
Austria	1.134.000	1.093.500	1.134.000
Węgry	2.997.000	3.159.000	3.280.500
Francya	7.047.000	6.966.000	7.006.500
Ces. Niemieckie	1.944.000	1.903.500	1.984.500
Włochy	4.414.500	4.495.500	4.536.000
Rumunta	1.498.500	1.539.000	1.498.500
Rosya Europejska (bez Król. Polskiego)	—	—	13.203.000
Belgia	—	—	—
Dania	—	—	—
Holandya	85.050	56.700	72.900
Norwegia	4.050	—	—
Szwecya	68.850	72.900	72.900
Stany Zjednoczone	14.620.500	16.159.500	15.633.000
Rzp. Argentyńska	—	—	1.336.500
Japonia	—	445.500	445.600
Algier	—	1.255.500	1.296.000
Indye	10.773.000	9.922.500	10.692.000

Dalszy ciąg Tablicy № 1.

czas okresu 30-letniego od 1867 do 1896 r. w hektarach, podług tystyki w Board of Agriculture w Londynie.

1893	1894	1895	1896
hektarów	hektarów	hektarów	hektarów
810.000	810.000	607.500	688.500
1.701.000	1.539.000	1.539.000	—
931.500	810.000	850.500	—
1.134.000	1.093.500	1.053.000	—
3.483.000	3.442.500	—	—
7.087.500	7.006.500	7.006.500	—
2.025.000	1.984.500	1.944.000	—
4.576.500	4.576.500	4.576.500	—
1.296.000	1.377.000	1.458.000	1.498.500
13.203.000	13.324.500	12.919.500	—
—	—	—	—
—	—	—	—
68.850	—	—	—
—	—	—	—
68.850	72.900	—	—
14.013.000	14.134.500	13.770.000	—
—	—	—	—
455.500	445.500	—	—
1.296.000	—	—	—
10.854.000	10.530.000	8.829.000	—

Austria 100.000 hekt Niemcy zwiększyły przestrzeń o 100000. hekt. od r. 1878. Węgry i Rosya Europ. zwiększyły od r. 1872 o 1500000 hekt. każde, przestrzenie wysiewane pszenicą; powiększenie dla Węgier stanowi 60%, dla Rosyi 15%.

Najbardziej zwiększyły się przestrzenie wysiewane pszenicą w Stanach Zjednoczonych. W ciągu okresu 13 letniego od r. 1867—1880 przestrzeń zasiana pszenicą z 4.981.500 hekt. zwiększyła się do 15.300.000 hekt., zatem ilości więcej niż potroiły się. Podobne powiększenie przestrzeni widzimy w Australii, Canadzie i Rz.-pltej Argentyńskiej.

Średnia roczna produkcya pszenicy podczas okresu od 1888 do 1896 r. wynosiła 641.262.000 centn. metrycznych, w poprzednim okresie 10 letnim 555.424.692 cent. m. Powiększyła się zatem produkcya o 86 mil. cent., ale ponieważ produkcya całego szeregu państw drugorzędnych, nie została uwzględnioną w r. 1882, przeto powiększenie produkcyi okresu 1888—1896, przy porównaniu z produkcją r. 1882, obliczają tylko na 46 mil. cent. czyli na 8%.

Pod względem *spożycia pszenicy* można podzielić państwa na takie, które, nie produkując dostatecznych ilości, sprowadzają brakujące z zagranicy i na państwa ze zbytnią produkcją, którą wysyłają do innych państw. Potrzebę *państw przywożących* obliczają jak następuje:

dla okresu 1877/82 na 61, ₃ Mili cent.	} Różnica 28, ₃ Mil. Cent.
„ 1887/92 na 90, ₁ „ „	

Zbywające ilości <i>państw wywożących</i> miały wynosić podczas	} Różnica 26, ₀ Mil. Cent.
okresu 1877/82 — 68, ₈ Mil. cent.	
„ 1887/92 — 94, ₉ „ „	

Ponieważ przy obliczeniu powyższem pewna ilość państw nie została uwzględnioną, jak np. Turcyja Europ. i Azyatycka, Japonia, Tripolis, Brazylia, Meksyk i państwa Ameryki środkowej, przeto można przyjąć, że przewyżka wywozu pszenicy na całym świecie wynosiła średnio rocznie podczas okresu 1887—1892 r. 100 milionów cent. metr. wartości 2 miliardów franków.

Największą *przewyżkę wywozu* mają w Europie: Rosya, Węgry i państwa naddunajskie. W ciągu okresu 10 letniego średnia roczna przewyżka wywozu z tych państw z 23.830.000 cent. urosła do 41.585.000 cent.

Przykład wielkiej ruchliwości przedsiębiorczej i umiejętności korzystania z konjunktur handlowych, dały *Stany Zjednoczone Ameryki Półn.* Kiedy na wiosnę r. 1891 otrzymano pewną wia-

domość, że Rosyę dotknie nieurodzaj, zasiałi farmerzy amerykańscy dużo zboża jarego, tak że przestrzeń zasiana powiększyła się o prawie 4 miliony acres. W roku następnym przestrzeń zasiana zmniejszyła się o $1\frac{1}{2}$ miliona i kiedy ceny zaczęły spadać, zmniejszono dalej wysiewane pszenicą przestrzenie, tak że w r. 1893 było pod zasiewami o 4 miliony acres mniej niż w roku 1892. W r. 1894 nastąpiło dalsze zmniejszenie o 1,4 mil. acres, pozostało zatem wszystkiego 33,224.000 acres pod pszenicą.

Wywóz pszenicy ze Stanów Zjednoczonych w r. 1892 ogromnie się powiększył. Ameryka Półn. pokryła sama niedobór, spowodowany nieurodzajem w Rosyi z r. 1891 i zamknięciem jej granicy dla wywozu pszenicy. Przez zwiększenie przestrzeni wysiewanych o prawie 4 mil. acres osiągnięto, że, pomimo bardzo zwiększonego spożycia wewnętrznego, prześcignięto wysokość wywozu roku 1879, dotąd największego. Kiedy w latach następnych były lepsze zbiory w Rosyi i kiedy wystąpiła jako spółzawodniczka *Argentyna*, rzucająca co rok większe masy pszenicy na rynek zbożowy po cenach najniższych, ograniczono w Ameryce Półn., produkcją pszenicy i wywóz jej powrócił do dawnej wysokości.

Rosyę dotknął w r. 1891 nieurodzaj, który spowodował zamknięcie granicy dla wywozu pszenicy i żyta. Ale ponieważ pomiędzy dniem ogłoszenia i dniem wejścia w wykonanie zakazu, zostawiono 14 dni czasu, skorzystano z tych dwu tygodni do przewiezienia przez granicę ogromnych ilości zboża, tak że niedobór wywozu r. 1891 nie był tak bardzo znaczny. Zaledwie w r. 1892 okazały się następstwa zatamowania ruchu zagranicznego i wywóz zmniejszył się do połowy wysokości roku poprzedzającego. Jednak w drugim roku po zniesieniu zakazu wywozu zagranicę zboża, wywóz powrócił do dawnej wysokości. W r. 1895 Rosya i Stany Zjednoczone Ameryki Półn. wysłały do Europy zachodniej prawie równe ilości pszenicy, po 39 milionów centnarów metrycznych.

W latach ostatnich krajem najważniejszym dla handlu pszenicą była *Argentyna*. Szereg lat urodzajnych i ulepszenie środków przewozowych dozwoliły temu krajowi w ciągu 5 lat powiększyć sześciokrotnie wywóz pszenicy zagranicę, który w r. 1894 doszedł do 16 mil. cent. metr. Spółzawodnictwo tego kraju jest tem niebezpieczniejsze dla innych krajów, że *Argentyna* oznacza ceny na rynku międzynarodowym, dostarczając ziarna najlepszego gatunku.

Wywóz pszenicy z *Indyi Wschodnich* doszedł swego szczytu w r. 1892, kiedy był potrzebny do pokrycia deficytu spowodowa-

nego zakazem rosyjskim. Pomocą w tym kierunku były: nadzwyczajny urodzaj roku 1891 i wysokie ceny ówczesne. Wywóz indyjski zmniejszył się w latach następnych, ponieważ niskie ceny nieopłacały już transportu.

Z państw przywożących pszenicę najważniejszą jest *Wielka Brytania*. Przywóz pszenicy do tego kraju stale się powiększa i wynosił w latach 1892—1894 więcej niż podwójną ilość produkcji miejscowej. Na głowę ludności выпадаło 6,2 bushels spozytej pszenicy w latach 1891—1894, z których 1,6 bushels dostarczyły zbiory krajowe, zatem mniej niż $\frac{1}{3}$ część ilości ogólnej.

W r. 1898 *przywieziono do W. Brytanii pszenicy w ziarnie i w mące 86.245.439 Cwts. *)*.

Z tej sumy przybyło

z Rosyi	6.232.500—	7,2 %
z Stanów Zjednoczonych	55.250.190—	64,1 %
z Indyi	9.537.900—	11,1 %
z Ameryki angielskiej .	6.980.830—	8,1 %
z Australii	211.620—	0,2 %
z Argentyny	4.034.700—	4,7 %

Największy był zatem przywóz ze Stanów Zjednoczonych Ameryki Półn., wynoszący 64% przywozu ogólnego. Przywóz z Rosyi zmniejszył się w tym roku, kiedy jednocześnie Indye przysłały 9 mil. C. czyli 11%, czego niebyło od r. 1892, kiedy przywóz stamtąd wynosił 12.495.442 C. czyli 14,4% sumy ogólnej. Wzmógł się także przywóz z Argentyny i z Australii, przy porównaniu z latami poprzedzającymi.

Przywóz zbóża do Niemiec powiększył się w r. 1898 do 4 milionów tonn, kiedy w r. 1897 wynosił 3,6 mil.

We Francyi wydajność pszenicy z jednego hektara wzrasta stale, chociaż nie bardzo znacznie. Najwięcej otrzymano w r. 1874 19,36 hectol, z 1 ha. w r. 1894 17,52.

Produkcya **żyta** jest najznaczniejszą w Rosyi Europ. (206 mil. hectol,) następnie w Niemczech (68 mil.) i w Austryi (29,6 mil. hectol.).

We Francyi zbiór żyta pod względem ilości wynosi zaledwie $\frac{1}{5}$ część zbioru pszenicy. W Belgii przeciwnie zbiór żyta przenosi ilościowo zbiór pszenicy. W Austryi zbiór żyta jest o $\frac{1}{5}$ wyższy od pszenicy, w Niemczech i Rosyi jest więcej niż dwa

*) *J. Conrad. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 1899, Heft. 5, B. 72. str. 642 i nast.*

razy większy. Trzy ostatnie państwa dostarczają więcej niż $\frac{3}{4}$ części produkcji ogólnej świata.

Przestrzenie wysiewane żytem zmniejszają się stale we Francyi. Podczas okresu od 1882 do 1892 r. zmniejszenie wynosi 178.000 ha czyli 10,20%. Niemcy zmniejszyły wysiew żyta od r. 1883 o 250.000 ha, Rosya od r. 1880 o 400.000 ha. Tylko w Belgii produkcya żyta zwiększyła się, z 5.788.000 hektol. w r. 1880 do 7.835.000 hektol. w r. 1892.

Pod względem produkcji *jęczmienia* otrzymano najwięcej w r. 1892 w Rosyi, koło 60 mil. hektol. następnie w W. Brytanii 28 mil., w Niemczech 24 mil. i Austrii 22 mil. hektol. Przestrzenie zasiewane jęczmieniem zmniejszają się stale we Francyi, w innych państwach nie widać podobnego zmniejszenia.

Owsa produkują najwięcej Stany Zjednoczone; w r. 1892 otrzymano tam 233 mil. hektol. Rosya zajmuje drugie miejsce z produkcją 153 $\frac{1}{2}$ mil. hect., trzecie miejsce Francya z produkcją 87 mil. W. Brytania otrzymała 61 mil. Niemcy 47 $\frac{1}{2}$ mil. hectl.

Przestrzenie zasiewane owsem stale się zwiększały we Francyi, z 3.611.000 ha w r. 1882 doszły do 3.805.000 ha w r. 1892. W Belgii produkcya owsa z 8.840.000 hektol. w r. 1880 doszła do 9.534.000 hektol. w r. 1892. W Anglii pod owsem było w r. 1885 1.190.000 ha. w r. 1892 1.709.000 ha. W Niemczech było w r. 1883 3.773.000 ha pod owsem, w r. 1892 3.987.000 ha. W Austrii w roku 1883 1.759.000 ha. w r. 1892 1.873.000 ha. W Węgrzech w roku 1883 992.000 ha. w r. 1892 1.098.000 ha. W Stanach Zjednoczonych w roku 1884 8.215.000 ha. w roku 1891—92 10.350.000 ha. Tylko w Rosyi Europ. widzimy małe zmniejszenie, w roku 1880 było 13.842.000 ha. w roku 1892 13.793.000 ha.

Zbiór Kukurudzy w państwach europejskich ma pewne znaczenie tylko w Austro-Węgrzech, Włoszech i w Rumunii. Uprawa kukurudzy jest najznaczniejszą w Nowym Świecie, mianowicie w Stanach Zjednoczonych, gdzie produkcya kukurudzy w r. 1892 dosięgła ogromnej cyfry 574 mil. hektol.

Rezultaty ogólne dla rolnictwa francuskiego przedstawiają się jak następuje. Podczas okresu od roku 1882 do 1892 prze-strzenie wysiewane wszelkiego rodzaju zbożem zmniejszyły się we Francyi, za wyłączeniem tylko przestrzeni pod owsem. Ale produkcya ziarna ciągle się zwiększała, w okresie od 1862 do 1882 roku o 13 mil. hektol. to jest rocznie o 660.000 hectol., podczas okresu od 1882 do 1892 roku o 7 mil. hektol.,

czyli rocznie o 700,000 hectol. Powiększenie w ciągu obu okresów dosięgło mianowicie owsa i pszenicy i trochę kukurduzy. Produkcya *mieszanki (mélteil)* w tymże czasie zmniejszyła się o $4\frac{1}{2}$ mil. hectol. żyta o 3 mil. hectol., jęczmienia o $1\frac{1}{2}$ mil. hectol. Powiększenie produkcji owsa w ciągu 30 lat wynosi 19 mil. hect. i szło równoległe z powiększeniem zasiewanych przestrzeni. Inaczej z pszenicą. Powiększenie jej produkcji o $10\frac{1}{2}$ mil. hect., pochodzi jedynie z powiększenia zbioru średniego z jednego hektara. Pomimo zatem zmniejszenia zasiewanych przestrzeni zwiększyły się ilości zebranej pszenicy i powiększenie produkcji średniej rocznej ostatniego okresu przewyższa powiększenie okresu poprzedniego. Powiększenie to wynosiło 538.000 hectol. podczas okresu od 1882 do 1892 r. i tylko 267.000 hect. podczas okresu od 1862 do 1882 r. Korzystne te rezultaty przypisać należy postępowi uprawy zboża we Francyi, bardziej starannemu przygotowaniu gleby i użyciu w wielkich rozmiarach sztucznych nawozów.

Porównywając ceny zboża z okresu 1886 — 1895 z cenami okresu 1876—1885 r. otrzymamy, że zboże w ziarnie, otrzymane przez rolników francuskich, podczas okresu 1886—95 przedstawia wartość średnią roczną mniejszą o 546 mil. fr. od wartości średniej rocznej poprzedzającego okresu 10 letniego.

Z innych produktów rolnictwa zwrócimy uwagę na produkcją *kartofli*. Najwięcej kartofli produkują Niemcy (280 mil. cent. w r. 1892), następnie Francya (155 mil. wartości $670\frac{1}{2}$ mil. fr.). Rosya Europ. zajmuje trzecie miejsce z produkcją $113\frac{1}{2}$ mil. cent. Austria produkuje 83 mil. cent. We Francyi widoczne jest zwiększenie wydajności kartofli z 1 ha przestrzeni, w r. 1882 otrzymano z 1 ha 75 cent. w r. 1892 105 cent. co przedstawia powiększenie o 40%.

We Francyi przestrzenie pod *roślinami pastewnymi* i *łakami* zwykłemi i sztucznemi powiększyły się w ciągu okresu od 1882 do 1892 o 6,37%, a wartość produkcji o 13,57%.

Z roślin handlowych najwięcej *lnu*, jako włókna, produkuje Rosya (3.279 000 cent.) następnie Austria (371.000 cent.), Włochy (197.000), Francya (155.000) i in. Produkcya *konopi* (włókna) największa: w Rosyi (1.490.450 cent.) następnie we Włoszech (646.000), w Węgrzech (538.216), Francyi (268.506 cent.) w Austrii (240.842). Największą wydajność lnu z ha przestrzeni przedstawia Francya (6,10 cent.) konopi Węgry (7 cent.).

Bardzo wielkiego znaczenia dla rolnictwa nabrała uprawa *buraków cukrowych*. Najwięcej produkują ich Niemcy (98 mil.

cent. w r. 92), następnie Francya (72,5 mil.) Austria (55 mil.) i Rosya (4 mil. cent.). Francya zajmuje wysokie stanowisko pomiędzy producentami buraków cukrowych i produkuje więcej cukru, niż potrzebuje dla spożycia wewnętrznego.

Produkcya *cukru* podczas kompanii 1896—97 r. wynosiła

cukru trcinowego . .	2.432	tycięcy	tonn
„ z buraków . .	4.772	„	„

Razem . . 7 204 „ „

Najwięcej cukru z buraków dostarczyły Niemcy (1 835 tysięcy tonn), następnie Austro-Węgry (930 tysięcy tonn), Francya i Rosya (po 700 tys. ton.). Cukru trcinowego wyprodukowała najwięcej wyspa Java (500 tys. ton.) i Luisiana (280 tys. tonn.).

Spożycie cukru na głowę ludności przedstawia wielkie różnice w pojedynczych państwach. Wynosi bowiem kilogr. 1,91 w Serbii i 36,62 kilogr. w Anglii. W Ameryce Półn. wypada 28,46 kil. na głowę ludności, w Rosyi Europejskiej w roku 1892—1893 4,98 kilogr.

Produkcya *tytuniu* na całym świecie, średnio z okresu 10 letniego 1883—1893, miała wynosić 4.712.550 cent. metr., z których przypada najwięcej na Stany Zjednoczone 2.188.098 cent. metr. Węgry 536.540. Niemcy 303.500 i Francya 239.468 cent. co stanowiło dla ostatniej 5,08% sumy ogólnej.

Ciekawemi są cyfry wykazujące ile z przestrzeni rolniczych uprawianych znajduje się zwykle pod *ugorem*.

Różnice pomiędzy państwami pojedynczemi są bardzo znaczne. I tak było pod *ugorem*

we Francyi	8,22 %	przeźreni uprawianej
w Anglii	1,14 „	„ „
w Danii	9,69 „	„ „
w Belgii	2,43 „	„ „
w Holandyi	0,679 „	„ „
w Szwecyi	12,46 „	„ „

w Kr. Polskiem w r. 1887 z przestrzeni rolniczych było pod <i>ugorem</i>	1.102.320	dzies. czyli 18,7 %
zajmowały łąki,		
pastwiska i t. p.	288.300	„ „ 4,9 „
było zasianych	4.510.850	„ „ 76,4 „

Razem . 5.901.570 dzies. „ 100 „

Przestrzenie leśne wszędzie się zmniejszają. Dotąd było ich najwięcej w Szwecyi (84,43% przestrzeni rolniczej), następnie w Austrii (34,56%), w Rosyi Europ. (30,30%), w Węgrzech (29,73%), w Niemczech (27,66%), w Japonii (32%) i w Norwegii (22,33%). Najmniej lasów znajduje się w Holandyi (0,993%) i Belgii (2,209%). We Francyi przestrzeń leśna wynosiła 18,866% przestrzeni rolniczej.

W Kr. Polskiem zajmowały lasy w r. 1887 2.505.310 dzies. czyli 22,6 % przestrzeni ogólnej, w r. 1894 było ich 2.323.828 dziesiat. czyli 20,6 % przestrzeni ogólnej, przestrzeń lasów zmniejszyła się zatem w ciągu okresu 7 letniego o 181,482 dziesiat.

Produkcją roczną drzewa w metrach sześciennych obliczają w Rosyi na 543,8 milionów, w Węgrzech na 28,7 mil., we Francyi na 27,6 mil. w Austrii na 27,5 mil. i w Prusach na 27 mil.

Spożycie drzewa w Rosyi obliczają źródła urzędowe jak następuje:

Wyszło materiału drzewnego dla przemysłu chemicznego i mechanicznego, razem z budową statków . . .	19.424.000 met. szes.
przemysł górniczy spotrzebował . . .	24.280.000 "
drogi żelane . . .	7.769.600 "
statki wodne . . .	2.913.600 "
fabryki . . .	18.452.800 "
na opał dla ludności wydano . . .	359.344.000 "
wywieziono za granicę . . .	111.688.000 "
	<hr/>
Razem	543.872.000 met. szes.

We Francyi zajmowały lasy:

osób prywatnych	12,318%
należące do departamentów, gmin i instytucyi publicznych . . .	4,389 "
należące do skarbu	2,159 "

Razem . . . 18,866 "

przestrzeni rolniczej.

Lasy osób prywatnych, gmin i instytucyj publicznych zmniejszyły się we Francyi, ale przestrzeń lasów skarbowych zwiększyła się, w skutek nabywania przez skarb przestrzeni dla zalesnienia gór.

Przestrzeń ogólną Francyi dzieli ostatnia ankieta rolnicza na kategorie następujące. Z ogólnej przestrzeni Francyi 4,53% zajmują budowle, drogi komunikacyjne wszelkiego rodzaju, jeziora i rzeki, lodowce i t. p. 11,77% zajmują błota, wygony, nieużytki (landes), grunta skaliste i górzyste, torfiarnie, grunta nieuprawne i t. p.

Pozostałe 83,70% stanowią przestrzenie pod kulturą. Największą ich część stanowią *grunta orne*, mianowicie 48,76% przestrzeni ogólnej.

Z przestrzeni ogólnej gruntów ornych zajmowały:

zboża	57,53 %
inne ziarna, za wyłączeniem zboża	1,23 „
kartofle i warzywa wielkiej kultury	6,12 „
rośliny przemysłowe	2,06 „
łąki stuczne i rośliny pastewne . . .	18,48 „
ogrody owocowe i warzywne	1,47 „
ugory	13,08 „

Razem . . . 99,97 „

Zboża zajmują prawie $\frac{3}{5}$ części gruntów ornych, rośliny pastewne trochę mniej niż $\frac{1}{5}$, ugory zajmują trochę więcej niż $\frac{1}{7}$, pozostałe uprawy razem wzięte zajmują zaledwie $\frac{1}{10}$ część powierzchni.

Za wyłączeniem gruntów ornych pozostaje z przestrzeni kulturalnych 34,94%, z których zajmują lasy 18,03%, łąki naturalne i pastwiska 11,75%, winnice 3,10% i inne uprawy roślin 1,76%.

Od r. 1840 utraciły na 100 ha przestrzeni

nieużytki, wygony i t. p.	5,70 ha
ugory	7,39 „

Razem . . . 12,09 ha

Grunta zatem uprawne zajmowały w r. 1892 na 100 hect. przestrzeni ogólnej, prawie 12,09 hect. więcej niż w r. 1840.

Podobne zwiększenie znajdujemy przy *uprawie roślin pastewnych*, która w r. 1892 zajmowała na 100 ha przestrzeni ogólnej 20,52 ha, zamiast 11,28 ha w r. 1840, zatem zajęte przestrzenie podwoiły się prawie.

Podobny wzrost łąk i pastwisk znajdujemy w *W. Brytanii*. Powiększenie w ciągu lat 13 wynosiło 1.162,000 ha, kiedy jedno-

cześnie grunta orne utraciły 1.123.000 ha, w ciągu tegoż okresu od 1882 do 1895 roku. Najwięcej utracił wysiew zboża, mianowicie 617.000 ha. Łącząc dla r. 1895 przestrzenie pod uprawą roślin pastewnych z łąkami i pastwiskami, otrzymamy razem 14.946.000 ha, czyli więcej niż $\frac{2}{3}$ całej przestrzeni rolniczej, która, za wyłączeniem lasów, wynosiła 19.332.000 ha.

Porównując *wartość produkcji roślinnej* we Francji w latach 1882 i 1892, znajdujemy, że wartość zebranego zboża, produkcyja winnic i ziarn pokarmowych nie zbożowych, przedstawiają w r. 1892, przy porównaniu z r. 1882, deficyt wynoszący 995 mil. prawie jeden miliard franków.

Ale za to uprawa roślin pastewnych wszelkie go rodzaju dała przewyżkę 347 mil. i hodowla drzew owocowych 148 mil. fr.

Uprawa roślin przemysłowych i kartofli dała także przewyżkę wysokości 26 mil. fr.

Widzimy zatem, że zmniejszenie wartości płodów rolnictwa francuskiego dosięgło głównie produkcyi zboża i winnic.

Średnia produkcyja roczna okresu od r. 1886 do 1895, pod względem otrzymanych ilości, było większą od średniej produkcyi rocznej okresu poprzedzającego od r. 1876—1885, ale wskutek upadku cen na zboże, przewyżka wartości produkcyi rocznej ziarna pozostaje jednak po stronie okresu od r. 1876—1885, tylko deficyt dla okresu od 1886—1895 zmniejszył się do 546 mil. fr.

Statystyka zbiorów rolniczych nie może rościć prawa do ścisłości matematycznej. Służy ona tylko do poznania zmian zachodzących pomiędzy zbiorami różnych lat. W Niemczech np. znaleziono, że podług obliczeń przedwstępnych zbiorów pszenicy i żyta z jednego hektara wypadł o 2 centnary podwójne większy w danym roku, niż wykazało następnie obliczenie ostateczne. Różnica wyniosła 16 mil. cent. na 7,9 mil. ha. *).

Również nieściśłymi są obliczenia *wysokości spożycia wewnętrznego w stosunku do ludności*. Tak np. potrzebę zboża w Niemczech przyjmują w wysokości 171 kilogramów na głowę ludności. Podług tego rachunku potrzeba dla spożycia wewnętrznego 9 milionów tonn i wysiew wymaga 1,3 mil. Ponieważ zbiory dały 10 mil. tonn., brakującą ilość 286.000 tonn trzeba sprowadzić z zagranicy i takie tylko powinno być zapotrzebowanie zboża zagranicznego. Tymczasem przywóz rzeczywisty był pięcio-

*) J. Conrad. Jahrbücher für Nationalökonomie u. Statistik. B. 17. III Folge 1899 Heft 5, str. 642 u. nast.

krotnie większy. Dla wytlómaczenia tego zjawiska nie należy zapominać, że żyto i pszenica są nie tylko artykułami spożywczymi dla ludzi, ale dostarczają także materiału surowego dla fabryk krochmalu i gorzeln i służą także dla karmu bydła. W Niemczech obliczono, że w wielu gospodarstwach wiejskich z całego zbioru tylko 60% zamienione bywają na mąkę dla pożywienia ludzi, pozostałe 40% idą na karmienie inwentarza. Szczególnie dużo żyta rosyjskiego idzie na karmienie bydła.

Spożycie wewnętrzne zboża bardzo się różni, pod względem ilości, z jednego roku na drugi i jego wysokość zależy od cen na zboże. Sam sposób żywienia przeważnej części ludności wpływa na wysokość zapotrzebowania wewnętrznego. W Niemczech ludność wiejska karmiła się dawniej kapustą, następnie przeszła do spożycia kartofli. Spożycie chleba i mąki było w latach 40 b. w. przedmiotem zbytku dla ludności wiejskiej we wschodnich Niemczech, szczególnie w okolicach z ludnością polską. W latach następnych spożycie zboża ciągle wzrastało po wsiach i stopniowo nabrało charakteru pokarmu codziennego. W miastach rozwój spożycia był inny niż po wsiach w skutek spółzawodnictwa kartofli i mięsa ze zbożem. Pod koniec wieku przeszłego spożywano w *Berlinie* więcej zboża niż obecnie.

Wszystkie te okoliczności wpływają na wysokość i ilość zboża potrzebnego dla spożycia wewnętrznego.

Ks. Bismark obliczał w r. 1879, że za pomocą małego cła wehodowego na zboże usunie wszelki jego przywóz. Tymczasem nawet następne wysokie cła zbożowe nie mogły tego dokonać i za dać gwałt potrzebom rzeczywistym.

ZBIORY ROLNICZE KRÓL. POLSKIEGO.

Zbiory rolnicze Król. Polskiego z okresu 10-letniego (1883—1892) przedstawiliśmy w załączonej tablicy.

(Patrz Tablicę № 2, stron. 82 i 83).

Wykazano w niej ile średnio wysiewano przestrzeni w dziesiątyniach w Rosyi Europ. i w Król. Polskiem, jakie były średnie zbiory w pudach, ile wypadło pudów na jedną dziesiątynę wysiewów i zbiorów i ile, po zaspokojeniu potrzeb miejscowych ludności, pozostawało przewyżki zbiorów na jednego mieszkańca.*).

Średnio z okresu 10-letniego otrzymano zboża w ziarnie:

w Rosyi Europ.	2.141 milionów pudów
w Król. Polskiem	184 „

W r. 1894 ogłosił Komitet centralny statystyczny obliczenie średnich zbiorów rolniczych w 60 guberniach Rosyi Europejskiej, za okres wyżej wspomniany 10-letni od 1883 do 1892 włącznie**).

Przyjmując, jako ilość dostateczną do wyżywienia ludności, 13 pudów wszelkiego zboża, nie licząc kartofli, w ciągu roku na jednego mieszkańca, wypadają następujące ilości średnie niedoboru lub przewyżki, podczas okresu 10-letniego w guberniach Król. Polskiego. Tylko dwie gubernie Piotrkowska i Warszawska nieprodukcują dostatecznych ilości zbiorów rolniczych. Niedobór gub. Piotrkowskiej wynosi 3.273.324 pudów, czyli 3,1 puda na jednego mieszkańca. Niedobór gub. Warszawskiej wynosi 0,9 puda, na

*) *Сборникъ сельный по Россіи 1896 г.* Изд. Центрального Статистическаго Комитета Мин. Внутр. Дѣл. Ст.-Петербургъ. 1897 г.

**) *Средній сборъ хлѣбовъ и картофеля за 10 лѣтъ 1883—1892 г. въ 60 губерніяхъ, Ст.-Петербургъ. 1894 г.*

jednego mieszkańca. W pozostałych guberniach mamy przewyżki zbiorów następujące:

w gub. Łomżyńskiej	3,9	puł.	na 1 mieszkańca
„ Radomskiej	4,2	„	„
„ Siedleckiej	5,7	„	„
„ Lubelskiej	6,3	„	„
„ Kieleckiej	6,4	„	„
„ Kaliskiej	8,5	„	„
„ Suwalskiej	8,8	„	„
„ Płockiej	14,8	„	„

W 60 guberniach Rosyi Europ. roczny niedobór gubernii nie produkujących potrzebnej ilości, wynosi 51.552.261 pułów, a zbywające ilości w pozostałych guberniach wynoszą rocznie 571.983.152 puły.

Roczny niedobór gubernii z niedostateczną produkcją rolną wynosi mniej niż $\frac{1}{10}$ część przewyżki pozostałych gubernii i brakujące ilości w niektórych guberniach mogą być łatwo pokryte samą przewyżką zbiorów w okręgu wojska dońskiego, w którym ta wynosi średnio rocznie 54.535.459 pułów.

Odnaczają się niedostatkiem zbiorów zboża na wykarmienia ludności cztery powiaty Królestwa: Warszawski, Łódzki, Bendziński i Częstochowski.

Zbiór średni żyta w Kr. Polskiem ma wynosić podług *Prof. Fortunatowa* *). $5\frac{1}{2}$ czetwercy z dziesiątyny rządowej. Zbiór żyta z dóbr wielkiej własności jest o 10% wyższy niż z gruntów włościańskich, z pierwszych 5,37 czetw., z drugich 4,88 dzies. W 50 guberniach Rosyi Europ. średnio z okresu 8 letniego 1883—1890 z gruntów włościańskich zebrano 4,43 czet., z dóbr wielkiej własności 5,40; różnica wynosi zatem 22% na korzyść wielkiej własności.

Najurodzajniejszymi pod względem produkcji żyta i dla wielkiej własności są gub. Warszawska (6,17 czetw.), Płocka (6,07), Suwalska (6,02) i Kaliska (5,86); po nich następują gub: Lubelska (5,77) i Kielecka (5,76); najmniej urodzajnymi są gub: Siedlecka (5,70), Radomska (5,38), Łomżyńska (5,32) i Piotrkowska (4,95).

Pod względem produkcji żyta z gruntów włościańskich pierwsze miejsce zajmuje gub. Kaliska (5,44 czet.), po niej idą gub. Su-

*) *A. Fortunatowъ* Къ сельскохозяйственной статистикѣ 10 губерній Царства Польскаго. № 5. *Русскаго Экономическаго Обзорня* 1897 г.

Tablica № 2. (do str. 80).

Średnie zbiory rolnicze z 10-letnia od 1883—1892 r.	Przestrzeń śre- dnia wystawiana w dziesiątkach	Średni zbiór w pudach	Na jedną dziesiątynę		Pozostało na jedną osobę lu- dnosci pudów
			wysiano-średnio pudów	zebrano średnio pudów	
Zyto					
w gub. Rosyi Europ.	24.138.996	921.942.00	8,7	38,2	8,1
w gub. Król. Polskiego	1.717.600	78.951.000	10,2	45,9	7,5
Pszenica ozima					
w gub. Rosyi Europ.	2.642.079	112.797.000	8,2	42,7	0,0
w gub. Król. Polskiego	487.203	2.740.000	10,3	56,9	2,8
Pszenica jara					
w gub. Rosyi Europ.	8.379.355	233.078.000	6,9	27,8	1,9
w gub. Król. Polskiego	17.747	846.000	10,4	47,7	0,1
Owies					
w gub. Rosyi Europ.	13.123.616	475.691.000	11,4	36,3	3,7
w gub. Król. Polskiego	837.705	37.342.000	10,0	45,7	3,5
Jęczmień					
w gub. Rosyi Europ.	4.953.696	181.357.000	7,9	36,6	1,6
w gub. Król. Polskiego	404.632	20.307.000	9,6	50,2	2,0

Szpelc								
w gub. Rosyi Europ.	395.350	11.447.000	9,7	28,9	0,1			
w gub. Król. Polskiego	1.044	52.000	8,6	47,3	0,0			
Gryka								
w gub. Rosyi Europ.	3.419.844	66.700.000	6,5	19,3	0,5			
w gub. Król. Polskiego	163.281	5.056.000	8,1	30,9	0,5			
Proso								
w gub. Rosyi Europ.	2.463.042	74.182.000	2,2	30,1	0,8			
w gub. Król. Polskiego	46.510	2.282.000	3,6	49,1	0,3			
Groch								
w gub. Rosyi Europ.	774.327	26.894.000	8,1	34,6	0,2			
w gub. Król. Polskiego	243.707	11.050.000	10,8	45,4	1,2			
Kartofle								
w gub. Rosyi Europ.	1.485.315	474.515.000	74,2	319,5	4,1			
w gub. Król. Polskiego	707.065	284.434.000	86,2	402,3	27,1			
Otrzymano zboża w ziarnie pudów								
w gub. Rosyi Europ.	2.141.044.000	2.965.444.000	1.302.326.000	1.920.116.000	2.504.976.000			
w gub. Król. Polskiego	184.442.000	242.206.000	112.359.000	150.050.000	208.733.000			
	Srednio	Maximum	Minimum	Najwyższej od	(6 razy) do			

PRODUKCYA ZWIERZĘCA.

Na ostatniej sesyi Instytutu międzynarodowego statystycznego w Petersburgu przedstawił 3 Września 1897 r. *Maïor Craigie* 2 tablice z liczbami odnoszącemi się do ilości bydła rogatego i owiec 2 główniejszych państwach świata, dla okresu od 1867 do 1896 r

(*Patrz Tablicę № 3, str. 86 i nast. i Tabl. № 4 na str. 90 i nast.*).

Rozpoczynamy od *Francyi*. Wartość inwentarza żywego Francyi, w d. 30 Listopada 1892 r. obliczono na 5.202.656.000 fr. dołączając do sumy powyższej wartość ptastwa domowego (drobiu), obliczoną na 166.385.096 fr. otrzymamy razem jako wartość inwentarza żywego rolnictwa we Francyi 5.369.041.096 fr. Z sumy powyższej przypada najwięcej na wartość bydła rogatego, mianowicie 56,23% wartości ogólnej, następnie na koni 22,38 %. Wartość nierogaczyny (trzody chlewnej) wynosi 9,75 % i owiec 8,94 %.

Porównywając stan inwentarza żywego Francyi w r. 1840 ze stanem w r. 1892, znajdujemy, że Francya utraciła w ciągu tego okresu 43.423 konie. Zmniejszenie liczebne dotknęło także *mułów i osłów*.

Najbardziej zmniejszyła się liczba *owiec*, spadła z 32 mil. sztuk w r. 1840 do 21 mil. w r. 1892. Tylko liczba *bydła rogatego* i *nierogaczyny* wzrosła, pierwszych przybyło 1.947.459 głów od r. 1840 do r. 1892. Jeszcze znaczniejsze było powiększenie ilości *nierogaczyny*, w r. 1840 było sztuk 4.910.721 w r. 1892 7.421.073. *Zmniejszenie liczby owiec* przypisują zwiększającej się intensywności kultury, zmniejszeniu lub skasowaniu ugorów i przejazdów, urządzeniu lub zalesieniu nieużytków (*landes*) i upadkowi cen na wełnę, z powodu spółzawodnictwa zagranicznego. Nakoniec po-

Tablica № 3. (do str 85).

Ilość milionów sztuk **bydła rogatego** w główniejszych państwach
Majora Craigie Dyrektora Statystyki

Nazwa państw	1867	1868	1869	1870	1871	1872
W. Brytania	8,700	9,100	9,100	9,200	9,300	9,700
Australia	3,900 ³⁾	3,700 ³⁾	3,700	4,700	4,700	5,000
Canada	—	—	—	—	2,700	—
Austria	—	—	7,400	—	7,400	—
Węgry	—	—	5,200 ⁶⁾	5,200	5,300	—
Francya	⁵⁾ 12,700	—	—	—	—	11,300
Niemcy	—	—	—	—	—	—
Włochy	3,700	—	—	—	—	—
Rumunia	—	—	—	—	—	—
Rosya Europ. bez Król. Polskiego	—	—	—	21,400	—	—
Belgia	³⁾ 1,200	—	—	—	—	—
Dania	⁶⁾ 1,200	—	—	—	1,200	—
Holandya	1,400	1,400	1,400	1,400	1,400	1,400
Norwegia	—	—	—	—	—	—
Szwecya	1,900	1,700	1,900	2,000	2,000	2,100
Stany Zjednoczone	⁴⁾ 12,700	—	25,500	23,800	26,700	27,100
Rzp. Argentyńska	—	—	—	—	—	—
Japonia	—	—	—	—	—	—
Algier	—	—	—	—	—	—
Szwajcarya	³⁾ 1,000	—	—	—	—	—

¹⁾ Za wyłączeniem Kroacyi i Sławonii. ²⁾ Tylko Ontario. ³⁾ Za wyłączeniem Nowej Zelandyi. ⁴⁾ Obliczenie przybliżone. ⁵⁾ W r. 1866. ⁶⁾ Za wyłączeniem Kroacyi i Sławonii.

Dalszy ciąg Tablicy № 3.

dla okresu 30-letniego (1867 — 1896 roku.) podług zestawienia w Board of Agriculture w Londynie.

1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	1881
10,200	10,300	10,200	10,000	9,700	9,800	10,000	9,900	9,900
5,800	6,300	6,900	7,200	7,200	7,400	7,900	8,200	8,700
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	8,600	—
—	—	—	—	—	—	—	5,300	—
11,700	11,500	11,400	11,400	11,500	11,800	11,600	11,400	11,600
15,800	—	—	—	—	—	—	—	—
—	3,500	—	—	—	—	—	—	4,800
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	27,300	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	1,400	—
—	—	—	1,300	—	—	—	—	1,500
1,400	1,500	1,500	1,400	1,400	1,500	1,500	1,500	1,400
—	—	1,000	—	—	—	—	—	—
2,200	2,100	2,200	2,200	2,200	2,000	2,200	2,200	2,200
26,900	27,200	27,200	29,200	30,500	33,200	33,300	35,900	35,900
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	1,000	—	—	—	—	—

¹⁾ Za wyłączeniem Kroacji i Sławonii. ²⁾ Tylko Ontario. ³⁾ Za wyłączeniem Nowej Zelandyi. ⁴⁾ Obliczenie przybliżone. ⁵⁾ W r. 1866. ⁶⁾ Za wyłączeniem Kroacji i Sławonii.

Dalszy ciąg Tablicy № 3.

Ilość milionów sztuk **bydła rogatego** w główniejszych państwach
Majora Craigie Dyrektora Statystyki

Nazwa państw	1882	1883	1884	1885	1886	1887
W. Brytania	9,800	10,100	10,400	10,900	10,900	10,600
Australia	8,700	8,400	8,300	8,200	8,200	8,900
Canada	²⁾ 1,600	²⁾ 1,800	²⁾ 2,000	²⁾ 2,000	²⁾ 2,200	²⁾ 1,900
Austria	—	—	—	—	—	—
Węgry	—	—	¹⁾ 4,900	—	—	—
Francya	11,600	11,800	12,000	13,100	13,300	13,400
Niemcy	—	15,800	—	—	—	—
Włochy	—	—	—	—	—	—
Rumunia	—	—	2,400	—	—	—
Rosya Europ. bez Król. Polskiego	23,800	23,600	—	—	—	—
Belgia	—	—	—	—	—	—
Dania	—	—	—	—	—	—
Holandya	1,400	1,400	1,500	1,500	1,500	1,500
Norwegia	—	—	—	—	—	—
Szwecya	2,300	2,300	2,300	2,400	2,400	2,300
Stany Zjednoczone	41,200	42,500	43,800	45,500	48,000	49,200
Rzp. Argentyńska	—	—	—	—	—	—
Japonia	—	—	—	—	—	—
Algier	—	—	—	—	—	—
Szwajcarya	—	—	—	—	1,200	—

¹⁾ Za wyłączeniem Krocacji i Sławonii. ²⁾ Tylko Ontario. ³⁾ Za wyłączeniem Nowej Zelandyi. ⁴⁾ Obliczenie przybliżone. ⁵⁾ W r. 1866. ⁶⁾ Za wyłączeniem Krocacji i Sławonii.

Dalszy ciąg Tablicy № 3.

dla okresu 30-letniego (1867 — 1896 roku) podług zestawienia w Board of Agriculture w Londynie.

1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1865	1896
10,300	10,300	10,800	10,300	10,500	10,200	10,800	10,800	10,900
9,100	9,700	11,000	11,800	12,300	12,700	13,300	12,900	—
²⁾ 1,900	²⁾ 1,900	²⁾ 1,900	²⁾ 2,000	²⁾ 2,000	²⁾ 2,000	²⁾ 2,100	²⁾ 2,200	—
—	—	8,600	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
13,400	13,500	13,600	13,700	13,400	12,200	12,900	13,300	—
—	—	—	—	17,600	—	—	—	—
—	—	5,000	—	—	—	—	—	—
2,400	—	2,500	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
24,600	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
1,500	—	—	—	—	1,700	—	—	—
1,500	1,500	1,500	1,500	1,500	1,500	1,500	—	—
—	—	1,000	—	—	—	—	—	—
2,300	2,300	2,400	2,400	2,500	2,500	2,500	—	—
50,300	52,800	52,900	54,100	52,400	53,100	50,900	48,200	—
—	—	—	—	22,000	—	—	—	—
1,000	1,000	1,000	1,100	1,100	1,100	—	—	—
—	—	—	1,200	1,200	1,200	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	1,300

¹⁾ Za wyłączeniem Kroacyi i Sławonii. ²⁾ Tylko Ontario. ³⁾ Za wyłączeniem Nowej Zelandyi. ⁴⁾ Obliczenie przybliżone. ⁵⁾ w r 1866. ⁶⁾ za wyłączeniem Kroacyi i Sławonii.

Tablica № 4 (do str. 85).

Ilość milionów sztuk **owiec** w państwach główniejszych dla
Craigie Dyrektora Statystyki w

Wymienienie państw	1867	1868	1869	1870	1871	1872
W. Brytania	33,800	35,600	34,300	32,800	31,400	32,200
Australia	47,300	²⁾ 41,100	²⁾ 40,200	51,300	49,800	51,500
Canada	—	—	—	—	3,300	—
Austria	—	—	5,000	—	5,000	—
Węgry	—	—	15,100	15,100	15,100	—
Francya	⁵⁾ 30,400	—	—	—	—	24,600
Niemcy	—	—	—	—	—	—
Włochy	11,000	—	—	—	—	—
Rumunia	—	—	—	—	—	—
Rosya Europ. bez Król. Polskiego	—	—	—	45,300	—	—
Belgia	⁵⁾ 60	—	—	—	—	—
Dania	⁵⁾ 1,900	—	—	—	1,800	—
Holandya	1,000	95	93	90	87	86
Norwegia	—	—	—	—	—	—
Szwecya	1,600	1,400	1,500	1,600	1,600	1,700
Stany Zjednoczone	³⁾ 3,200	—	40,900	28,500	31,700	33,300
Rzp. Argentyńska	—	—	—	—	—	—
Szwajcarya	40	—	—	—	—	—
Algier	—	—	—	—	—	—

¹⁾ Włączając Krocayę i Sławonią. ²⁾ Wyłączając Nową Zelandyą. ³⁾ Obliczenie przybliżone. ⁴⁾ Tylko Ontario. ⁵⁾ W r. 1866. ⁶⁾ Ontario i Manitoba. ⁷⁾ Za wyłączeniem Krocayi i Sławonii.

Dalszy ciąg Tablicy № 4.

okresu 30-letniego (1868—1896 r.) podług zestawienia Majora Board of Agriculture w Londynie.

1873	1874	1875	1876	1877	1878	1879	1880	1881
34,000	34,800	33,500	32,300	32,200	32,600	32,200	30,200	27,900
58,700	61,600	64,900	64,400	59,700	62,700	67,000	75,200	78,100
—	—	—	—	—	—	—	3,800	—
—	—	—	—	—	—	—	9,800	—
25,900	23,900	23,800	23,900	23,400	23,500	23,900	22,500	22,300
25,000	—	—	—	—	—	—	—	—
—	7,000	—	—	—	—	—	—	8,600
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	51,800	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	37	—
—	—	—	1,700	—	—	—	—	1,500
90	94	94	89	89	91	90	85	79
—	—	1,700	—	—	—	—	—	—
1,700	1,600	1,600	—	—	1,500	1,500	1,500	1,400
33,900	33,800	35,900	35,900	35,700	38,100	40,800	43,600	45,000
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	37	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—

1) Włączając Kroację i Sławonią. 2) Wyłączając Nową Zelandyą. 3) Obliczenie przybliżone. 4) Tylko Ontario. 5) W r. 1866. 6) Ontario i Manitoba. 7) Za wyłączeniem Kroacji i Sławonii.

Dalszy ciąg Tablicy № 4.

Ilość milionów sztuk **owiec** w państwach główniejszych dla
Craigie Dyrektora Statystyki w

Wymienienie państw	1882	1883	1884	1885	1886	1887
W. Brytania	27,400	28,300	29,400	30,100	29,000	29,400
Australia	80,300	83,400	75,600	82,200	86,200	97,200
Canada	⁴⁾ 1,900	⁴⁾ 1,900	⁴⁾ 1,900	⁴⁾ 1,800	⁴⁾ 1,600	⁶⁾ 1,400
Austria	—	—	—	—	—	—
Węgry	—	—	¹⁾ 10,600	—	—	—
Francya	21,600	21,600	22,100	22,900	22,600	22,900
Niemcy	—	19,200	—	—	—	—
Włochy	—	—	—	—	—	—
Rumunia	—	—	4,700	—	—	—
Rosya Europ. bez Król. Polskiego	47,500	46,700	—	—	—	—
Belgia	—	—	—	—	—	—
Dania	—	—	—	—	—	—
Holandya	75	70	75	77	80	80
Norwegia	—	—	—	—	—	—
Szwecya	1,400	1,400	1,400	1,400	1,400	1,400
Stany Zjednoczone	49,200	50,600	50,300	48,300	44,800	43,500
Rzp. Argentyńska	—	6,500	—	—	—	—
Szwajcarya	—	—	—	—	34	—
Algier	—	—	—	—	—	—

1) Włączając Krocya i Sławonią. 2) Wyłączając Nową Zelandyą. 3) Obliczenie przybliżone. 4) Tylko Ontario. 5) W r. 1866. 6) Ontario i Manitoba. 7) Za wyłączeniem Krocyci i Sławonii.

Dalszy ciąg Tablicy № 4.

okresu 30-letniego (1867—1896 r.) podług zestawienia Majora Board of Agriculture w Londynie

1888	1889	1890	1891	1892	1893	1894	1895	1896
28,900	29,500	31,700	33,500	33,600	31,800	30,000	29,800	—
96,100	101,300	114,100	124,300	121,700	119,100	121,000	111,600	—
⁴ 1,300	⁴ 1,300	⁴ 1,300	⁴ 1,700	⁴ 1,900	⁶ 2,000	⁶ 2,100	⁶ 2,100	—
—	—	3,200	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
22,600	22,000	21,700	21,700	21,500	20,300	20,700	21,200	—
—	—	—	—	13,600	—	—	—	—
—	—	6,900	—	—	—	—	—	—
5,000	—	5,000	—	—	—	—	4,500	—
44,500	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
1,200	—	—	—	—	1,200	—	—	—
78	77	82	81	75	69	67	—	—
—	—	1,400	—	—	—	—	—	—
1,300	1,300	1,400	1,300	1,400	1,300	1,300	—	—
42,600	44,300	43,400	44,900	47,300	45,000	42,300	28,300	—
—	—	—	—	7,500	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	890	940	950	—	—	27

¹) Włączając Krocacy i Sławonią. ²) Wylęczając Nową Zelandyę. ³) Obliczenie przybliżono. ⁴) Tylko Ontario. ⁵) W r 1866. ⁶) Ontario i Manitoba. ⁷) Za wylęczaniem Krocacy i Sławonii.

dają jako przyczynę upadku hodowli owiec rozwój drobnej uprawy, przy której korzystniej jest trzymać krowy mleczne niż owce.

Biorąc wszystko razem wypada, że rolnictwo we Francyi utrzymuje obecnie, na przestrzeni przez siebie uprawianej, 153 mil. kilogr. wagi żywej więcej niż w r. 1882. Jednak wartość pieniężna zwierząt domowych zmniejszyła się o 9,95 % w r. 1892 przy porównaniu z wartością w r. 1882.

Francya przed r. 1882 miała przewyżkę *wywozu zagranicę mułów*, od tego czasu stale przywozi więcej niż wywozi z kraju *osłów* i w ogóle *bydła rogatego*, szczególnie za ostatnie trzy lata 1894 do 1896 ma bardzo znaczny przywóz *owiec*.

Produkcją *mleka* średnio za okres 10 letni (1885—1894 r.) obliczono na 76 mil. hectol, i jej wartość na 1.188 mil. fr. Do czego należy dodać

wartość masła	295.070.983 fr.
„ sera	128.246.957 fr.

Razem 423.318.940 fr.

Produkcya *sera i masła* w r. 1892 wynosiła w państwach europejskich

	Ser.		Masło.	
w Danii	20.330.000	kilogr.	50.000.000	kilogr.
we Włoszech	79.665.679	„	16.615.781	„
w Irlandyi	52.400	„	6.065.450	„
w Ks. Luksemburskiem	„	„	1.053.400	„
w New South Wales	2.482.233	„	8.263.350	„
w Nowej Walii połud.		„		„
w Queensland	268.200	„	2.703.150	„
we Francyi	136.653.637	„	132.022.660	„

Produkcję *ptastwa domowego* obliczają we Francyi jak następuje

wartość produkcji drobiu	142.949.480 fr.
„ jaj	173.129.521 „
Razem	316.079.000 fr.

Wywieziono *drobiu żywego, bitego, jaj i pierza* w r. 1892

z Francyi za	63.876.413 fr.
z Włoch za	32.512.268 fr.

Wartość całej produkcji zwierzęcej we Francyi dla 1892 r. obliczają na 7,180 mil. fr. Z sumy powyższej bydło rogате daje więcej niż połowę (51,83%), konie $\frac{1}{4}$ (24,98%), nierogacizna 7,34% dochodu ogólnego, owce 4,98% i ptastwo domowe 4,07%.

Wartość pracy, dokonanej przez zwierzęta domowe, oceniają na prawie 3 miliardy fr. wartość nawozu na 831,5 mil.

Mięsa rzeźniczego dostarczono w r. 1892 1.451.806.023 kil. wartości 1.866.086.876 fr. Produkcya mięsa we Francyi, podczas okresu od 1862 do 1892 r. powiększyła się o 372.400 tonn samego mięsa, wartości 675 mil. fr. Stwierdzono we Francyi obniżenie ogólne średniego wieku bydła przeznaczonego na rzeź. co przypisać należy poprawieniu rasy, doborowi odpowiedniemu, krzyżowaniu i dobieraniu gatunków wczesniej dojrzewających i nakoniec lepszemu karmieniu inwentarza.

Spżycie mięsa na głowę ludności we Francyi wynosiło 35,8 kilogr. wartości 51,70 fr. z których 35,6 kilogr. przypada na świeże mięso. Ponieważ ludność miast wynosi we Francyi 11.231.211 mieszkańców, a ludność wiejska 27.111.981, wypada, że pierwsza spożywa na jednego mieszkańca 58,12 kilogr. druga 26,25 kilogr.

Podczas okresu od r. 1882 do 1892 spżycie średnie roczne mięsa przez ludność wiejską bardzo się zwiększyło, kiedy spżycie ludności miast przeciwnie jeszcze znacznie się zmniejszyło, ponieważ z pierwotnej ilości 64,60 kilogr. spadło na 58,12 kil. na mieszkańca.

To zmniejszenie spżycia mięsa po miastach przypisują zwiększeniu spżycia trunków alkoholicznych. Wszędzie gdzie wzrosło spżycie trunków wysokowych zmniejszyło się spżycie pokarmów stałych. Drugą przyczyną zmniejszenia spżycia mięsa po miastach ma być zwyczaj, bardzo rozszerzony pomiędzy klasami zamożniejszymi ludności, opuszczania miasta podczas miesięcy letnich, dla przepędzenia lata na letnich wiejskich mieszkaniach, w skutek czego powiększa się w tym czasie spżycie mięsa na wsi i zmniejsza jego spżycie w mieście.

Stan inwentarza żywego w Kr. Polskiem.

Pod względem ilości zwierząt domowych mamy dla Kr. Polskiego stosunki następujące *):

*) А. Фортунатовъ Къ сельскохозяйственной статистикѣ десяти губерній Царства Польскаго № 5. Русскаго Экономическаго Обзорня 1897 г.

Ziłości ogólnej przypada na koni	12,72%
na bydło rogate	31,81 „
na owce	39,61 „
na trzodę chlewną	15,83 „

Razem 100

Przeważny chów owiec znajdujemy w gub: Warszawskiej, Kaliskiej i Płockiej; chów trzody chlewnej przeważa w gub. Siedleckiej; w gub: Piotrkowskiej widzimy jednoczesny chów owiec i bydła rogatego, w gub: Kieleckiej koni i bydła rogatego, w gub: Łomżyńskiej i Suwalskiej—koni i trzody chlewnej; nakoniec w gub: Radomskiej i Lubelskiej widzimy rozwój jednoczesny trzech kategorii zwierząt domowych: bydła rogatego, koni i trzody chlewnej.

Podług spisu *koni* w r. 1888 znajdowało się ich w 10 guberniach kr. Polskiego 1.185.198 sztuk. Na 100 osób ludności było koni 14,₃; najwięcej w gub. Suwalskiej (19,₆) i Lubelskiej (19,₁), najmniej w gub. Warszawskiej (9,₈). W ogólne daje się zauważyć, że w stosunku do ludności więcej jest koni na prawym brzegu Wisły niż na lewym; na prawym brzegu Wisły tylko gub: Siedlecka mało ma stosunkowo koni. Z liczby ogólnej koni, starsze niż lat 5

wynoszą	75,9 %
źrebięta do 1 roku	8,7 „
i młodzię od 1 do 5 lat	15,4 „

Razem 100 „

Na północy kr. Polskiego jest więcej młodzieży końskiej niż na południu. Koni lepszych i zdolnych do ciężkiej pracy znaleziono najwięcej w gub: Płockiej (43,9 % sumy ogólnej), następnie w gub: Warszawskiej, Kaliskiej i Siedleckiej (więcej niż 30%). W stosunku do spisu z r. 1882 spis r. 1888 wykazał powiększenie o 8%; daleko znaczniejsze niż w 31 guberniach Rosyi Europ. w których dokonano spisu koni w r. 1888.

Właścicieli koni okazało się w Kr. Polskim 509.637, wypada zatem na jednego właściciela 2,3 koni.

Z sumy ogólnej właścicieli przypada na włościan	89,6 %
na prywatnych właścicieli ziemskich	5,8 „
i na mieszkańców miast	4,6 „

Razem 100

Na jedną osadę włościańską, posiadającą koni, przypada 1,84 konia, najwięcej w gub: Suwalskiej (2,6).

Osad włościańskich *nie posiadających koni* było w. r. 1882 36,7 % sumy ogólnej, w r. 1888 tylko 31,3 %; znacznie ich więcej na lewym brzegu Wisły niż na prawym.

W r. 1888 na 100 osób ludności Król. Polskiego wypadło 37,1 sztuk *bydła rogatego*. Najwięcej było w gub. Siedleckiej (51,7), następnie w Płockiej (44,3), Łomżyńskiej (42,7), Lubelskiej (41,2) i Piotrkowskiej (40,6). Po nich następują: gub. Kielecka (39,2), Radomska (38,2), Kaliska (32,5) i Warszawska (27,0). Wschodnia część Król. Polskiego obfituje bardziej w bydło rогate niż część zachodnia. Na 100 dziesiątyn przestrzeni wypada 39,7 sztuk bydła rogatego.

Owiec w r. 1888 wypadło 46,2 sztuk na 100 mieszkańców Król. Polskiego, zaś na 100 dziesiątyn 49,5 sztuk owiec.

Podług wiadomości zebranych w r. 1880 więcej niż połowa owiec (55%) należała do gatunków z cienką wełną.

Trzody chlewnej w r. 1888 było na 100 osób ludności 18,5 sztuk, najwięcej w gub. Siedleckiej (47,8), daleko mniej liczono w gub. Łomżyńskiej (33,2), po której następują: gub. Lubelska (21,1), Płocka (19,4) i Suwalska (18,6). Gubernie Król. Polskiego na lewym brzegu Wisły ustępują pod względem liczebności trzody chlewnej guberniom leżącym na jej brzegu prawym. Na 100 dziesiątyń przestrzeni wypadło w całym Królestwie 19,8 sztuk nierogacizny.

GOSPODARSTWO ROLNE.

Stan gospodarstw rolnych we Francji.

Przechodzimy do statystyki gospodarstw rolnych.

Podług *ankiety francuskiej* 1892 r. z ogólnej przestrzeni rolniczej Francji 50½ mil. hektarów, prawie 49 mil. ha należy do osób prywatnych lub gmin, skarb państwa posiada trochę więcej niż 1 mil. ha, pozostali właściciele (zakłady dobroczynne, szpitale, towarzystwa i t. p.) razem tylko 500.000 ha. Własność ziemska gmin składa się przeważnie z lasów, pastwisk i nieużytków (*landes*), własność skarbu tworzą przeważnie lasy.

Biorąc za podstawę rachunku tylko *przestrzeń uprawianą*, na własność prywatną przypadnie 89,87%, własność gmin wyniesie tylko 6,74%, państwa 2,52% i dla pozostałych właścicieli zostanie 0,87%.

Właściciele rolnicy podzieleni są na kategorie następujące: właściciele uprawiających sami swe grunta i na dzierżawców, połowiczników i wyrobników dziennych, posiadających także małe kawałki ziemi. W ciągu okresu od 1882 — 1892 r. liczba właścicieli ziemi zmniejszyła się o 3,92%, wskutek zmniejszenia liczby dzierżawców, połowiczników i wyrobników, będących jednocześnie właścicielami ziemi; powiększyła się zaś o 2,26%, liczba właścicieli uprawiających wyłącznie i osobiście swą rolę.

Co do *przestrzeni rolniczych* zmniejszyła się *przestrzeń łąk, pastwisk i wygonów* należących do gmin, zmniejszyła się o 19.000 ha *przestrzeń lasów prywatnych* i o 4.000 ha *przestrzeń lasów, należących do gmin i instytucyj publicznych*, ale powiększy-

ła się przestrzeń lasów należących do państwa, wynosiły one bowiem w r. 1882 998.854 ha., w r. 1892 1.089.096 ha.

Własność ziemską dzieli ankietą francuska na 4 kategorie, pod względem *wielkości posiadanych przestrzeni*, mianowicie na: *bardzo małe* gospodarstwa posiadające mniej niż 1 ha powierzchni, *małe* gospodarstwa od 1 do 10 ha, *średnie* gospodarstwa od 10 do 40 ha i na koniec *wielkie* gospodarstwa, posiadające więcej niż 40 ha przestrzeni.

Wielkich gospodarstw jest tylko 138.671 czyli 2,43% sumy ogólnej, ale one posiadają prawie połowę przestrzeni ogólnej (45,66%); z przestrzeni nieuprawianych należy do tych gospodarstw 2,86%.

Gospodarstw bardzo małych, małych i średnich jest 5.564.081, przedstawiających 97,57% liczby ogólnej, do nich należy tylko 37% przestrzeni nieuprawianych. Z przestrzeni uprawianych należy do gospodarstw mających mniej niż 1 ha wielkości 2,88%, do gospodarstw od 1 do 10 ha 24,07% i do gospodarstw od 10 do 40 ha wielkości 30% gruntów uprawianych.

Średnia wielkość czterech kategorii gospodarstw we Francji wynosiła

	hektarów
Gospodarstw mniejszych niż 1 ha	0,59
„ od 1 do 10 ha	4,29
„ od 10 do 40 ha	20,13
„ większych niż 40 ha	162,21

W ciągu okresu od 1882 do 1892 r. zmniejszyła się przestrzeń gospodarstw o 213.049 ha i średnia wielkość gospodarstw o 0,09 ha. Najbardziej zmniejszyła się przestrzeń gospodarstw średnich od 10 do 40 ha wielkości o 0,94% i gospodarstw małych od 1 do 10 ha o 0,15. Powiększyła się przestrzeń wielkich gospodarstw, przynoszących 40 ha powierzchni, o 0,40% i gospodarstw bardzo małych, niedochodzących 1 ha, o 0,49%.

Wypada zatem, że ilość gospodarstw bardzo małych i część wielkich gospodarstw, przynoszących 100 ha powierzchni, zwiększyła się od pewnej liczby lat i pod względem liczby i pod względem wielkości powierzchni, kosztem gospodarstw małych, średnich i po części wielkich.

Z powierzchni uprawianych, wyłączając lasy, 52,78% uprawiają sami właściciele, 36,57% dzierżawcy i 10,65% połowicznicy.

Na jedno gospodarstwo wypada średnio: na gospodarstwo prowadzone przez samego właściciela 5,41 ha, przez dzierżawcę 11,89 ha i przez połowicznika 10,95 ha. Liczba gospodarstw, uprawianych przez samych właścicieli, zmniejszyła się w ciągu okresu

od 1882 do 1892 r. o 138.097, w skutek jakoby zmniejszenia liczby dzierżawców, połowiczników i robotników wiejskich, będących jednocześnie właścicielami pewnych przestrzeni rolniczych.

Podczas okresu 15 letniego (1876—1891) stosunek *ludności rolniczej Francji* do ogólnej, stale się zmniejszał, wynosząc w r. 1876 51,4 %, w r. 1891 45,57%; kiedy jednocześnie stosunek ludność nierolniczej ciągle wzrastał, wynosząc w roku 1876 48,6 % i w r. 1891 54,5 % ludności ogólnej. Ludność rolnicza zmniejszyła się o 2,91 mieszkańców na kilom. □ w ciągu lat 15, kiedy ludność nierolnicza zwiększyła się w tym czasie o 5,63 mieszkańców.

Ludność rolniczą dzielą na: *kierujących gospodarstwami* i na *pomocników płatnych*. Do pierwszych należą: właściciele uprawiający gospodarstwo osobiście, albo przy pomocy członków rodziny lub innych osób, następnie dzierżawcy i połowicznicy. Do pomocników płatnych należą: rządcy dóbr, robotnicy dzienni i parobcy folwarczni.

W ciągu okresu od roku 1882 do 1892 powiększyła się liczba właścicieli gospodarstw o 144.189 i zmniejszyła się liczba pomocników płatnych o 394.558, wypada zatem zmniejszenie liczby osób pracujących przy roli o 250.369. Najwięcej zmniejszyła się liczba robotników dziennych i parobków folwarcznych; jest to kategoria ludności dostarczająca najwięcej emigrantów do miast.

Dzieląc ludność rolniczą na *właścicieli i niewłaścicieli gospod.* znajdujemy, że zmniejszenie ogólne o 250.369 osób, dotknęło zarówno i pierwszych, t. j. właścicieli o 3,91% i niewłaścicieli o 3,31%. Widzimy przeciwnie *powiększenie* liczby właścicieli uprawiających sami swe grunta i dzierżawców i połowiczników, nie posiadających ziemi na własność; z drugiej strony widoczne jest *zmniejszenie* robotników dziennych właścicieli i nie właścicieli kawałków gruntu. Zmniejszenie liczby robotników dziennych bezrolnych spowodowane zostało zapewne, podobnie jak przy parobkach folwarcznych, emigracją ludności wiejskiej do miast.

Z powodu upadku cen na wszystkie produkta rolnicze, spowodowanego spółzawodnictwem zagranicznym, któremu przyszyły z pomocą łatwość i szybkość transportów i tranzakcyj, *zmniejszyła się wartość sprzedażna hektara ziemi* podczas okresu od 1882 do 1892 r. o 16,15%. Za zmniejszeniem ceny ziemi poszło zmniejszenie *ceny dzierżawnej*, które jednak było mniejsze niż przy cenach ziemi, wynosząc tylko 11,15%.

Również widoczne jest zmniejszenie *zarobków robotników wiejskich*. Zarobek robotnika pracującego zimą bez żywienia, zmniejszył się o 0,18 fr. co stanowi 8,6 %. Ale obok tego widoczne jest po-

lepszenie żywienia robotnika wiejskiego. Zarobki służby folwarcznej powiększyły się o 8%, średnio za lat 10, zmniejszyły się tylko zarobki służby folwarcznej żeńskiej o 14%.

Z pomiędzy różnych rodzajów inwentarza martwego zwiększyła się znacznie liczba *machin parowych* stałych i lokomobil o 29,59% w ciągu 10 lat.

Ankieta francuska podaje na końcu *bilans porównawczy* przemysłu rolnego Francji w latach 1882 i 1892.

Z powodu obniżenia o 15% ceny ziemi *wartość kapitałową ziemi* zmniejszono do 77.847 milionów fr. Do *kapitału obrotowego* zaliczono wartość inwentarza żywego, wartość nawozu, wartość nasion i wartość inwentarza martwego. Kapitał obrotowy r. 1892 miał być mniejszy niż w r. 1882, z powodu zmniejszenia liczby bydła domowego. Przy pomocy lepszego chowu i doboru obniżono wiek średni bydła, otrzymując tę samą ilość produktów co i dawniej, przy mniejszej liczbie lat. Wartość ogólną produktów uprawy ziemi zmniejszono dla r. 1892 o 844 mil. fr. ale i wysokość ciężarów finansowych rolnictwa obniżono o 515 mil. fr. *Dochód* zatem *czysty z ziemi* obniżył się o 329 mil. fr. w r. 1892 w stosunku do r. 1882.

P. *Flechey* *) przedstawia bilans finansowy rolnictwa we Francji dla r. 1892 jak następuje:

Dochód ogólny rzeczywisty		10.085 mil. fr.
Ciężary uprawy ziemi:		
Procent od kapitału obrotowego	400	} 6.832 "
Wydatki ogólne	1.465	
Różne podatki	1.000	
Zarobki i płace	3.967	

Pozostaje na dochód czysty 3.253 mil. fr.

Z których dochód dzierżawców

i połowiczników 1.129 mil. fr.

Dochód właścicieli 2.124 "

3.253 mil. fr.

Dochód dzierżawców i połowiczników, wynoszący 1.129 mil. fr. dostaje się także w części i tym z właścicieli ziemi, którzy sami pracują na roli.

*) *Journal de la Société de Statistiques de Paris*. Février 1899, str. 54 i nast.

Stan gospodarstw rolnych w Niemczech.

Przechodzimy do *Niemiec*.

Pomimo, że ludność ogólna Niemiec w ciągu okresu od 1882 do 1895 r. powiększyła się o 14,48%, *ludność rolnicza* zmniejszyła się o 3,77%. Do ludności rolniczej zaliczono osoby, dla których rolnictwo jest zajęciem głównym, jak również i osoby, które, obok innych zajęć, zajmują się dodatkowo rolnictwem; następnie zaliczono do rolnictwa usługę osobistą i członków rodziny, nie mających zajęć specjalnych.

Okazało się, że w 11.940.929 wypadkach rolnictwo jest zajęciem głównym albo przynajmniej dodatkowym. Na 100 osób ludności ogólnej było ludności rolniczej w r. 1882 41,36, w r. 1895 34,41.

Przy obliczaniu przestrzeni rolniczych pominięto zupełnie: przestrzenie zajęte budowlami i dziedzińcami, przestrzenie zajęte przemysłowo, drogi publiczne i wody, przestrzenie pod drogami żelaznymi i nieużytki. Uwzględniono zato gospodarstwa z przestrzeniami wyłącznie leśnymi, których było 22.041 z 6.343.009 hektarami.

Na *jedno gospodarstwo* wypadało w całym państwie Niemiec 5,9 ha przestrzeni rolniczej i 7,8 ha przestrzeni ogólnej. Od r. 1882 powiększyła się liczba gospodarstw i ich przestrzeni wskutek zaliczenia gospodarstw leśnych, nie posiadających gruntów ornych, które opuszczano przy obliczeniach poprzednich.

Rozdrobnienie gospodarstw rolnych zwiększyło się wskutek *prawa o dobrach rentowych*. *Komisye generalne* w okresie od 7 lipca 1891 r. do końca roku 1895 urządziły 7.723 dobra rentowe z przestrzenią 82.380 ha, z których 3.485 gospodarstw były nowymi osadami i prócz tego utworzyły z dóbr i lasów rządowych 123 dobra rentowe z 312 ha. Obok tego *Komisya kolonizacyjna* dla Poznania i Prus Zachodnich nabyła w r. 1895 89.204 ha po większej części z większych dóbr, z nich rozdała 32.059 ha, utworzywszy 1784 nowe osady, mające średnio po 20 ha przestrzeni.

Ankieta niemiecka dzieli *gospodarstwa wiejskie*, podług ich wielkości, na 5 klas, trochę odmiennie niż to uczyniła ankieta francuska. Kategorie są następujące:

do 2 ha	przestrzeni:	własność drobna,
od 2 do 5 ha	„	małe gospodarstwa włościańskie,
od 5 do 20 ha	„	średnie „ „
od 20 do 100 ha	„	wielki „ „
wyżej 100 ha	„	wielka własność.

Jako *własność włościańska* uważane są w Niemczech gospodarstwa od 2 do 100 ha przestrzeni, stanowią one 41,32% liczby ogólnej gospodarstw i 70,36% całej przestrzeni rolniczej. Własność zatem włościańska gra wielką rolę w Niemczech.

Drobne gospodarstwa, posiadające mniej niż 2 ha przestrzeni, stanowią w Niemczech 58,23%, zatem więcej niż połowę liczby ogólnej gospodarstw, ale ich powierzchnia wynosi tylko 5,56% całej powierzchni rolniczej.

Wielka własność, do której zaliczono gospodarstwa przenoszące 100 ha powierzchni, stanowią tylko 0,45% liczby ogólnej gospodarstw, ale 24,08% przestrzeni rolniczej. W ciągu okresu od r. 1882 do 1895 gospodarstwa średniej wielkości powiększyły się kosztem gospodarstw drobnych i wielkiej własności.

Gospodarstw drobnych (do 2 ha przestrzeni) znajduje się najwięcej w południowo zachodnich Niemczech, mianowicie tam gdzie ludność jest przemysłową i bardzo skupioną, gdzie ogrody są źródłem dochodu w bliskości wielkich miast i gdzie produkcya owoców, wina i tytoniu przynosi zyski na gruntach żyznych.

Wielka własność, przenosząca 100 ha przestrzeni, ma główną siedzibę we wschodnich prowincjach pruskich: mianowicie na Pomorzu, w W. Ks. Poznańskiem i w obu Meklemburgach.

Przeważną formą gospodarowania w Niemczech jest *uprawa przez samego właściciela*. Takie gospodarstwa stanowią 40,68% liczby ogólnej, a ich przestrzenie 86,11% całej przestrzeni rolniczej.

Gospodarstwa w rękę *dzierżawców* są bardzo liczne, stanowiąc 46,91% sumy ogólnej gospodarstw, ale przestrzenie wydzierżawione tylko 12,38% całej przestrzeni uprawianej. Od r. 1882 ilości dzierżaw zwiększyła się o 12,34% i przestrzenie dzierżawione o 3,61%. Z drugiej strony gospodarstwa, bez części wydzierżawianych, zmniejszyły się trochę o 0,08%.

Gospodarstwa, prowadzone przez samych właścicieli, są najliczniejsze pomiędzy gospodarstwami włościańskimi średnimi i wielkimi, 58,52% pierwszych i 74,06% drugich. Z przestrzeni rolniczych 90,55%, należących do średnich gospodarstw włościańskich i 91,93%, należących do większych gospodarstw włościańskich, uprawiane są przez samych właścicieli.

Dzierżawy są najliczniejsze w gospodarstwach drobnych i wielkich i w małych gospodarstwach włościańskich. Liczba gospodarstw wydzierżawionych powiększyła się, mianowicie w trzech klasach gospodarstw włościańskich, ale i przestrzenie wydzierżawione zwiększyły się od r. 1882.

Uprawa ziemi przez samych właścicieli najbardziej jest rozpowszechnioną w Bawaryi, kraju z największą liczbą średnich gospodarstw włościańskich. *Dzierżawy* są najliczniejsze w północnych i zachodnich Niemczech.

Zprzestrzeni ogólnej Niemiec 43.284.742 ha, wypada na przestrzenie zajęte przez grunta orne, łąki, ogrody i winnice 75,13%, na przestrzenie leśne, połączone z gospodarstwami rolnymi, 17,52%, na nieużytki 5,21%, na koniec pod budowlami, ogrodami spacerowymi, drogami i wodami było 2,14% przestrzeni ogólnej. Cała przestrzeń leśna Niemiec wynosi 27,66% włączając gospodarstwa leśne.

Zmniejszenie przestrzeni leśnych, połączonych z gospodarstwami rolnymi, przypisują w Niemczech przyczynom następującym: intensywniejszej uprawie roli, do zaprowadzenia której często pierwszym krokiem jest wytrzebiecie przestrzeni leśnej, dalej rozszerzeniu linii dróg żelaznych, ulepszeniu i przeprowadzeniu nowych dróg w okolicach leśnych, ożywieniu handlu drzewem przy dobrych cenach, rozwojowi produktów, otrzymywanych z materiałów drzewnych, zwiększającemu się zapotrzebowaniu drzewa do kopalń, rozwojowi budownictwa i na koniec niskim cenom na produkta rolne, zmuszającym włościan, posiadających przestrzenie leśne, do wyzyskania swych drzewostanów.

Stan inwentarza żywego przedstawiony w sprawozd. niemieck. tylko w stosunku do gospodarstwa rolnego. Gospodarstw posiadających inwentarz żywy było 84,35% sumy ogólnej, 869.736 gospodarstw nieposiadało zupełnie żywego inwentarza. Na 100 w ogóle gospodarstw, miało bydła większego t. j. koni i bydła rogatego 57,84, posiadających nierogocizny było 66,69 i posiadających owiec 9,78. Od r. 1882 liczba gospodarstw z inwentarzem żywym zwiększyła się o 5,57%.

Ilość zwierząt domowych w gospodarstwach wiejskich zwiększyła się od r. 1882, wyjątek stanowią tylko *owce*, na zmniejszenie liczebności których wpłynął mianowicie upadek cen na wełnę.

Najwięcej stosunkowo bydła dochodowego znajduje się w wielkich gospodarstwach włościańskich od 20 do 50 ha przestrzeni.

Istnienie *gospodarstw bez inwentarza* tłómaczy sprawozdanie urzędowe tem sposobem, że do gospodarstwa tej kategorii należą ta-

kie, w których prace w polu przy zasiewach i żniwach są dokonywane przy pomocy inwentarza obcego, najętego, dalej gospodarstwa w których produkta rolne sprzedają się na piu, albo na koniec są to gospodarstwa zrujnowane, albo zupełnie opuszczone.

Od r. 1882 zwiększyła się liczba gospodarstw, posiadających konie bez bydła rogatego i posiadających kozy, zmniejszyła się zaś liczba gospodarstw z owcami. Utrzymanie trzody chlewnej zwiększyło się w gospodarstwach rolnych, za wyłączeniem wielkich gospodarstw.

Najwięcej *koni* posiadają gospodarstwa włościańskie średnie i wielkie, w których hodowla koni jest najintensywniejszą.

Bydła rogatego znajduje się najwięcej w średnich i wielkich gospodarstwach włościańskich, po nich idą małe gospodarstwa włościańskie, wielka i drobna własność. *Owiec* najwięcej w wielkich dobrach, *nierogocizny* w średnich gospodarstwach włościańskich, ale także pomiędzy drobną własnością. *Kozy* są przeważnie utrzymywane przez drobnych właścicieli.

Uwzględniając tylko *inwentarz użyty do zajęć rolniczych*, wypada, że najwięcej jest gospodarstw posiadających tylko *krowy*. Liczba *koni* we wszystkich klasach gospodarstw jest większą niż liczba wołów, i w gospodarstwach ponad 5 ha powierzchni, większa niż liczba krów. Od r. 1882 zwiększyła się liczba używanych do pracy w polu koni i krów, zmniejszyła się liczba wołów.

Najwięcej *koni* w gospodarstwach rolnych znajduje się w prowincjach: Prusy Wschodnie i Zachodnie, w Hamburgu i w Alzacyi i Lotyngii. *Bydła rogatego* najwięcej w Bawaryi.

Wartość inwentarza żywego w Niemczech obliczono w r. 1882 na 5,3 miliardy marek, w r. 1895 na 6,1 miliardów M., wartość zatem inwentarza wzrosła.

Z liczby ogólnej gospodarstw rolnych w r. 1894/95 909.239 czyli 16,36% posiadały *machiny rolnicze*.

Z gospodarstwem rolnem były połączone w Niemczech *zajęcia przemysłowe*, następujące:

350	cukrowni
5.922	gorzelni
439	fabryk krochmalu
47.098	młynów zbożowych
9.255	browarów.

Cukrowni znajduje się najwięcej w pruskiej prowincyi *Saksonii*, w której jednej liczą ich 126, t. j. jedną trzecią liczby ogólnej.

Uprawą *buraków cukrowych* zajmuje się w Niemczech 113.244 gospodarstwa z 396 289 ha przestrzeni, sadzeniem *kartofli* dla gorzelni i fabryk krochmalu 14023 gospodarstwa.

W miastach, mających więcej niż 5000 mieszkańców, znajduje się 41.930 gospodarstw prowadzących handel mlekiem z 215.871 krową; wypada zatem średnio 5 krów na 1 gospodarstwo.

Z liczby ogólnej gospodarstw rolnych 148.082 gospodarstwa, czyli 2,66% sumy ogólnej, należy do stowarzyszeń dla produktów mleczynia z 1.082.946 krowami. Do tych stowarzyszeń mleczarskich należą przeważnie gospodarstwa od 10 do 500 ha powierzchni.

Jeżeli podzielimy właścicieli ziemskich podług stanów, do których osobiście należą, to znajdziemy, że z liczby ogólnej właścicieli gospodarstw rolniczych, najliczniejsi są należący do stanu rolniczego, mianowicie 57,86% liczby ogólnej, następnie do stanu przemysłowców 26,90%, 2,58% liczby ogólnej właścicieli ziemskich należy do stanu handlowego, 2,43% do osób należących do zajęć komunikacyjnych i 1,31% do osób utrzymujących traktynie i hotele. Gospodarstwa włościańskie są przeważnie w rękach samych włościan, jak również i wielkie dobra ziemskie należą do zawodowych rolników. Z liczby ogólnej rolników 20,10% ma jeszcze inne zajęcia dodatkowe, 79,90% nie ma takiego zajęcia.

Z pomiędzy właścicieli ziemskich 717.037 zajmują stanowisko zależne w rolnictwie, w charakterze: osób należących do zarządu i nadzoru gospodarczego, parobków i dziewczek folwarcznych i robotników dziennych; razem 12,90% liczby ogólnej wszystkich właścicieli ziemskich.

Z liczby gospodarstw leśnych 97,69% sumy ogólnej t. j. 931 833 były połączone z gospodarstwami rolnymi, i tylko 22.041 czyli 2,31% sumy ogólnej były wyłącznie gospodarstwami leśnymi.

Z całej przestrzeni gospodarczej Niemiec mają lasy wynosić 27,66% w r. 1893 wynosiły 25,8% przestrzeni ogólnej.

Porównywając Niemcy z Francją znajdujemy, że przeważną formą gospodarstwa w Niemczech jest uprawa ziemi przez samych właścicieli, we Francji przeważają dzierżawy, nawet gospodarstwa włościańskie są tam często wydzierżawiane. Wielka jest różnica wielkości dzierżaw zwykłych i połowicznych w obu państwach. We Francji w r. 1892 wypadało średnio na 1 dzierżawę 11,71 ha, na 1 dzierżawę połowiczną 10,78 ha; w Niemczech w r.

1895 na 1 dzierżawę średnio 2,06 ha i na 1 dzierżawę połowiczną 1,27 ha. Z całej przestrzeni rolnej wypadło na gospodarstwa w rękach samych właścicieli we Francyi 52,78% w Niemczech 86,11%. We Francyi *winnice* zajmowały 3,65% przestrzeni uprawianej, bez lasów skarbowych, w Niemczech tylko 0,29%.

Na 100 ha przestrzeni rolniczych było zwierząt domowych.

	<i>we Francyi r. 1892</i>	<i>w Niemczech r. 1895</i>	
koni	8,05	10,36	16 (3)
owiec	60,82	38,73	50
bydła rogatego	39,48	52,44	10
nierogocizny	21,37	41,71	20
kóz	5,31	9,55	

Widzimy zatem, że inwentarza żywego w stosunkowo do przestrzeni rolniczej, posiadają Niemcy więcej niż Francya, za wyłączeniem jedynie *owiec*, których jest więcej we Francyi w stosunku do przestrzeni rolniczych.

Stan gospodarstw rolnych w innych państwach.

Jeżeli zwrócimy się do *stosunków rolniczych innych państw* to znajdujemy najprzód *Belgię* jako kraj przeważnie drobnej własności ziemskiej. W tem bowiem państwie w r. 1880 drobne posiadłości, mniej niż 1 hektar przestrzeni, stanowiły 65,29% sumy ogólnej gospodarstw, kiedy w Niemczech w r. 1882 było ich 44,03%; we Francyi w tymże roku 38,22%.

Z ogólnej przestrzeni 53,03% były w Belgii gospodarowane przez samych właścicieli, i 46,97% przez dzierżawców. *Dzierżawy* przeważają w Belgii, jeszcze bardziej niż we Francyi, nad gospodarstwami w rękach samych właścicieli i we wszystkich klasach wielkości. Stosunkowo najwięcej gospodarstw, zarządzanych przez samych właścicieli, należy do kategorii drobnej własności mniejszej niż 0,50 ha przestrzeni.

W *Holandyi* w ciągu okresu 10 letniego od 1885 do 1895 r, powiększyła się liczba gospodarstw, mających mniej niż 50 ha powierzchni, większe zaś gospodarstwa zmniejszyły się liczebnie, szczególnie gospodarstwa liczące 150 i więcej hektarów.

Holandya posiada, obok bardzo licznej klasy drobnych gospodarstw, mniej niż 1 ha przestrzeni, wielką ilość gospodarstw włościańskich od 5 do 50 ha przestrzeni, obejmujących więcej niż połowę wszystkich gospodarstw, liczących więcej niż 1 ha przestrzeni, kiedy ta klasa wynosi w Belgii tylko $\frac{1}{5}$ liczby ogólnej, w Niemczech koło 40%. Gospodarstwa mniej niż 1 ha przestrzeni zajmowały w r. 1887 7,48% powierzchni ogólnej, kiedy w Niemczech w r. 1895 niespełna 3%.

W *W. Brytanii* i *Irlandyi* liczba drobnych gospodarstw do 0,40 ha powierzchni, jest znaczniejszą niż w Niemczech dzięki rozdawnictwu *Allotments*, t. j. małych dzierżaw, rozdawanych robotnikom i rzemieślnikom za niskim czynszem, których liczono w r. 1895 555.621. Drobnych gospodarstw w *W. Brytanii* jest 52,67% sumy ogólnej, kiedy w Niemczech gospodarstwa niżej 0,50 ha stanowią 33,34%.

Gospodarstwa od 40 do 200 ha powierzchni zajmują w *W. Brytanii* 58,29% całej powierzchni, kiedy w Niemczech gospodarstwa od 50 do 200 ha tylko 13,23%.

Gospodarstwa wyżej 100 ha powierzchni, zajmują w *W. Brytanii* 70% powierzchni, kiedy w Niemczech ich udział nie wynosi i połowy tej wielkości. Przy porównaniu liczb r. 1885 z liczbami r. 1895 wypada, że gospodarstwa średniej wielkości zwiększyły się liczebnie w *W. Brytanii*, kiedy jednocześnie wielkie gospodarstwa trochę się zmniejszyły.

W *W. Brytanii* dzierżawy mają przewagę nad dobrami gospodarowanymi przez samych właścicieli. Z pomiędzy *Agricultural Holdings* ponad 1 acre przestrzeni, dzierżawy zajmują 85,76%; gospodarstwa samych właścicieli 14,24% przestrzeni ogólnej. Przewaga dzierżaw jest najznaczniejszą pomiędzy gospodarstwami średnich klas wielkości, kiedy w Niemczech zupełnie przeciwnie, właściciele, uprawiający sami swe posiadłości, są najliczniejsi w gospodarstwach włościańskich średnich i dużych, w których więcej niż 90% całej przestrzeni do nich należy.

Z pomiędzy drobnych gospodarstw, do 0,40 ha wielkości, na gospodarstwa uprawiane przez właścicieli przypada 4,06% a na dzierżawione 95,94% sumy ogólnej, kiedy w Niemczech z drobnych gospodarstw, do 0,50 ha przestrzeni, 27,73% są uprawiane przez samych właścicieli i 35,14% są wyłącznie dzierżawami.

Z drobnych gospodarstw w Niemczech, mniej niż 0,50 ha wielkości, 69,83% mają prawo własności choć nad częścią uprawianych przez siebie gruntów, czem się różnią od właścicieli *Allotments* angielskich. Również w *Belgii* położenie drobnych gospo-

darstw jest lepsze niż w W. Brytanii. Gospodarstw będący w całości wyłączną własnością uprawiających, albo połączonych z gruntami dzierżawionymi, jest w W. Brytanii 15,52% wszystkich gospodarstw mających więcej niż 1 acre powierzchni, w Belgii stanowią one 51,07% wszystkich gospodarstw.

Przy *Holdings* mających więcej niż 1 acre przestrzeni, różni statystyka angielska tylko dwa gatunki gruntów: grunta orne (*Arable Land*) i lepsze łąki (*Permanent Pasture*). Pierwszych jest 49,01%, drugich 50,99%. Wypada zatem, że gospodarstwo łąkowe w W. Brytanii ma przewagę nad gospodarstwem ornem.

W Anglii w ciągu okresu od 1885 do 1895 r. powiększyła się liczba *koni* i *nierogocizny*, zmniejszyła się liczba *bydła rogatego* i *owiec*.

Niemcy w r. 1895 miały trochę mniej *koni* i znacznie mniej *owiec* niż W. Brytania, ale *bydła rogatego* trochę więcej a *nierogocizny* znacznie więcej niż ta ostatnia.

W *Danii* przeważają gospodarstwa włościańskie, które pomimo że stanowią tylko 30,84% liczby ogólnej, zajmują całej przestrzeni 73,32%, kiedy w Niemczech gospodarstwa włościańskie od 2 do 100 ha wynoszą 43,32% liczby ogólnej i 70,36% przestrzeni. We wszystkich klasach wielkości gospodarstw, przeważa w Danii uprawa przez samych właścicieli albo czynszowników wieczystych i liczba ich ciągle wzrasta.

W *Szwecyi* w r. 1896 gospodarstwa niżej 2 ha przestrzeni, stanowiły prawie połowę liczby ogólnej gospodarstw (48,76%) kiedy w Niemczech w r. 1895 było ich 58,23%. Przeważna liczba uprawianych przez samych właścicieli gospodarstw w Szwecyi przypada na klasę od 2 do 20 ha (44%), odpowiadają im w Niemczech gospodarstwa włościańskie małe i średnie, których jest 36,25% sumy ogólnej. Wielkie gospodarstwa od 20 do 100 ha i wyżej 100 ha przestrzeni, są trochę liczniejsze w Szwecyi niż w Niemczech.

W *Stanach Zjednoczonych Ameryki Półn.* z przestrzeni ogólnej 1 856.108.800. Acres (po 0,40 ha) należało w r. 1890 do ferm 623.218.619 acres t. j. ledwie $\frac{1}{3}$ część. Z liczby ostatniej było pod uprawą 57,38% i pozostałe 42,62% były jeszcze dotąd nietknięte razem z łąkami i lasami.

Opuszczono zupełnie przy obliczaniu gospodarstwa mające mniej niż 3 acres (1,2 ha) przestrzeni, jeżeli w roku odbywającego się *Censusu* niedały dochodu brutto przynajmniej 500 dolarów. Gospodarstwa wydzierżawione i na prawie połowicznem są dosyć liczne w Ameryce i ich liczba ciągle się zwiększa.

Rozważając stan ogólny gospodarstw rolnych w państwach uspołecznionych, wypada, że gospodarstwa drobne są w Niemczech prawie tak liczne jak w innych krajach, tylko w W. Brytanii, w skutek nowego prawa o Allotments, w Belgii i Holandyi są one znacznie liczniejsze. Według Prof. Conrada rozdrobnienie ziemi we Francyi nie jest bynajmniej większe niż w Niemczech *).

Wielkie gospodarstwa, za wyłączeniem Stanów Zjednoczonych Ameryki Półn., są najliczniejsze w Niemczech. Ale okoliczności obecne, jakimi są: nizkie ceny zboża i wyższe ceny na produkta zwierzęce, owoce, warzywo i ptastwo domowe, podniesienie się cen ziemi i zarobków robotników wiejskich, dają właścicielowi w Niemczech wzrastającą przewagę nad wielkim właścicielem, tak że ostatni coraz bardziej zaczyna ustępować pierwszeństwa pierwszemu.

Podług Prof. Conrada **) wielka własność ziemska w Niemczech już odegrała swą ważną rolę historyczną i nie może rościć prawa na przyszłość do dawnego znaczenia dla rozwoju cywilizacyjnego Niemiec, tak pod względem ekonomicznym jak i politycznym.

Niemcy posiadają obok wielkich dóbr ziemskich, znaczną liczbę gospodarstw włościńskich małych, średnich i wielkich.

Pod względem stosunku rolnika do ziemi, w W. Brytanii i w Belgii dzierżawy są przeważną formą gospodarowania. Francya i Holandya zajmują stanowisko pośrednie. W państwach Skandynawskich a szczególnie w Niemczech, przeważną formą uprawy ziemi jest bezpośrednio gospodarowanie przez samych właścicieli i pod tym względem Stany Zjednoczone ustępują pierwszeństwa wspomnianym ostatnio państwom. Gospodarstwa włościńskie w Niemczech i w Stanach Zjednoczonych są zwykle w rękach samych właścicieli, rzadko bardzo bywają wypuszczano w dzierżawę, kiedy w W. Brytanii i we Francyi znajdujemy stosunki odwrotne.

Typem charakterystycznym w Niemczech są dobra włościńskie od 2 do 100 hek. przestrzeni; zajmują one $\frac{3}{4}$ przestrzeni rolniczej Niemiec, i $\frac{9}{10}$ ich gruntów uprawiają sami właściciele; $\frac{3}{4}$ tej przestrzeni stanowią grunta orne, łąki i lepsze pastwiska, służące wyłącznie dla celów rolniczych. Bardzo rozszerzone jest w tych

*) Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. 17 B. III Folge 1899 str. 87.

**) Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik. III Folge 16 Band. 1898 str. 499.

gospodarstwach włościańskich utrzymywanie *inwentarza dochodowego*, także prawie we wszystkich, należących do tej kategorii gospodarstwach, znaleziono sztuki bydła większego. Przy tem na 100 ha przestrzeni rolnej było tam 9—13 koni, 47—85 sztuk bydła rogatego. Utrzymywanie bydła dochodowego bardzo znacznie zwiększyło się w Niemczech, jak również użycie machin rolniczych.

W prowincyi pruskiej *Saksonii* zniesiono dawniejszy zwyczaj *trzymania krów przez robotników folwarcznych*, z wydawaniem paszy w naturze. Według rozumienia tamtejszych większych właścicieli ziemskich, taki właściciel może otrzymać z jednej krowy zysk potrójny albo nawet i większy niż parobek z drobnego i źle utrzymywanego bydła. Może zato dwór śmiało zastąpić odpowiednią ilością mleka dawniej wydawaną paszę. Stratę korzyści odzymanej krowy może robotnik powetować chodowlą nierogacizny i ptastwa domowego.

Do cech ujemnych gospodarstwa rolnego w Niemczech możemy zaliczyć używanie, szczególnie w Bawaryi, *krów do zaprzęgu*, takich krów liczą w Niemczech więcej niż milion sztuk. Również nieuzasadnioną jest *zmniejszona hodowla owiec*, ponieważ wyzyskanie pastwisk jest często tylko przez owce możliwe i, pomimo upadku cen na wełnę, mogą one przynieść czysty dochód gospodarstwu, dla tego należy, podług *Prof. Conrada*, oczekiwać w najbliższej przyszłości podniesienia hodowli owiec.

Prace statystyczne Ziemstw w Rosyi.

Na polu statystyki rolniczej Cesarstwa Rosyjskiego prace ziemstw zasługują na szczególne wyróżnienie.

Ziemstwa w Rosyi Europejskiej istnieją na mocy prawa z d. 1 Stycznia 1864 r. i prace ich statystyczne mają głównie na celu *opisy rodzin włościańskich i ankiety terytoryalne, dotyczące kadastru.* Program ziemstwa gub. Moskiewskiej, dla opisu gospodarstw włościańskich, najbardziej est rozpowszechniony. Podług tego *programu* żądane są wiadomości następujące o każdej rodzinie włościańskiej: skład osobisty rodziny włościańskiej, ilość i jakość inwentarza żywego, obszar posiadanego gruntu i stosunek do niego gospodarza, warunki pachtu bydła, sposób uprawy roli, użycie płatnych robotników, rodzaje drobnego przemysłu włościańskiego, wymienienie zajęć włościan po za uprawą roli, stopień wykształcenia włościan, odłużenie gospodarstwa, wysokość niedoborów podatkowych, i nakoniec czas i przyczyny upadku gospodarstwa, wskutek utraty głowy rodziny, budowli lub koni.

Jeszcze obszerniejszym jest program *ziemstwa Woroneskiego*, zawierający, prócz wymienionych wyżej, jeszcze pytania, odnoszące się do zbytu produktów rolnych (kupno i sprzedaż zboża) i do wysokości spożycia włościańskiego.

Na podstawie tych programów było już spisanych w r. 1897 4 319.647 rodzin włościańskich, liczących 25.590.617 głów i zamieszkujących w 80.497 wsiach 182 powiatów. 17 guberni Rosyi Europ., posiada statystykę rolniczą, zaprowadzoną przez ziemstwa.

Ponieważ prawo o ziemstwach postanawia, że nieruchomości będą opodatkowane podług wysokości ich dochodu i ponieważ

w Rosyi niema kadastru gruntowego, przeto były ziemstwa zmuszone zająć się *oznaczeniem wysokości dochodu każdej nieruchomości*. Najdokładniejszym jest program, opracowany przez *ziemstwo Czernihowskie* i dla organizacji statystyki kadastralnej, ma ten program to samo znaczenie, co program ziemstwa Moskiewskiego, dla opisów rodzin włościańskich. Pracami kadastralnymi zajęły się także zarządy miejskie.

Prof. Czuprow, przedstawiając na sesyi międzynarodowego Instytutu statystycznego, odbytej w r. 1897 w Petersburgu, projekt wznowienia ankiet o warunkach ekonomicznych bytu ludności wogóle, a rolniczej w szczególności, zwrócił uwagę na fakt, że od czasu wielkich reform 1860—1865 roku, nastąpiły wielkie zmiany w stosunkach życiowych włościan Cesarstwa. Obyczaje patryarchalne i tradycyjna organizacya rodziny, które rządziły bytem włościan przez długie wieki, znikają przed naszymi oczyma. Dawniejsze wielkie gospodarstwa włościańskie znikają, wskutek działań rodzinnych. Postęp wykształcenia elementarnego i uspołecznienia, sprowadzają zmiany w zwyczajach i porządkach wewnętrznych. Największe zmiany widoczne są w życiu wewnętrznym włościan. Zamiast dawnego wyłącznego zajęcia rolnictwem, powstają nowe rodzaje przemysłu, fabryki i zakłady przemysłowe zjawiają się tam, gdzie jeszcze niedawno o nich nie miano pojęcia.

W guberniach, graniczących z Moskiewską, zarzucają włościanie system gospodarstwa trzypolowego, zasiewają grunta roślinami pastwnymi i fabrycznymi i starają się o lepsze narzędzia rolnicze i nasiona.

W Rosyi południowej używają włościanie bardzo często machin do młócenia, koszenia i żęcia zboża i tam, gdzie gospodarstwa nie są dosyć zamożne, łączą się włościanie do spółek, dla nabycia tych machin połączonemi siłami.

Grunta, znajdujące się we wspólnej własności *miru*, rozdawane dawniej podług ilości osób płci męskiej, albo ilości osób tej płci, zdolnych do pracy, dzielą się obecnie w wielu okolicach podług ilości *ust* do karmienia, t. j. podług liczby osób obojga płci. Tworzą się spółki rolnicze dla wspólnego posiadania gruntów. Następuje także zmiana w wielkości mienia włościanina, dawna równość położenia ekonomicznego, jako cecha charakterystyczna stosunków patryarchalnych, zaczyna należeć do tradycji. Wiadomości zebrane przez ziemstwa o ilości posiadanego przez włościan bydła rogatego, tej podstawy mienia włościanina, okazały, że ich ilości nie są bynajmniej równomiernie rozdzielo-

ne pomiędzy pojedynczemi gospodarstwami i różnice w posiadanych ilościach, coraz się zwiększają. Widzimy zatem pojawienie się w życiu włościan nowych idei, form i warunków gospodarczych.

O zmianach, zachodzących w posiadaniu ziemi, bardzo ciekawe dane zawiera praca *P. Rheinbotta*, dokonana z polecenia p. Ministra finansów. *) Autor za podstawę swej pracy wziął ogłoszenia, drukowane w Senackich Wiadomościach, o zmianach w posiadaniu ziemi, w których podane bywają: nazwisko i stan sprzedającego i kupującego, ilość sprzedanej ziemi i jej wartość. Autor zużytkował akta, odnoszące się do 34.443 posiadłości ziemskich w 45 guberniach i z r. 1893. Według p. R. przyszłość gotuje zupełnie inny rozdział posiadłości ziemskich, podług stanów i klas ludności, niż to obecnie widzimy.

Szlachta mniej wydaje pieniędzy na kupno ziemi, niż otrzymuje za jej sprzedaż. W r. 1893 sprzedała szlachta ziemi za 87,2 mil. rub., kupiła zaś za 46,5 mil. rub. Różnica wynosi 40,7 mil. rub. Co do przestrzeni, straciła szlachta prawie milion dziesiątyn (987.001 dzies.)

Kupcy nabyli ziemi za 17,3 mil. rub., a otrzymali za jej sprzedaż 11,1 mil. Ponieważ dochód z przedsiębiorstw handlowych, za wyłączeniem towarzystw akcyjnych, miał wynosić w r. 1893 koło 300 mil. rub., przeto kupcy na nabycie ziemi poświęcili z tego dochodu zaledwie 6%, z których $\frac{2}{3}$ odzyskali za sprzedaż ziemi.

Włościanie, jako gospodarze pojedynczy, kupili tylko 16.272 dzies. więcej, niż sprzedali, co stanowi mały bardzo procent w stosunku do ich własności.

Gminy włościańskie powiększyły swą własność o 40.409 dzies., co stanowi zaledwie 4% przestrzeni sprzedanych przez szlachtę. Ale własność włościańska czyni znaczne postępy w dwóch kierunkach, łącząc się w towarzystwa z osobami innych stanów i powtórnie pomiędzy samymi włościanami pojawiają się jednostki, które same kupują znaczne przestrzenie rolnicze.

Stowarzyszenia spółkowe nabyły więcej, niż sprzedały 290.891 dzies., zatem 18 razy więcej, niż wynosi powiększenie małej własności włościańskiej i te stowarzyszenia trzymają się bardzo stale nabytej ziemi.

*) Материалы для статистики движения землевладения въ Россіи. Выпускъ I подъ редакціею А. Е. Рейнбота Спр. 1896 г.

Wielka własność włościańska nabyła kawałków gruntu, przenoszących 25 dzies. przestrzeni, 284.347 dzies., odprzedala zaś 145.056 dzies.

Dane powyższe dowodzą jasno powiększenia własności ziemskiej pewnej klasy zamożnych włościan. Podobne zwiększenie widzimy także u stanów: mieszczańskiego i obywateli honorowych.

Jako rezultat ogólny otrzymujemy, że obecny podział własności ziemskiej niema charakteru stałości i że następują w tym podziale zmiany, dające się scharakteryzować, jak następuje:

Zmniejsza się przestrzeń rolnicza posiadłości szlacheckich, mały jest rozwój własności gmin wiejskich, ale widoczne jest znaczne zwiększenie własności indywidualnej i zbiorowej nowej klasy osób, przeważnie stanu kupieckiego i stanu włościańskiego, ale włościanie, należący do tej klasy posiadaczy, bardzo się różnią od zwykłych włościan rolników.

Własność ziemska w Król. Polskiem.

Najświeższe dane urzędowe o własności ziemskiej w Król. Polskiem, dla r. 1894 znajdujemy w 15-ym tomie wydawnictwa Warsz. Komitetu statystycznego.*) Zebrane tam wiadomości odnoszą się do przestrzeni o 209,828 dziesiątyn większej, niż podanej w ostatniej pracy Petersburskiego Centralnego Komitetu statystycznego. W wydawnictwie Warsz. Komitetu statystycznego nie znajdujemy *liczby osad włościańskich*, ponieważ większa część gmin w odpowiedzi na wezwanie urzędowe, podała liczbę osad podług tabel likwidacyjnych, kiedy tymczasem, od czasu wydania tych tabel, liczba osad w wielu miejscowościach podwoiła się, lub nawet potroiła. Ponieważ prawo nie dozwala dzielenia osad poniżej 6 morgów przestrzeni, przeto wiele działów nastąpiło tylko faktycznie, ale nie urzędowo.

Do *drobnej własności ziemskiej* zaliczono grunta, należące do włościan, do szlachty zagrodowej i do osad, które stanowią razem 51,4%. t. j. więcej, niż połowę przestrzeni ogólnej. Jako grunta włościańskie uważane są zarówno otrzymane na mocy tabel likwidacyjnych, jak i nabyte w czasie późniejszym, w zamian za zniesione służebności, lub kupione od większej własności.

(Patrz *Tablicę, № 5, str. 116 i 117*).

*) *Выпускъ XV. Поземельная собственность въ 10 губерніяхъ Царства Польскаго за 1894 г. Варшава 1898 г.*

Tablica № 5. (do str. 115).

Gubernie Kr. Polskiego	Podział przestrzeni rolnych podług ich właścicieli i podług obliczeń Warsz. Komitetu statystycznego dla r. 1894 w dziesiatyńsiach							Pozostałe kategorie właścicieli
	Grunta włościan	Grunta szlachty zagrodowej	Grunta osad	Grunta miast	Wielka własność ziemska	Dobra skarbowe		
Warszawska	651.444	39.874	24.749	22.324	733.808	58.135	10.287	
Kaliska	428.794	1.347	21.464	12.413	537.743	17.421	1.674	
Kielecka	391.725	2.177	26.250	8.937	379.725	76.702	2.401	
Łomżyńska	261.443	300.199	18.963	12.562	198.042	110.533	1.679	
Lubelska	671.296	8.653	34.557	19.000	713.411	24.574	10.796	
Piotrkowska	517.153	16.294	39.541	17.428	463.112	51.343	3.452	
Płocka	283.665	133.656	12.504	9.175	394.882	23.664	1.646	
Radomska	522.816	603	41.631	10.139	440.460	82.578	4.033	
Suwalska	620.134	4.118	21.778	18.022	252.486	204.248	2.181	
Siedlecka	523.023	163.899	48.483	23.553	477.008	20.785	12.434	
Razem	4.871.493	670.820	289.920	153.553	4.590.677	669.983	50.583	

Ze 100 dziesiątyn przypadło na:									
Warszawska	42,3	2,6	1,6	1,4	47,6	3,8	0,7		
Kaliska	42,0	0,1	2,1	1,2	52,7	1,7	0,2		
Kielecka	44,1	0,2	3,0	1,0	42,8	8,6	0,3		
Łomżyńska	28,9	33,2	2,1	1,4	21,9	12,8	0,2		
Lubelska	45,3	0,5	2,3	1,3	48,1	1,7	0,7		
Piotrkowska	46,6	1,5	3,6	1,6	41,8	4,6	0,3		
Płocka	33,0	15,6	1,4	1,1	46,0	2,7	0,2		
Radomska	47,4	0,1	3,8	0,9	39,9	7,5	0,4		
Suwalska	55,2	0,4	1,9	1,6	22,5	18,2	0,2		
Siedlecka	41,2	12,9	3,8	1,9	37,6	1,6	1,0		
W całym Kr. Polskim .	43,1	5,9	2,6	1,4	40,6	5,9	0,6		

Różnicę pochodzenia gruntów włościańskich uwzględnia Centr. Komitet Statystyczny w swej pracy, odnoszącej się do r. 1887.

Najwięcej drobnej własności ziemskiej znajduje się w gub. Łomżyńskiej (64,2%), najmniej w gub. Kaliskiej (44,2%). Inne gubernie idą w porządku następującym, podług zmniejszających się ilości drobnej własności: Siedlecka (57,9%), Suwalska (57,5%), Piotrkowska (51,7%), Radomska (51,3%), Płocka (50,7%), Lubelska (48,2%), Kielecka (47,3) i Warszawska 46,76%. Drobna własność w ciągu okresu 7-letniego (1887—1894) powiększyła się o 5,3%. To powiększenie przypisać po części należy dokładniejszemu wymierzeniu przestrzeni gruntów, należących do drobnej szlachty. Grunta jedynie włościańskie i osad miejskich, w ciągu 7-letniego okresu od 1887 do 1894 r., powiększyły swą przestrzeń o 2,33%⁴ najwięcej w gub. Kieleckiej o 4,7%.

Wielka własność (dworska) posiadała w r. 1894 40,6% przestrzeni ogólnej, najwięcej w gub. Kaliskiej (52,7%), najmniej w gub. Łomżyńskiej (21,9%).

Inne gubernie idą w porządku następującym, podług zmniejszających się przestrzeni wielkiej własności: gub. Lubelska (48,1%), Warszawska (47,8%), Płocka (46,6%), Kielecka 42,8%), Piotrkowska (42,8%), Radomska (39,9%), Siedlecka 37,8%) i Suwalska (22,7%).

Do *skarbu* należy prawie 700.000 dzies., czyli 5,9% przestrzeni ogólnej.

Drobna własność ziemska przeważa liczebnie w części północno-wschodniej Królestwa, na prawym brzegu Wisły. Zajmuje ona przestrzeń od Kowna na północy, do Lublina na południu, i od Sierpea na zachodzie do Brześcia litewskiego na wschodzie. Na lewym brzegu Wisły przeważa wielka własność. Minimum gruntów włościańskich znajduje się w powiecie Kutnowskim.

Miejscowości, w których *własność ziemska włościańska* posiada około 50% ogólnej przestrzeni, są następujące:

1) Cała gub. Suwalska, za wyłączeniem powiatu Augustowskiego.

2) Okręg przemysłowy Łodzi i sąsiednie Księstwo Łowickie (pow. Łódzki, Brzeziński, Łowicki i Skierniewicki).

3) Pas centralny od rz. Pilicy przy m. Tomaszewie do rz. Bugu, przy m. Włodawie, są to powiaty: Opoczyński, Radomski, Kozienicki, Płzecki, Nowo-Aleksandrowski, Garwoliński, Lubartowski, Włodawski i Bielski.

4) Okręg kopalni węgla kamiennego, mianowicie powiaty: Bendziński, Częstochowski i Olkuski.

Najmniej gruntów włościańskich znajduje się w okolicach, zamieszkałych przez *drobną szlachtę*. Środkowym punktem zamieszkania ostatnich jest pow. Mazowiecki, w którym 60% całej przestrzeni należy do drobnej szlachty. Następnie największy procent gruntów, należących do drobnej szlachty, przedstawiają: pow. Łomżyński (43,2%) i Sokolowski (37,4%).

Wielka własność ziemska przeważa najbardziej w pow. Kutnowskim, w którym grunta dworskie zajmują 72,9% całej powierzchni, po nim idzie pow. Rypiński, w którym te grunta stanowią 59,6% całej przestrzeni.

W 25 powiatach grunta dworskie zajmują więcej niż połowę całej powierzchni. Minimum gruntów dworskich znajdujemy w gub. Łomżyńskiej i Suwalskiej. W żadnym powiecie tych guberni grunta dworskie nie dosięgają $\frac{1}{3}$ części całej przestrzeni, obniżając się w pow. Suwalskim do 13,8% i w Ostrołęskim do 10,9% ogólnej przestrzeni.

(Patrz Tablicę № 6, stron. 120 i 121).

Pod względem *kategorji grunta orne* stanowiły w Król. Polkiem w r. 1894 55% przestrzeni ogólnej. W r. 1887 miały one stanowić 53,2%, a w dobrach stowarzyszonych w Tow. Kred. Ziemskim w r. 1893 51,3%. Najwięcej gruntów ornych znajduje się w pow. Nieszawskim (80%).

W 16 powiatach grunta orne wynoszą więcej, niż 65% przestrzeni ogólnej. Z nich 13 stanowią jeden okręg, granica którego rozpoczyna się przy Wiśle na południu od Warszawy, mianowicie od pow. Grójeckiego, idzie dalej biegiem rzeki Pilicy i następnie przez m. Łódź rzeką Wartą dochodzi do granicy niemieckiej. Powiaty z najmniejszą ilością gruntów ornych stanowią dwa okręgi: jeden na północy Królestwa, drugi na południu.

Łąki stanowią 8,6% przestrzeni ogólnej, *pastwiska* 7,6%. Łąk i pastwisk liczone razem w r. 1887 18,7% przestrzeni ogólnej.

Lasów jest obecnie w Król. Polkiem 20,6% przestrzeni ogólnej, ubyło ich zatem od r. 1887 181.482 dzies., czyli więcej niż 360,000 morgów.

Najwięcej lasów znajduje się w okręgu, rozpoczynającym się przy samej granicy Królestwa, przy miastach: Bendzinie i Olkusz, stamtąd idzie granica na północ do rz. Pilicy, mniej więcej do m. Przedborza, skąd zawraca na wschód i doszedłszy do rz. Wisły, zawraca na północ do ujścia rz. Pilicy. Są to powiaty: Bendziński, Olkusi, Włoszczowski, Koniński, Kielecki, Ilżecki i Kozienicki.

Tablica № 6. (do str. 119).

Gubernię Kr. Polskie	Podział przestrzeni podług ich przeznaczenia i podług obliczeń Warsz. Komitetu Statystycznego dla r. 1894 w dziesiątina h						
	Przestrzeń ogólna	Ugrody i budowie	Grunta orne	Łąki	Pastwiska	Lasy	Nieżytki
Warszawska	1,540,621	56,800	988,791	97,960	101,839	227,794	67,437
Kaliska	1,020,856	36,180	635,421	74,586	64,495	156,249	53,925
Kielecka	887,917	28,917	478,361	54,351	72,345	214,460	39,483
Łomżyńska	903,421	30,137	414,389	98,594	113,013	202,008	45,280
Lubelska	1,482,287	51,596	777,091	138,578	76,568	371,966	66,488
Piotrkowska	1,108,323	36,453	653,645	71,911	70,035	229,860	46,419
Płocka	859,192	26,382	520,044	72,633	77,964	116,425	45,744
Radomska	1,102,260	39,715	585,448	65,222	76,145	286,470	49,260
Suwalska	1,122,967	31,677	528,588	139,451	90,009	256,309	75,933
Siedlecka	1,269,185	37,526	639,357	155,511	112,995	262,287	61,509
Razem	11,297,029	376,383	6,221,135	968,797	855,408	2,323,828	551,478
w r. 1887.	11,087,200	—	5,901,570	2,076,180	—	2,504,310	604,140

Na 100 dziesiątyń przypadają na:

Warszawska	100,	3,7	64,2	6,3	6,6	14,8	4,4
Kaliska	100,	3,6	62,2	7,3	6,3	15,3	5,3
Kielecka	100,	3,8	53,9	6,1	8,1	24,2	4,4
Łomżyńska	100,	3,3	45,9	10,9	12,5	22,4	5,0
Lubelska	100,	3,5	52,4	9,3	5,2	25,1	4,5
Piotrkowska	100,	3,3	59,0	6,5	6,3	20,7	4,2
Płocka	100,	3,1	60,5	8,5	9,1	13,5	5,3
Radomska	100,	3,6	53,1	5,9	6,9	26,0	4,5
Suwalska	100,	2,9	47,1	12,4	8,0	22,8	6,8
Siedlecka	100,	3,0	50,4	12,2	8,9	20,7	4,8
W całem Kr. Polskiem	100,	3,2	55,0	8,6	7,6	20,6	4,9
w r. 1887	100,	—	53,2	18,7		22,6	5,4
W dobrach stowarzyszonych w Tow. Kredyt. Ziemiakiem w r. 1893	99,5	—	51,3	8,6	4,1	30,4	5,2

Najwięcej lasów znajduje się w pow. Konińskim, w którym lasy zajmują prawie połowę przestrzeni ogólnej (49%), następnie w pow. Kieleckim (36,7%) i Włoszczowskim (35,9%).

Do *miejsowości pozbawionych prawie lasów* (mających ich mniej niż 10% przestrzeni ogólnej), należą:

1) Przestrzeń od m. Łowicza na zachód do granicy niemieckiej, stanowią ją powiaty: Łowicki, Kutnowski, Łęczycki, Kolski i Nieszawski.

2) Sąsiadujące z sobą powiaty: Płoński, Płocki i Ciechanowski.

3) Część zachodnia gub. Suwalskiej, mianowicie powiaty: Suwalski i Wołkowyjski.

Nakoniec *nieużytki* stanowiły w r. 1894 4,9% przestrzeni ogólnej Kr. Polskiego, w r. 1887 5,4%, zmniejszyła się zatem ich przestrzeń w ciągu okresu 7-letniego.

powiat	1887	1894
Łowicki	100	100
Kutnowski	100	100
Łęczycki	100	100
Kolski	100	100
Nieszawski	100	100
Płoński	100	100
Płocki	100	100
Ciechanowski	100	100
Suwalski	100	100
Wołkowyjski	100	100
Łaski	100	100
Radomski	100	100
Żyrardowski	100	100
Włoszczowski	100	100
Kielecki	100	100
Koniński	100	100
średnia	100	100

Przesilenie rolnicze w Europie zachodniej i środkowej.

Przesilenie rolnicze w Niemczech.

Przesilenie rolnicze dotknęło w latach ostatnich szczególnie zachodnią i środkową Europę, rozpoczynamy od przedstawienia tego przesilenia w sąsiednich Niemczech.

Przesilenie rolnicze, przez jakie przechodzą obecnie Niemcy, dotknęło najsilniej część północno-wschodnią kraju i wielkie gospodarstwa rolne. Daleko mniejszem było przesilenie na zachodzie i południu Niemiec i daleko mniej ucierpieli włościanie, szczególnie w okolicach, gdzie głównym źródłem ich dochodu są: uprawa warzyw i roślin handlowych i chów bydła.*)

Główną przyczyną przesilenia rolniczego jest *upadek cen zboża*. Ceny zboża były dotąd główną podstawą do obliczenia wartości ziemi. Ceny kupna i dzierżawy ziemi, aż do końca 80 lat, podskoczyły w Niemczech do wysokości, nie dającej się niczem usprawiedliwić.

Obok zboża, zniżka dotknęła w czasach ostatnich także *cenę wełny, spirytusu* i na koniec *cenę cukru*. Do przyczyn, pogorszających położenie rolnika, przyłączyło się podniesienie zarobków wiejskich i odłuzenie właścicieli.

Ze przesilenie dotknęło silniej właścicieli, niż włościan, szukać należy w tej okoliczności, że wielka własność ziemską ciągnie swój dochód, głównie z produkcji zboża.

Prócz tej produkcji na wschodzie Niemiec, dostarczał wyrób *spirytusu* nadzwyczajnych dochodów wielkiej własności.

*) *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. I-er Supplementband 1895. str. 9 i następ. *Agrarwesen und Agrarpolitik von Adolf Buchenberger*. B. II 1893. str. 536 i nast.

W tych samych okolicach przynosiła hodowla owiec dobre zyski, w środkowych zaś Niemczech miejsce gorzelni zajęły cukrownie. Ale i dla tych przedmiotów przyniósł rok 1894 upadek cen.

Włościanin ucierpiał daleko mniej od upadku cen na produkta rolnictwa, ponieważ głównym źródłem jego dochodu jest chów bydła, który jeszcze dotąd dostarcza odpowiednie zyski. Prócz tego nie należy zapominać, że ceny niezbędnych potrzeb życia prostego człowieka, znacznie spadły podczas ostatnich dwóch dziesiątków lat w Niemczech, kiedy przeciwnie utrzymanie klas inteligentnych i zaspokojenie ich potrzeb duchowych, np. wychowanie dzieci, coraz większych wymaga nakładów. Do tego podwyższenia wydatków przyłączyły się: podwyższenie zarobków wiejskich, ciężary prawodawstwa socjalno-politycznego Niemiec i koszta samorządu, które przeważnie spadły na wielką własność.

Dla włościan powstały w nowszych czasach rozmaite nowe źródła dochodu. Wskutek ulepszenia środków komunikacyjnych, może obecnie włościanin z łatwością spieniężyć w mieście najbliższem swoje dodatkowe produkty gospodarstwa, jakimi są: warzywo, ptastwo domowe, jaja, mleko, które dawniej produkował wyłącznie dla własnych potrzeb. Są to główne źródła polepszenia położenia robotników wiejskich w nowszych czasach.

Tam, gdzie włościanin ma do swego użytku trochę gruntu ornego, albo ogród i rozporządza innemi źródłami pokarmowemi, może z chowu trzody chlewnej i drobiu ciągnąć znaczne zyski. Hodowla koni przynosi włościaninowi dobre zyski. Podrożenie owsa, służącego do wykarmienia koni i jęczmienia i żyta, jako karmu dla drobiu i nierogacizny, może przynieść znaczne straty całej masie, dotkniętych tą zwyczajną włościan.

Przesilenie rolnicze terażniejsze w Niemczech, nie dąży bynajmniej do zrujnowania włościan, ale przeciwnie, do podniesienia własności włościańskiej, kosztem wielkiej własności.

Przykre położenie wielkiej własności na wschodzie Niemiec okazuje się najwidoczniej z upadku cen dzierżawnych w Prusach. W prowincyi Prusy Zachodnie, już podczas okresu od 1884 do 1889 r. ceny dzierżawne spadły o 25%, podczas ostatnich pięciu lat nawet o 47%, zatem zeszły prawie na połowę dawnej wysokości. Na Szlązku tylko za ostatnie 5 lat spadek dzierżaw wynosi 26,8%. Za to przeciwnie w prowincyach zachodnich, średnio za ostatnie 15 lat, nie widać obniżenia cen dzierżawnych, które zaledwie daje się spostrzegać za ostatnie 5 lat.

Smutnym objawem stanu własności ziemskiej jest szybki wzrost *odłużenia ziemi*, szczególnie w Prusach. Od czasu *Rodbertusa*, uważają jako główne źródło odłużenia ziemi, zmianę tytułu własności, przy jej obejmowaniu w posiadanie. Jednak wzrost długów jest następstwem koniecznym niepowodzenia rolnego, ponieważ deficyt, spowodowany przewyżką wydatków nad dochodem, przenoszony z jednego roku na drugi, musi doprowadzić z konieczności do odłużenia i bankructwa.

Ze statystyki *przedaży przymusowych* okazuje się najwidoczniej, że najgorszymi są stosunki na wschodzie Niemiec i czem większymi są dobra ziemskie, tem więcej cierpią od obecnych stosunków i tem mniejszą okazują siłę odporną.

Włościanie daleko mniej zostali dotknięci przesileniem. Ankieta rolnicza wykazała, że wielu właścicieli ziemskich, pozostałych przy roli, trzyma się tylko dzięki stopniowemu zużyciu swych rezerw i oszczędności. Istniejące drzewostany są wyrąbywane przed czasem, nie wznoszą się potrzebne nowe budowle gospodarskie i istniejące nie podtrzymują się należycie, istniejący inwentarz nie otrzymuje potrzebnego uzupełnienia albo polepszenia.

Jednak wogóle *nie widać* dotąd w Niemczech *zmniejszenia przestrzeni, zajętych uprawą ważniejszych zbóż* i widoczne jest przechodzenie do kultury intensywniejszej. Kosztem ugorów i łąk rozszerza się uprawa roślin zbożowych, tak, że pierwsze utraciły przeszło milion hektarów przestrzeni. Produkcya ogólna wzrosła na wielkich dobrach, wskutek użycia lepszych nawozów, staranniejszej uprawy ziemi, odpowiedniejszych nasion i t. p.

Dla *usunięcia nieszczęsnych następstw przesilenia rolniczego*, pierwszym staraniem powinno być *podniesienie cen na produkta rolnictwa*. W tym kierunku działa obecny ruch agrarny w Niemczech i prawodawstwo rolne Cesarstwa. W tym duchu był zredagowany *wniosek Kanitza*, żądający przekazania państwu monopolu przywozu zboża z zagranicy, w celu odprzedania go następnie podług cen przeciętnych z ostatnich 40 lat. Proponowano także cały handel zbożem oddać w ręce państwa. Ale wszystkie te projekta okazały się niewykonalnymi i szkodliwymi. Stały na drodze ich urzeczywistnieniu traktaty handlowe z Austryą i z Rosyą, które ograniczyły możność polniesienia cła od pszenicy i żyta do 35 marek od tonny. Zapewnienie minimum wysokości cenom produktów rolnictwa i pewnego dochodu z ziemi, w stosunku do jej wartości, miałoby charakter socjalistyczny. Musiano zatem poprzestać na pół-środkach, jakimi są np. obni-

zenie taryf przewozowych na drogach żelaznych dla zboża, nawozów i t. p.

Dla zapobieżenia brakowi robotników na wsi proponowano nałożyć pewnej wysokości opłatę, na przynoszących się do większych miast, ażeby ostatnie uchronić od zalania przez robotników wiejskich. Proponowano dalej, żeby skarb zakupywał dobra, wystawione na sprzedaż przymusową, ażeby tym sposobem zapobiedz ich zmarnowaniu i przejściu nie w odpowiednie ręce.

Z wielką pomocą było prawo o *dobrach rentowych*, pozwalające właścicielom większych własności, odprzedawać odleglejsze kawałki ziemi, w celu otrzymania środków do spłacenia części długów i zaprowadzenia intensywniejszej uprawy na pozostałych przestrzeniach. Małe parcele gruntów osiągają zwykle wyższe ceny, niż większe dobra razem wzięte. częściowa parcelacya może zatem dostarczyć środków do znaczniejszego spłacenia długów.

Konferencya agrarna, zebrana w czerwcu 1894 r. w Berlinie, zajęła się projektami zapobieżenia odłużeniu ziemi. Proponowano przymusową likwidacyę długów przez państwo, następnie rozpatrywano projekt oznaczenia granicy, do której wolno byłoby tylko zaciągać długi na ziemię. Ale ograniczenie kredytu rzeczowego zmusiłoby rolników do większego wyzyskiwania kredytu osobistego, co by pociągnęło za sobą jeszcze smutniejsze następstwa.

Przed 20 do 30 laty, kiedy można było liczyć z pewnością na podniesienie w przyszłości wartości ziemi, korzystniej było nabyć większe dobra z małym kapitałem, licząc na większy zysk od użytego kapitału, niż poprzestać na małym obszarze i właściciel nabytej ziemi siedział spokojnie na niej, pomimo że zapłacił za ledwie $\frac{1}{3}$ a nawet $\frac{1}{4}$ część szacunku. Obecnie przy niekorzystnych koniunkturach, bardzo ryzykowne jest nabywanie dóbr ziemskich ze zbyt małym kapitałem.

Do zapobieżenia zbyt niemu odłużeniu ziemi ma służyć w Niemczech prawo spadkowe (*Anerbenrecht*), przekazujące całą własność ziemską niepodzielnie jednemu spadkobiercy, nakładając na niego obowiązek płacenia pozostałym spadkobiercom tylko renty od przypadających im udziałów. Prawo to zapobiega zbyt niemu obciążeniu długami otwartego spadku i od wypowiedzenia sum należnych dalszym spadkobiercom. Za podstawę do oceny ma służyć wartość dochodowa a nie cena kupna i spadkobierca ma obowiązek płacenia tylko rent odpowiednich.

Proponowano także *amortyzacyę przymusową* długów i ograniczenie pożyczek do pewnych terminów spłaty, ażeby tym sposobem zmusić rolnika do spłacenia części długów w czasach pomyślniejszych i uczynić go odporniejszym w złych latach.

Proponowano dalej rozszerzenie *zasady stowarzyszenia*, która tylko przy stowarzyszeniach dla kupna materiałów surowych i dla produktów mleczywa, znalazła większe zastosowanie.

Budowa *elevatorów zbożowych* (Silos) w punktach centralnych pojedynczych okręgów rolniczych, przedstawia wielkie korzyści, ale należałoby skłonić rolników całych okolic do uprawy jednostajnych gatunków zboża, ażeby dostarczać handlowi większe ilości produktów tej samej jakości.

Przesilenie rolnicze w W. Brytanii.

W żadnym państwie upadek cen zboża nie był tak wielki jak w *W. Brytanii*, ponieważ ona otrzymuje pierwsza ogromne ilości zboża wyprodukowanego za oceanem*). Również konkurencja produktów zwierzęcych zaoceanowych dała się tam bardzo dotkliwie uczuć. Ceny pszenicy tak znacznie spadły w *W. Brytanii*, że zrównały się z cenami istniejącymi przed 100 laty w r. 1779. Obok upadku cen na rynku międzynarodowym, wpłynęły na pogorszenie położenia rolnictwa: *nieurodzaje* lat 1876, 76, 77, 79, 80 i 81, z których największy był r. 1879; pomór bydła i podwyższenie zarobków robotników rolnych. Do klęsk powyższych dodać należy brak robotników i podwyższenie podatków i opłat.

Najwięcej ucierpiał stan *dzierżawców*, z których wielu, z utratą znacznych kapitałów, musiało porzucić swe dzierżawy. Właściciele ziemscy zmuszeni byli do znacznych ustępstw i do obniżenia otrzymywanych opłat dzierżawnych, ale pomimo wszystkiego dużo dzierżaw pozostało niezajętych i opuszczonych. W r. 1881 z sumy ogólnej 26,9 milionów acres gruntów ornych 43.717 pozostało niezasiaanych.

Ponieważ właściciele ziemscy w Anglii są bardzo zamożni, mogli zatem łatwiej wytrzymać klęskę niż dzierżawcy i właściciele ziemscy lądu stałego Europy, $\frac{2}{3}$ opłat dzierżawnych podczas lat 1879—81 nie były zapłacone i zniżenie opłaty dzierżawnej dla lat ostatnich ma wynosić 10—30%. *Ks. Bedford* zeznał przed komisją, badającą przyczyny przesilenia rolnego 1879 i 1880 r., że w r. 1879 zrzekł się 50% przypadającej opłaty

*) *Handwörterbuch der Staatswissenschaften*. 2-te Auf. Band I, 1898 Ar. Agrarkrisis. str. 116 i nast.

dzierżawnej, a w r. 1880 25%. Z otrzymanego dochodu wydał w pierwszym roku 90,6 % na podatki różnego rodzaju, koszty zarządu, reparacje i budowlę; w roku następnym 67%.

Następstwem przesilenia było zmniejszenie wysiewu zboża i rozszerzenie gospodarstwa łąkowego. Rozszerzenie uprawy roślin pastewnych miało na celu wyzyskanie lepszych stosunkowo cen na produkta zwierzęce, które uległy mniejszemu obniżeniu. Ale wogóle nie widać w Anglii przechodzenia do gospodarstwa extenzywnego. Prócz zmniejszenia uprawy pszenicy nie widać zmniejszenia dla innych rodzajów zboża, tak, że ogólna przestrzeń gruntów ornych za ostatnie lat 20 nawet trochę się zwiększyła. Chów bydła, pomimo znacznego upadku cen na produkta zwierzęce, pozostał na dawnej wysokości.

Przesilenie rolnicze we Francji.

Ankieta r. 1879/80 dostarczyła obszernego materiału o przesileniu rolniczym we Francji. Podług tego materiału klęska przesilenia była we Francji nawet znaczniejszą niż w Niemczech i znaczniejszy upadek cen. Pogorszyły następstwa przesilenia: zjawienie się filoksery, która zniszczyła większą część winnic, upadek produkcji jedwabiu, z powodu choroby jedwabników i zamiechanie uprawy marzanny (garance) jako materiału farbiarskiego.

Jako stronę ujemną gospodarstwa rolnego Francji uważają *rozdrobnienie własności ziemskiej*, która jednak nie zwiększyła się w czasach ostatnich i nie może być uważana za przyczynę obecnego przesilenia. Ale do przyczyn pogorszających położenie rolnictwa, zaliczają przenoszenie się licznej ludności wiejskiej do miast, wywołujące brak robotników na wsi i podwyższenie zarobków.

Prócz klęsk powyższych narzekają we Francji na gwałtowny wzrost podatków i wszelkich ciężarów publicznych. Ponieważ Francja nie posiada dobrych urządzeń hipotecznych, przeto kredyt rolniczy znajduje się tam na niskim stopniu rozwoju. Wprawdzie odłuzienie własności ziemskiej jest we Francji mniejsze niż w Niemczech, ale korzystanie z kredytu osobistego daleko większe. Położenie winnic we Francji podczas ostatniego 10 lecia trochę się poprawiło i wskutek powstania stowarzyszeń różnego rodzaju i rozszerzenia wiadomości rolniczych, szczególnie pomiędzy włościanami, powiększyły się zbiory rolnicze. Wysokie *cła od zboża* przywożonego podtrzymały wyższe ceny we Francji niż w Niemczech. Wskutek

wyżej wspomnianych zarządzeń, położenie rolnictwa we Francji poprawiło się wogóle w ostatnich czasach.

Przesilenie rolnicze we Włoszech.

Smutne położenie rolnictwa we Włoszech wywołało potrzebę obszernej ankiety o jego położeniu. Do stron ujemnych rolnictwa we Włoszech zaliczają: zbytne rozdrobnienie własności ziemskiej, podobnie jak we Francji, przy jednoczesnem istnieniu obszernych latifundyj, przeciążenie podatkami, szczególnie pośrednimi od produktów spożywczych, zbyt małe wykształcenie ludności rolniczej, ogólne rozszerzenie absenteizmu i dzierżaw, z których połowiczne przedstawiają się jeszcze najkorzystniej, nakoniec przeciążenie długami rolników przy wysokiej stopie odsetkowej. Podział dóbr kościelnych i rządowych na małe posiadłości nie miał wielkiego znaczenia, ponieważ wielu nowokreowanych małych właścicieli nie mogło się przy ziemi utrzymać i musiało odprzedać swe posiadłości wielkim kapitalistom.

W państwach potrzebujących przywozu zboża z zagranicy zaprowadzono *cla ochronne*, których wpływ dotąd nie okazał się skutecznym, ponieważ *cla* zapobiegły tylko dalszemu upadkowi cen w państwach ochraniających i tylko po części.

Ponieważ przyczyną przesilenia rolnego było otwarcie dla handlu międzynarodowego nowych krajów, przy pomocy dróg żelaznych, obniżenia kosztów transportu morskiego i t. p., przeto podniesienia cen na produkta rolnictwa oczekiwać można tylko od powiększenia ludności, któraby spożyła nadprodukcję i od wzięcia pod uprawę wszystkich zdolnych do tego przestrzeni, na co potrzeba będzie 20—30 lat czasu.

Przesilenie rolnicze wtedy zniknie kiedy ceny kupna i dzierżawy własności ziemskiej obniżą się odpowiednio do przynoszonych korzyści i rolnicy zastosują uprawę do cen na produkta. Zwiększenie kosztów produkcji, wskutek podniesienia wysokości zarobków, nie da się usunąć i podniesienie wykształcenia ekonomicznego konieczne jest dla przeciwdziałania niekorzystnym konjunkturom.

W r. 1898 ceny zboża poszły w ogóle w górę. Ceny *pszenicy* były w Niemczech w tym roku o 23 marki na tonnie wyższe niż roku poprzedniego, w Wiedniu o 26 marek, w Londynie o 18, w Paryżu tylko o jedną markę, ponieważ w tem mieście już w r. 1897 ceny znacznie poszły w górę.

Przy porównaniu z cenami r. 1896 różnica dla Niemiec wynosi 47 marek, dla Paryża 49 m., dla Londynu 36 i 78 dla Wiednia.

Ceny *żyta* podskoczyły w r. 1897—98 o 19 m. w Niemczech, w Wiedniu o 16 m., w Paryżu o 5 m. i w Amsterdamie o 24 m.

Podwyższenie ceny *jęczmienia* wynosiło 12 m. w Niemczech, 4 m. w Wiedniu, 13 m. w Paryżu i 31 m. w Londynie. Stany Zjednoczone Ameryki Półn. są obecnie głównymi dostawcami jęczmienia i owsa dla Niemiec.

Pomimo znacznej podwyżki cen zboża nie widać dotąd w Niemczech wpływu zniesienia handlu terminowego zbożem na wysokość tych cen.

Do *potrzeb obecnych rolnictwa* zaliczają: lepszą konserwację nawozu, użycie sztucznych materiałów nawozowych, lepszy wybór nasion i rozplodników, odpowiedni płodozmian, staranne przygotowanie gruntu, szersze zastosowanie machin i odpowiednie zużycowanie produktów zwierzęcych. Dla małej własności uprawa roślin handlowych, szczególnie warzywa i owoców i hodowla drobiu, mogą dostarczyć znaczny dochód dodatkowy, dotąd zbyt lekceważony.

Słowo wstępne

ROZDZIAŁ III.

Statystyka porównawcza górnictwa.

W tym celu należy przede wszystkim zwrócić uwagę na stan ogólny gospodarki państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa.

W tym celu należy przede wszystkim zwrócić uwagę na stan ogólny gospodarki państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa.

W tym celu należy przede wszystkim zwrócić uwagę na stan ogólny gospodarki państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa.

W tym celu należy przede wszystkim zwrócić uwagę na stan ogólny gospodarki państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa.

W tym celu należy przede wszystkim zwrócić uwagę na stan ogólny gospodarki państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa.

W tym celu należy przede wszystkim zwrócić uwagę na stan ogólny gospodarki państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa, na który ma wpływ stan ogólny państwa.

ROZDZIAŁ III

Statystyka porównawcza rolnictwa

Słowo wstępne.

Królestwo Polskie posiada następujące produkta górnicze: *żelazo, węgiel kamienny, cynk, i trochę soli*. Dawniej otrzymywano jeszcze trochę *siarki i miedzi*. Z pracy inżyniera górniczego *Köppena*, dla wystawy powszechnej w Chicago *) i ze sprawozdania *Uczonego Komitetu górniczego* w Petersburgu za r. 1892, obejmującego produkeyą górniczą całego Cesarstwa Rosyjskiego, **) można otrzymać dane, odnoszące się do produkeyi górniczej Królestwa.

*) *Всемирная Колумбова Выставка 1893 г. съ Чикаго*. Горнозаводская промышленность России. Издание Горного Департамента. Спб. 1893.

**) *Сборникъ Статистическихъ сведений о Горнозаводской промышленности России въ 1892 заводскомъ году*. Издание Горного Ученого Комитета. Спб. 1895.

Produkcya górnicza Państwa Rosyjskiego.

Przypatrzmy się najprzód *produkcji górnicznej całego Cesarstwa*. Produkcya powyższa dla r. 1892, ocenioną została na 140 milionów rubli, na 9 mil. rub. więcej, niż produkcya r. 1891, która miała wynosić 131 milionów rubli.

Produkcję r. 1893 oblicza inżynier *Kulibin* na 149,2 milionów rubli, nie licząc wartości żelaza ani stali, tylko wartość surowcu. Zajętych robotników miało być 465.000.

Produkcya z r. 1894 przedstawia się, jak następuje: *)

Otrzymano i przetopiono pudów:

złota	2.617½
srebra	474
platyny	318
miedzi	331.000
cynku	306.000
rtęci	11.965
surowca żelaza	81.055.143
żelaza kutego	30.302.321
stali	41.441.249
węgla kamiennych	528.521.927
soli	81.534.014
nafty	318.600.000
nafty w r. 1895 koło	400.000.000
rudy manganowej	14.915.242

Pierwsze miejsce pomiędzy produktami górnictwa Cesarstwo zajmuje *złoto*, którego otrzymano w r. 1892 2.625 pudów wartości 52 mil. rub. Produkcya w r. 1893 była jeszcze znacznie, wynosiła bowiem 2.713¾ puda. Jest to produkcya prze-

*) *C. H. Кулибинъ*. Горное дѣло и металлургія. Производительныя силы Россіи. Сибр. 1896. Отдѣлъ VII.

nosząca największą dawniejszą produkcją r. 1880, wynoszącą 2.641³/₄ puda.

W r. 1894 otrzymano o 122 pud. złota mniej, niż w roku poprzednim. Czystego chemicznie złota otrzymano w r. 1893 2.422 p., 25 f., 42 zoł., 84 d., w r. 1894 koło 2.330 pud. Wartość złota otrzymanego w r. 1893 obliczają na 34.170.515¹/₂ rubli.

Ogólna produkcja złota na kuli ziemskiej w r. 1894 miała wynosić 17.610 pud.

Rosya zajmuje czwarte miejsce pod względem produkcji złota, po Australii 3.384,3 p., Stanach Zjednoczonych — 3.301,9 i Afryce południowej—2.692 r.

W r. 1897 otrzymano złota . . . 357.364 kilogramy

z tego przypadku:

na Afrykę	87.732	”
na Stany Zjednoczone Ameryki	86.312	”
na Australią	83.786	”
na Rosyą	34.977	”
na Meksyk	14.198	”
na Indye brytańskie	10.905	”
i t. d. *)		

Otrzymano srebra 5.696.110 kilogramów

z tego przypadku:

na Meksyk	1.676.925	”
na Stany Zjednocz. Ameryki	1.675.582	”
na Boliwią	466.649	”
na Peru	304.400	”
na Chili	200.366	”
na Hiszpanią	179.795	”
na Canadę	172.923	”
na Niemcy	171.047	”
na Rosyą	8.856	”
na Austro-Węgry	61.297	”
na Japonią	78.009	”
na Francją	16.353	”
na Włochy	22.933	”
na W. Brytanią	7.221	”
i t. p.		

*) *Otto Hübner* Geographisch-statistische Tabellen für 1899 herausgegeben von *Prof. v. Jurascsek* str. 92.

Drugie miejsce, pod względem wysokości wartości produkcji Cesarstwa, zajmuje *surowiec żelaza*, którego otrzymano w r. 1892 65½ mil. pud., wartości 46 mil. rub., w r. 1891 61 mil. pud., wartości 42 mil. rub. Żeby nie liczyć dwa razy wartości jednego i tego samego materiału, podano w sprawozdaniu urzędowym tylko wartość surowca, pomijając wartość żelaza i stali.

Otrzymane ilości surowca żelaza w Cesarstwie Rosyjskiem powiększyły się podczas okresu od r. 1880 do 1893 o 41,7 mil. pudów, czyli 2½ razy. W r. 1894 przetopiono 81.055.143 pud. surowca.

Trzecie miejsce pomiędzy produktami górnictwa Cesarstwa zajmuje *węgiel kamienny*, którego otrzymano w r. 1892 424 mil. pud., wartości 21 mil. rub., w r. 1891 otrzymano jego 380½ mil. pud., wartości 20 mil. rub. Produkcya 1894 r. wzrosła do 528.521.927 pudów.

Czwarte miejsce pod względem wysokości produkcji zajmuje *sól*, której otrzymano w r. 1892 89 mil. pud., wartości 6 mil. rub., kiedy w r. 1891 otrzymano 82½ mil. pud., wartości 6½ mil. rub. Otrzymane ilości w r. 1893 były trochę mniejsze, wynoszące 82.482.037 pudów.

Piąte miejsce zajmuje produkcya *nafty*; otrzymano jej w r. 1892 299 mil. pud., wartości 5 mil. rub., roku poprzedniego 1891 mniej, bo 290 mil. pud., ale wartości 8 mil. rub. Przyczyną tego dziwnego stosunku jest upadek cen na naftę, wskutek czego pomimo że produkcya r. 1892 powiększyła się w stosunku do r. 1891 o 2,9%, jednakże wartość jej w r. 1892 była o 37,6% mniejszą od wartości produkcji r. 1891. Produkcya nafty w r. 1895 miała wynosić koło 400 mil. pudów. Podobnie jak nafty, obniżyły się także ceny targowe *platyny* i *soli kuchennej*.

Dalej otrzymano w Cesarstwie *miedzi* w r. 1892 324½ tysięcy pud. za 4 mil. rub., w r. 1891 333 tysięcy pud., za 4 mil. rub., w r. 1894 przetopiono miedzi w Rosyi, razem z Finlandyą, koło 331.000 pudów.

Produkcya *miedzi* na całym świecie wynosiła:

w r. 1886	216.936 tonn angielskich o 1,016 kg.*)
w r. 1896	373.208 " "
Powiększenie od r. 1886 — 96	156.272 " "

*) V. Juroscheck. Bergbau und Hüttenbetrieb. Handwörterbuch der Staatswissenschaften. 2 ter Supplementband. Jena, 1897, str 172 i nast.

Wzrost zatem w ciągu 10 lat wynosi 72% produkeyi r. 1886.

Platyny otrzymano w Rosyi w r. 1892 279 pudów wartości 1.396.000 rub., w r. 1891 259 pud., wartości 1.942.000 rub.

Produkeya r. 1893 była trochę większa, otrzymano platyny 311 pud., 13 funt.

Produkcja górnicza Królestwa Polskiego.

Przechodzimy do *produkcji górnicznej Kr. Polskiego* w szczególności. Rezultaty w r. 1892 były następujące:

	Otrzymano pudów:	Wartość rubli
Cynku	266.703	1.040.000
Surowca żelaza:		
zakłady rządowe	329.654	
„ prywatne	8.873.313	
	9.202.967	6.743.968
Żelaza kutego:		
zakłady rządowe	156.923	
„ prywatne	3.812.789	
	3.969.712	16.686.000
Stali z zakładów prywatnych	5.606.579	
Węgla kamiennego	175.991.231	7.920.000
Soli	239.000	90.820
Łomy kamienne	18.511 sąż. sześć,	79.742
	Razem	32.560.530

Podług wiadomości, dostarczonych przez Zjazd górniczy w Warszawie w r. 1899, produkcya górnicza za ostatnie 3 lata była następująca:

Otrzymano: w r.	1896	1897	1898
rudy cynkowej (galmanu)	2,8 mil. p.	2,1 mil. pud.	3,8 mil. pud.
wypławiono cynku . . .	380.000 p.	359.000 p.	346.000 pud.
blachy cynkowej. . . .	192.000 „	204.000 „	193.000 „
rudy żelaznej	16,0 mil. p.	18,0 mil. p.	22,0 mil. pud.
wypławiono żelaza	13,0 „	14,0 „	16,0 „ „
wyprodukowano stali . . .	14,0 „	14,0 „	17,0 „ „
wydobyto węgla kamien. .	224,0 „	230,0 „	250,0 „ „

Przypatrzymy się bliżej pojedynczym gałęziom protekcji górniczej Królestwa. Rozpoczynamy od **cynku**.

Rudy cynkowej otrzymuje Królestwo z 5 kopalń gubern. Kieleckiej i trochę przy rudach żelaznych guberni Piotrkowskiej. W r. 1892 wydobyto rudy cynkowej 3.659.283 pudy, w r. 1893 2,990,529 pudów., z których przetopiono cynku w roku 1892 266.703 pudy, w r. 1893 274.774 pud. Produkcya cynku w r. 1894 powiększyła się, otrzymano bowiem 306.000 pud. cynku, z których zakład towarzystwa Sosnowickiego „Paulina,“ dał 155.000 pud., zakład Bendziński 151.000 p. Średnia roczna produkcya cynku z okresu 10-letniego (1883 — 1892) wynosiła 242.790 pud.

Powiększenie produkcji cynku przypisać należy powiększonej działalności zakładu rządowego w Bendzinie, wydzierżawionego spółce Von Dervis i K^o.

Prócz wymienionych wyżej ilości cynku, otrzymano jeszcze w r. 1892 *blachy cynkowej* w zakładzie „Emma“ 143.262 pudy, w r. 1894 172.229 pud.; *cynkwasu* (bleiweisu) 38.706 pud. w zakładzie Sosnowickim, do czego użyto 35.187 pud. cynku., w r. 1894 otrzymano 42.100 pud.

Konkurencya cynku szląskiego działa niekorzystnie na rozwój tego przemysłu w Królestwie Polskiem.

Na całej kuli ziemskiej otrzymano cynku:

w r.	1893	371.059 tonn angielskich	o	1.016 kilogr.
„	1894	374.879	„	„
„	1895	410.061	„	„
„	1896	418.460	„	„

Powiększenie w ciągu 3 lat wynosiło 47.401 tonn angielsk., czyli 13% produkcji 1893 r.

Produkcya cynku w Królestwie Polskiem nie wystarcza na potrzeby Cesarstwa Rosyjskiego i w r. 1893 przewieziono cynku z zagranicy 497.908 pud., przeważnie z Niemiec i Belgii.

Przechodzimy do produkcji **żelaza**. *Rudy żelaznej* otrzymano:

w Królestwie razem z gub. zachodniemi: w Cesarstwie wogóle:

w r. 1892	16.032.228 pud.	125 milionów pudów
w r. 1893	14.060.382 „	134 „ „

Przetopiono *surowca żelaza* w Królestwie w r. 1893:

w zakładach rządowych	408.220 pud.
„ prywatnych	9.654.304 „

Razem 10.062.524 „

W całym Państwie Rosyjskiem, otrzymano surowca żelaza:

w r. 1892	65½ milion. pud.
w r. 1893	70 „ „

Od r. 1880 do 1893 produkcya surowca żelaza powiększyła się o 41,½ mil. pud. prawie 2½ razy.

Podług gubernii pojedynczych Królestwa, wyprodukowano surowca żelaza w r. 1892:

w gub. Piotrkowskiej	5.720.019 pud.
„ Radomskiej	3.047.385 „
„ Kieleckiej	383.683 „

Produkcya surowca żelaza w Cesarstwie ześrodkowana w guberniach następujących:

Otrzymano w r. 1892:

w gub. Permskiej	21.811.230 pud.
„ Ekaterynosławskiej	16.018.987 „
„ Ufimskiej	4.139.091 „
„ Orenburskiej	3.014.796 „
„ Niżegrodzkiej	2.416.507 „
„ Kałuskiej	2.028.245 „
„ Wiatskiej	1.563.101 „

Pozostałe gubernie produkują po mniej niż milionie pudów surowca.

W ciągu ostatnich 10 lat produkcya surowca *zwiększyła się* w Królestwie, jak następuje:

Otrzymano: w r. 1883	2.494.279	pud.
„ 1893	10.062.524	„

Powiększenie jest czterokrotne.

Produkcya Cesarstwa powiększyła się, szczególnie od r. 1890, kiedy wzrastać zaczęła produkcya okręgu górniczego południowej Rosyi. Produkcya surowca, otrzymanego przy pomocy opału mineralnego, wzrosła w daleko większych rozmiarach, niż produkcya surowca, otrzymanego przy pomocy opału drzewnego.

W r. 1894 otrzymano w Rosyi 81 mil. pud. surowca, z których zakłady na Uralu dały 32,8 mil. pud. zakłady południowej Rosyi 27,4 mil., i polskie 11 mil. pudów. Podług rachunku przybliżonego otrzymano w r. 1895 90,5 mil. pud. surowca w Rosyi.

Zakłady *południowej Rosyi* otrzymały surowca żelaza:

w r. 1883	1.988.106	pud.
w r. 1890	13.417.718	„
w r. 1892	17.199.973	„
w r. 1893	20.043.635	„

Zwiększenie zatem w ciągu 10 lat było więcej, niż dziesięciokrotne. Mianowicie sławne są bogate kopalnie w *Krzywym Rogu*, mające w bliskości kopalnie węgla kamiennego i kilka linii dróg żelaznych.

Kopalnie w *Krzywym Rogu* zaczęto eksploatować w r. 1882, a w r. 1893 otrzymano tam 714.764 pud. surowca.

Pierwsze miejsce pod względem wysokości produkcyi surowca zajmują *zakłady na Uralu*, które dostarczyły w r. 1892 prawie 50% sumy ogólnej, w r. 1893 31 mil. pud.

Otrzymano tam surowca:

w r. 1883	19,7	mil. pud.
w r. 1892	30,6	„ „
w r. 1893	30,9	„ „

Zakłady uralskie krępowane są w swym rozwoju tą okolicznością, że produkują przy pomocy opału drzewnego i nie są w stanie zwiększyć znacznie ilości drzewa opałowego, dostarczanego z lasów rządowych.

Wielkie piece *Królestwa* przetapiają surowiec przy pomocy koksu (do 68% sumy ogólnej), którego otrzymują ze Szlązka, ponieważ węgiel miejscowy nie daje koksu. Powiększenie produkcji o 1½ miliona pudów w r. 1892, przy porównaniu z rokiem poprzednim, przypada prawie wyłącznie na 3 zakłady: Huta Bankowa, Katarzyna i zakład Klimkiewiczowski.

Na zwiększenie produkcji surowca w Cesarstwie miały wpłynąć: podwyższenie opłat celnych w latach 1884 i 1887, taryfa opiekuńcza celna 1891 r., która zaczęła obowiązywać od 25 Marca 1892 r., i nakoniec taryfy kolejowe dla przewozu: blachy, surowca nie opracowanego, żelaza, szyn, rudy i in.

Przywieziono do Rosyi surowca zagranicznego w r. 1892 5.500.571 pud. o 825.167 pud. mniej niż w r. 1891, w r. 1893 przewóz wynosił 9.799 tysięcy pud.

Spożycie surowca żelaza w Rosyi wynosiło w r. 1893 96.203.000 pud., co przy 129 milionach ludności wynosi na jednego mieszkańca 0,8 puda.

Ogólna produkcya na świecie surowca żelaza przedstawia ilości następujące w milionach kilogramów:

w r. 1870	12.095 mill. kg.
w r. 1875	11.961 „ „
w r. 1880	18.385 „ „
w r. 1885	19.687 „ „
w r. 1890	27.332 „ „
w r. 1895	29.065 „ „

Powiększenie w ciągu 25 lat wynosi prawie 150% i w ciągu 20 lat prawie 109%.

Produkcya 8 g6ówniejszych państw w r. 1895 w milionach kilogram6w wynosi6a:

W. Brytanii	7.829
Stan6w Zjednoczonych	9.596
Niemiec z Luksemburgiem	5.465
Francyi	2.004
Rosyi	1.449
Austro-Węgier	1.107
Belgii	829
Szwecyi	463

Razem 28.742 mil. kilogr.

Przed 20 laty (1875) produkcya surowca żelaza 8 wymienionych państw wynosi6a mniej ni6 14,000 mil. kg., a przed 25 laty (1870) nie ca6e 12,000 mil. kg. W ci6gu tych 25 lat powi6kszy6a si6 produkcya o 135% i podczas ostatnich 20 lat o mniej ni6 100%. Najwi6ksza cz666 tego wzrostu przypada na *Stany Zjednoczone*. Podczas okresu od 1870 do 1895 r. produkcya tych Stan6w z 1,693 podnios6a si6 do 9,596 mil. kilgr., zatem w ci6gu 25 lat powi6kszy6a 5 $\frac{1}{2}$ razy i podczas lat ostatnich wyprzedzi6a pod wzgl6dem rocznej ilo6ci wyprodukowanej angielsk6a produkcya. Produkcya *Niemiec* w ci6gu okresu 25-letniego uros6a z 1391 do 5.465 mil. kg. t. j. 4 razy si6 zwi6kszy6a i w por6wnaniu do 6redniej ilo6ci 1876—80 r. powi6kszenie wynosi 151%. Potroi6a si6 produkcya *Austro-Węgier* i *Rosyi* w ci6gu ostatnich 25 lat. Nakoniec produkcya Belgii, Szwecyi i Francyi nawet nie podwoi6a si6 podczas tego samego okresu*).

Przechodzimy do produkcji *żelaza kutego*. Produkcya żelaza kutego wynosi6a w Kr66l. Polskiem.

	w r. 1891	w r. 1892	w r. 1893
z zak6ad6w r6zadowych	125.050	156.923	138.290 pud.
z zak6ad6w prywatnych	3.402.450	3.812.789	3.761.461 „
Razem	3.527.500	3.969.712	3.899.751 „

*) v. *Juraschek*. *Begbau und H6ttenbetrieb*. *Handw6rterbuch der Staatswissenschaften*, 2-ter Supplementband. Jena. 1897, str. 172 i nast.

w całym Cesarstwie wyprodukowano żelaza

w r. 1891	27 milionów pudów
w r. 1892	30 " "
w r. 1893	30 " "

Przy 37.824 robotnikach w Cesarstwie wypada rocznie na jednego robotnika 803 pudy żelaza kutego.

Z gubernii pojedynczych *Królestwa* wyprodukowały w roku 1892

gub. Piotrkowska	2.766.923	pudy
" Radońska	1.171.470	"
" Kielecka	2.290	"
" Płocka	1.700	"

W *Cesarstwie* największą produkcją żelaza odznaczyły się w r. 1892

gub. Permska	11.863.849	pudów
" Petersburska	2.128.058	"
" Ekaterynosławska	1.900.674	"
" Wiatska	1.743.325	"
" Ufimska	1.671.564	"
" Niżegrodzka	1.570.544	"
" Moskiewska	1.249.550	"
" Orenburska	1.147.608	"

Pozostałe gubernie produkują po mniej niż milionie pudów żelaza.

W ciągu okresu 10-letniego (1883—1892) produkcja żelaza wzrosła jak następuje:

Wyprodukowano	w <i>Królestwie</i>	w <i>Cesarstwie</i>
w r. 1883	1.995.961	19.707.294 pud.
w r. 1892	3.812.789	30.367.146 "

Produkcja żelaza w Cesarstwie w ciągu pięciu lat (1884—1888) pozostawała bez zmiany, przy 22 milionach pudów, a następnie powiększyła się o 8 milionów pudów. Ten mały wzrost przypisać należy ciągle wzrastającemu zastosowaniu stali przy robotach technicznych. Najbardziej powiększyła się produkcja żelaza na Uralu, gdzie główną produkcją Cesarstwa szukać należy.

Produkcya żelaza w zakładach uralskich wynosiła:

w r. 1883	11,3	mil. pudów
w r. 1892	16,3	" "
w r. 1893	16,9	" "
w r. 1894	16,4	" "

W r. 1894 otrzymano w całym Cesarstwie:

surowca	81	mil. pudów
żelaza	30	" "
stali	41,4	" "

Z tej sumy przypada na Królestwo Polskie:

surowca	11	mil. pudów
żelaza	4	" "
stali	7,9	" "

Przywieziono z zagranicy do Rosyi w r. 1892 3.063.043 pudów żelaza, tak, że całe spożycie żelaza w Cesarstwie wynosiło 33.113.390 pudów.

Ogólna produkcya żelaza wynosiła w r. 1892

w Stanach Zjedn.	192,4	mil. pudów
w W. Brytanii	119	" "
w Niemczech	83,5	" "
w Belgii	58,5	" "
we Francyi	50,6	" "
w Rosyi	30,3	" "
w Austro-Węgrzech	20,2	" "
w Szwecyi	14,3	" "
we Włoszech	7,5	" "
w Hiszpanii	3,8	" "

Razem 580,4 mil. pudów.

Wielkiego znaczenia w czasach ostatnich pod względem zastosowania technicznego nabrała stal, która w wielu wypadkach zastąpiła żelazo. Produkcya stali wynosiła w Królestwie w zakładach prywatnych

w r. 1892	5.606.579	pudów
w r. 1894	7.889.441	"

W całym Państwie Rosyjskiem, otrzymano stali

w r. 1892	31.436.238	pułów
w r. 1894	41.441.249	

Podczas okresu od r. 1880 do 1893 produkcya całego Cesarstwa wzrosła o 70% dla żelaza i o 106% dla stali.

W guberniach Królestwa otrzymano w r. 1892

w gub. Piotrkowskiej	4.699.704	puły
w gub. Radomskiej	906.875	„

Z gubernii Cesarstwa otrzymały najwięcej stali w r. 1892

gub. Ekaterynosławska	12.011.632	puły.
gub. Petersburska	6.186.736	„
gub. Permska	2.019.911	„
gub. Orłowska	1.650.903	„
gub. Ufimska	1.306.311	„
gub. Kurlandzka	874.086	„
gub. Nizegrodzka	621.760	„
gub. Moskiewska	513.016	„
gub. Wiatska	409.875	„ i. t. p.

Podczas okresu 10-letniego (1883 — 1892) produkcya stali zwiększyła się jak następuje:

	Otrzymano w Królestwie	w Cesarstwie	
w r. 1883	3.434.834	13.545.984	puły
w r. 1892	5.606.579	31.436.238	„
w r. 1894	7.889.441	41.441.249	„

Od r. 1883 produkcya stali w Cesarstwie zwiększyła się prawie o 28 milionów pułów, kiedy jednocześnie produkcya żelaza tylko o 10,9 mil. pułów. Na znaczne zwiększenie produkeyi stali w r. 1880 i 1881 wpłynęło zamówienie przez Rząd *szyn stalowych* za 12 milionów rubli. Wogóle na zwiększenie produkeyi stali podziałało coraz wzrastające zapotrzebowanie *szyn stalowych* przez drogi żelazne.

Pierwsze miejsce pod względem wysokości produkeyi stali w Cesarstwie zajmuje *okręg górniczy Rosyi południowej*, którego produkcya stali wynosiła:

w r. 1883	1.118.963	pod.
w r. 1890	7.043.547	"
w r. 1892	12.011.632	"
w r. 1894	15.958.318	"

Przywieziono do Rosyi z zagranicy stali i szyn stalowych w r. 1892 1.001.014 pud., całe zatem zapotrzebowanie wewnętrzne stali w r. 1892 wynosiło w Cesarstwie 32.437.252 pudy.

W r. 1894 przywieziono z zagranicy stali i szyn stalowych 2.979.000 pudów.

W Królestwie przygotowano w r. 1892 w przemyśle stalowym

stali w sztabach	2.454.943	pod.
blachy stalowej	760.792	"
szyn kolejowych	566.616	"
bandażów (obrcęzy)	298.546	"

Razem 4.080.897 pudów

W r. 1894 otrzymano 7.889.441 "

Bardzo zwiększyła się produkcya stali i wogóle metalu lanego (żelaza i stali) *Flussmetall*, w państwach uspołecznionych.

Produkcya tego metalu lanego wynosiła

w r. 1886	7.215	mil. kg.
w r. 1896	16.939	" "

Zatem produkcya ogólna w ciągu 9 lat więcej niż podniosła się i była w r. 1896 o 135% większą niż przed 10-ma laty.

Z sumy r. 1896 przypada najwięcej:

na Stany Zjednoczone	5.760	mil. kg.
na W. Brytanię	4.267	" "
na Niemcy z Luksemburgiem	3.438	" "
na Francję	884	" "
na Austro-Węgry	869	" "
na Rosyę w r. 1895	770	" "
na Belgię	599	" "
na Szwecyę w r. 1895	197	" "

W zakładach górniczych Królestwa przygotowano w r. 1892 rozmaitych produktów z żelaza i stali; a mianowicie:

odlewów z surowca	689.516	pudów
naczyń emaliowanych	156.662	„
wyrobów ze stali	60.218	„
„ z żelaza	161.790	„
„ z miedzi	145	„

Nie wszystkie zakłady fabryczne, opracowujące surowiec żelaza lub stal, znajdują się pod nadzorem zarządu górniczego. W r. 1891 było zakładów przemysłowych i fabryk, nie będących pod nadzorem zarządu górniczego, następujących rodzajów: odlewni surowca, fabryk machin, wyrobów drucianych i gwoździ, f. różnych wyrobów metalowych, f. wyrobów z miedzi i bronzu, f. dzwonów i f. wyrobów złotych i srebrnych, w całym Państwie Rosyjskiem

zakładów	1.869
zajętych w nich robotników	95.442

Wartość wyrobów wynosiła 109 milionów rubli.

Trzecim produktem przemysłu górniczego Królestwa jest **węgiel kamienny**.

Produkcya *węgla kamiennego* jest bardzo znaczną w Królestwie, ustępuje ona co do wielkości tylko produkcji zagłębia Dońskiego.

Otrzymało w Królestwie

	w r. 1892	w r. 1893
Węgla kamiennego	173.483.441	190.246.641 pud.
Węgla brunatnego	2.507.790	3.112.380 „

Razem 175.991.231 193.359.021 pud.

W r. 1894 cała produkcja wynosiła 202.397.167 pudów.

W całym Państwie Rosyjskiem otrzymano

	w r. 1891.	w r. 1892	w r. 1893
Węgla kamiennych	331,6	376,6	412,1 mil. pud.
Antracytu	40,6	38,6	42,2 „ „
Węgla brunatnych	8,3	8,7	10,5 „ „

Razem 380,5 424,0 464,8 mil. pud.

Koksu otrzymano w Cesarstwie w r. 1892 24.960.344 pudów, przeważnie z zagłębia dońskiego (23.833.296 pudów). Węgiel Królestwa nie koksuje się.

Z kopalni węgla w Królestwie dały najwięcej w r. 1892 w gub. *Piotrkowskiej*:

Kopalnia „Jerzy“ towarzystwa Sosnowickiego	43.207.703 p.
Kopalnia „Ignacy“ tegoż towarzystwa	15.144.116 „
Kopalnia „Paryż“ towarz. francusko-włoskiego	19.486.281 „
Kopalnia „Koszelew“ tegoż towarzystwa	12.467.477 „
Kopalnia „Fanny“ tow. Renard i K ^o .	19.892.783 „
Kopalnia „Kazimierz“ Warsz. towarz.	15.631.463 „
Kopalnia „Saturn“ ks. Hohenlohe	11.957.112 „

Zagłębie Dońskie dostarczyło więcej węgla kamiennego niż zagłębie *Dąbrowskie*, mianowicie wyprodukowało

w r. 1892 218, mil pudów

w r. 1893 239,8 „ „

w r. 1894 293,1 „ „

Podług pojedynczych gubernii Cesarstwa produkcya węgla kamiennego w r. 1892 przedstawia się jak następująca:

gub. Piotrkowska	175.991.231 pudów
gub. Ekaterynosławska	126.085.981 „
Okręg wojska Dońskiego	91.970.811 „
gub. Permska	15.437.681 „
gub. Tulska	6.217.753 „
gub. Riazańska	4.629.062 „
gub. Tomska	1.193.277 „
gub. Kutańska	949.293 „ i t. p.

Powiększenie produkcji węgla kamiennego za ostatnie 15 lat było następujące:

Otrzymano	<i>w Królestwie</i>	<i>w całym Cesarstwie</i>
w r. 1880	78.448.947	200.784.874 pud.
w r. 1892	175.991.231	424.053.380 „
w r. 1893	193.359.021	464.818.293 „
w r. 1894	202.397.167	528.521.927 „

Produkcya węgla kamiennego *zagłębia dońskiego*, najznaczniejsza w Cesarstwie, zwiększyła się w ciągu okresu 10-cio

letniego o 110,7 mil. pudów, czyli o 103%, kiedy produkcya zagłębia dąbrowskiego powiększyła się o 73,6 mil., czyli o 71,8 %. Zwiększenie produkcyi węgla w tych dwóch zagłębiach nastąpiło mianowicie w 1886—1887 roku wskutek podwyższenia opłat celnych od przywozu zagranicznego. Z drugiej strony wprowadzone od d. 15 listopada r. 1891 nowe *taryfy kolejowe* zwiększyły znacznie wywóz węgla z zagłębia dońskiego. Wywieziono stamtąd drogami żelaznemi

w r. 1884	58.974.000	pudów
w r. 1893	167 399.000	"
w r. 1894	197,562.000	"

Wywóz powyższy w ciągu okresu 10-letniego zwiększył się więcej niż trzykrotnie.

Spożywcami węgla dońskiego są następujący odbiorcy:

w r. 1894 otrzymały

drogi żelazne	58.575.000	pudów
zakłady metalurgiczne	46.675.000	"
cukrownie	20.316.000	"
prywatne zakłady i prywatni spożywcy	53 937.000	"

Stroną ujemną zagłębia dońskiego jest brak rąk roboczych. Kopalnie znajdują się w okolicy mało zaludnionej, nie posiadającej ludności miejscowej, przywykłej do robót kopalnianych. Robotnikami są ludzie przybyli z daleka, niefamilijni, pozostający w kopalniach czas mniej lub więcej długi i którzy z początkiem wiosny odchodzą do robót w polu. W latach urodzajnych kopalnie tracą większą część swych robotników i zmuszone są zmniejszyć swą produkcję; jak to miało miejsce w drugiej połowie r. 1893, co wywołało podrożenie węgla i brak jego jesienią na rynkach sprzedaży.

Przemysł węglowy Cesarstwa rozwinął się dzięki rozwojowi przemysłu fabrycznego i dzięki podwyższonym opłatom celnym, nałożonym w latach 1886 i 1887. Wskutek podwyższenia opłat celnych, przywóz węgla ze Szlązku ograniczono do przywozu węgla koksującego się i samego koksu, którego nie dostarczają kopalnie Królestwa.

Przewozem węgla z zagłębia dąbrowskiego zatrudnione są drogi żelazne: Warszawsko-Wiedeńska i Iwangrodzko-Dąbrowska.

Przewieziono temi drogami.

	w r. 1891	w r. 1892
Warsz.-Wiedeń.	99.797.000	101.205.000 pud.
Iwang.-Dąbrowską	16.575.000	19.777.000 „

Dla otrzymania ogólnej ilości spożytego węgla kamiennego w Królestwie, potrzeba dodać ilości przywiezione z zagranicy. W r. 1892 przywieziono przez komory: Sosnowicką i Granicę 14.994.000 pud. węgla zagranicznego i koksu. Z sumy ogólnej otrzymanego w Królestwie węgla kamiennego 70 mil. pud., spożyto w samym okręgu sosnowicko-dąbrowskim i z tej sumy 17½ mil. pud. przypada na 4 zakłady: Huta Bankowa, Katarzyna, Puszkini i Aleksander.

Następnie ważnymi spożywcami węgla kamiennego są: *Warszawa i Łódź.*

W r. 1892 spotrzebowaly węgla kamiennego:

Warszawa	32.612.000	pudów
Łódź	32.183.000	„

W r. 1893

Warszawa	35.466.000	pudów
Łódź	36.218.000	„

W r. 1891 spożyły węgla kamiennego w Królestwie

drogi żelazne	19.000.000	pud.
cukrownie	15.000.000	„
zakłady tkackie	35.000.000	„
zakłady górnicze i metalurgiczne	55.000.000	„
wywieziono do gubernii sąsiednich	7.700.000	„
zakłady fabryczne i spożywey prywatni	25.000.000	„

Razem 156.700.000 pud.

Podług *P. Köppena* spożycie opalu mineralnego w Rosyi, da się przedstawić jak następuje:

	Mil. pud.	%
Przemysł górniczy i metalowy spożył	130	25,0
Drogi żelazne	101	19,3
Statki parowe i flota wojenna	35	6,7
Zakłady gazowe	15	2,8
Przemysł tkacki	40	7,6
Cukrownie	35	6,7
Inne gałęzi przemysłu	80	15,3
Kopalnie węgla, warzelnie soli i t. p.	30	5,7
Potrzeby domowe	70	10,9
Razem		536 100

Drogi żelazne rosyjskie zaczynają coraz więcej używać opalu mineralnego, którego stosunek do opalu drzewnego był następujący:

	w r. 1888	w r. 1892
opał mineralny wynosił:	58,46%	67,21%
opał drzewny „	41,54%	32,79%

Coraz szersze zastosowanie w przemyśle i przy drogach żelaznych Cesarstwa do opalu *pozostałości naftowych*, krepuje rozwój przemysłu węglowego. Do tego dodać należy, że prawie wszystkie zakłady górnicze na Uralu są zastosowane do opalu drzewnego.

W *zagłębiu dońskim* zmniejszenie produkcji węgla latem i jesienią 1893 roku wywołane było podniesieniem płacy robotników prawie o 50% i odejściem wielkiej masy robotników do robót w polu, wskutek wielkiego urodzaju na południu Cesarstwa.

Położenie rynku węglowego polepszyło się w r. 1894, w *zagłębiu dońskim*, robotników była ilość odpowiednia i zarobki były normalne. Cena węgla, która była doszła do 9 kop. od puda przy sprzedaży detalicznej, a przy hurtowej 7½—8 kop. obniżyła się, nie wynosząc więcej niż 7½ kop., przy zamówieniach hurtowych.

Przywieziono z zagranicy w r. 1892 87.799.768 pud. węgla kamiennego, przy 94.170.706 pud. w r. 1891, w r. 1893 przywóz wynosił 104.714.000 pudów. Wartość przywozu r. 1892 oceniono na 10.360.000 rub.

Z powyższych ilości przywieziono:

	w r. 1892	w r. 1891
przez granicę Królestwa	6.929.257	8.402.995 pud.
Morzem Bałtyckiem	77.796.525	77.253.572 „
M. Azowskiem i Czarnem	2.248.676	7.507.238 „

Powiększył się przywóz tylko morzem Bałtyckiem.

Koksu przywieziono w r. 1892 14.048.194 pudów, za sumę 1.856.000 rub.

Z powyższej ilości przypadło na przywóz przez

granicę Królestwa	9.816.655 pud.
Morze Bałtyckie	4.189.321 „
na przywóz do Batumu	4.525 „

Razem 14.010.501 pud.

Ponieważ wywieziono w tymże roku z Rosyi 489.978 pud. węgla za 67.800 rub., przeto Cesarstwo zapłaciło zagranicy za paliwo mineralne w r. 1892 12.148.500 rubl.

Cale *spożycie* wewnętrzne Cesarstwa węgla kamien. w r. 1892 wynosiło 525.400.000 pud., wartości 33.200.000 rub., co przy 119 milionach ludności wynosi na jednego mieszkańca 4,4 puda.

Spożycie węgla kamiennego w Rosyi w r. 1893 wynosiło 589.755.000 pud., czyli 4,9 puda na 1 mieszkańca.

Na całym świecie otrzymano węgla kamiennego:

w r. 1875	283,0 mil. tonn
w r. 1880	345,0 „
w r. 1885	407,4 „
w r. 1890	514,1 „
w r. 1895	584,6 „

Zwiększenie od r. 1875—1895 wynosi 301 $\frac{1}{2}$ mil. = 107%

Głównejsze 6 państw, produkujące węgiel kamienny, dały w r. 1895 milionów tonn metrycznych:

W. Brytania	192,7
Stany Zjednoczone	175,1
Niemcy	103,9
Austro-Węgry	32,9
Francya	28,0
Belgia	20,5

Razem 553,1 mil. tonn.

Przy porównaniu z produkcją r. 1875, wynoszącą 274,7 mil. tonn, produkcya wspomnianych 6 państw w r. 1895, t. j. w ciągu 20 lat, więcej niż podwoiła się i przy porównaniu ze średnią produkcją okresu 1876—80, powiększenie wynosi 87%.

Pierwszem państwem pod względem produkcji węgla kamiennych jest jeszcze ciągle Wielka Brytania, ale produkcya Stanów Zjednoczonych Ameryki Północnej i Niemiec szybciej wzrasta i produkcya Ameryki zbliża się bardzo pod względem wysokości do produkcji angielskiej.

Na *jednego mieszkańca* wypadalo pudów węgla w r. 1893:

w Wielkiej Brytanii	—	250 pud.
w Belgii	—	200 „
w Stanach Zjednoczonych	—	150 „
w Niemczech	—	120 „
we Francyi	—	60 „
w Austro-Węgrzech	—	36,1 „
w Rosyi razem z koksem	—	4,9 „

Pod względem produkcji **soli** zajmuje Królestwo bardzo podrzędne stanowisko, kiedy przeciwnie produkcya soli Cesarstwa jest bardzo znaczną.

W r. 1893 otrzymano w Królestwie soli 252.575 pud., wartości 90.820 rnb., w Cesarstwie 82.482.037 pudów, za sumę 6.010.000 rubli.

Podług guberni pojedynczych otrzymano w r. 1893 soli:

w gub. Tauryckiej	18.386.000 pudów
w gub. Permskiej	17.114 000 „

w gub. Ekaterynosławskiej	16.406.000	pułów
w gub. Astrachańskiej	16.242.000	„
w gub. Charkowskiej	2.044.000	„
w gub. Chersońskiej	900.000	„
w gub. Orenburskiej	1.499.000	„
i t. p.		

Kiedy jednocześnie otrzymano w Królestwie w gub. Warszawskiej 252.575 pud.

Za ostatnie 14 lat produkeya soli w Cesarstwie wynosiła:

w r. 1880	47,6	milionów pudów
w r. 1893	82,5	„ „
w r. 1894	81,5	„ „

Głównem źródłem soli w Cesarstwie są *jeziora słone*, które w r. 1893 dostarczyły 51% sumy ogólnej; drugie miejsce zajmuje sól, otrzymana z *warzywni* (27,8 % sumy ogólnej), ostatnie miejsce przypada *soli kamiennej* z 22% sumy ogólnej. Zniesienie akcyzy od soli od d. 1 Stycznia 1881 roku wpłynęło silnie na rozwój przemysłu solnego. Ponieważ spożyto soli w Cesarstwie w r. 1893 82.510.000 pud., to przy 129 milionach ludności, wypadło na jednego mieszkańca 28 funtów.

Otrzymano wogóle soli w r. 1892:

w W. Brytanii	118,3	milion. pud.
w Stanach Zjednoczonych	89,8	„
w Rosyi	89,—	„
w Niemczech	71,2	„
w Ostindyi	63,—	„
we Francyi	60,9	„
w Austro-Węgrzech	27,1	„

Razem 519,3

Na *jednego mieszkańca* wypadło funtów soli w r. 1891:

w Norwegii	109,8
w W. Brytanii	90,8
w Stanach Zjednoczonych	56,5
we Francyi	47,5

w Niemczech	41,8
w Austrii	32,5
w Danii	32,5
w Holandyi	32,5
w Rumunii	30,5
w Rosyi	30,0
w Ost-Indyi	28,1
w Portugalii	25,7
w Hiszpanii	25,4
w Szwecyi	25,4
we Włoszech	22,9

Prócz wyżej wymienionych produktów kopalnianych posiada jeszcze Królestwo *kopalnie i łomy kamienne*, z których otrzymano: wapna, piaskowca, granitu, marmuru, gipsu, kamieni zwyczajnych w gub: Radomskiej, Kieleckiej i Piotrkowskiej, z 100 kopalni 18.511 sążni sześciennych za sumę 79.742 rub. Z tej sumy przypada:

na gub. Piotrkowską	8.305 sąż. sześć.
„ „ Radomską	7.303 „ „
„ „ Kielecką	2.903 „ „

Razem 18.511 sąż. sześć.

Prócz tego otrzymano *gliny ogniotrwałej* 346.863 pudy, z której przygotowano cegły ogniotrwałej i innych wyrobów 566.471 sztukę.

W całym Cesarstwie otrzymano w r. 1892 kamieni różnego rodzaju koło 148.000 sąż. sześć. za sumę 1.948.060 rubli. W rzeczywistości otrzymane ilości były daleko znaczniejsze i podług obliczeń inżyniera *Azanczejewa* otrzymano kamieni w całym Cesarstwie 326.068 sąż. sześć., z których przypadało na Królestwo:

na gub. Piotrkowską	17.756 sąż. sześć.
„ „ Lubelską	16.000 „ „
„ „ Radomską	7.774 „ „
„ „ Kielecką	4.320 „ „
„ „ Siedlecką	45 „ „

Razem 45.895 sąż. sześć.

W Królestwie kolo miast Kielc i Chęcín znajdują się kopalnie *marmuru*, który tam bywa różnego koloru i różnego deseni. Wydobywano stamtąd marmur już w wieku XVI.

W okolicach *Olkusza*, o 12 wiorst od granicy austryackiej, znajdują się kopalnie *czarnego marmuru*, znanego już w w. XVII. Wielki ołtarz w kościele Ś-go Szczepana w Wiedniu wykuty z powyższego marmuru.

Prócz wyżej wymienionych produktów kopalnianych posiada Królestwo *siarkę* w gub. Kieleckiej, niedaleko ujścia rzeki Nidy do Wisły przy wsi *Czarkowo*. W tej wsi urządzony był zakład, w którym przetopiono w r. 1885 35.000 pudów siarki. Obecnie zakład ten jest bezczynny.

Ilość *robotników*, zajętych przy górnictwie w Królestwie, przedstawia się dla r. 1893, jak następuje:

Było zajętych:

w kopalniach cynku	1.445
w hutach cynkowych	643
w kopalniach żelaza	5.940
w zakładach odlewu surowca i wy- robu żelaza	11.427
w kopalniach węgla	13.467
przy warzelni soli	48
przy wyrobach ogniotrwałych	216
w łomach kamiennych	58

Razem 33.244

W r. 1881 było zajętych przy górnictwie w Królestwie 16.412 robotników.

W całym Cesarstwie pracowało przy górnictwie:

w r. 1883	320.616
w r. 1893	465.013

Ucierpiało od *wypadków nieszczęśliwych* w r. 1892:

	<i>w Królestwie</i>	<i>w całym Cesarstwie</i>
zabitych	58	264
okaleczonych	173	5.372
Razem	231	5.636

Najwięcej wypadków nieszczęśliwych było w *kopalniach węgla*, a mianowicie:

	Zabitych	Ranionych	Razem
w zagłębiu polskiem	41	133	174
„ dońskiem	52	65	117
„ moskiewsk.	—	1	1
na Uralu	4	6	10
na Kaukazie	—	5	5
na Syberyi	—	3	3
Razem	97	213	310

Na 1.000 pracujących w tych kopalniach podczas okresu 8-letniego (1885—1892) było zabitych:

w zagłębiu dońskiem	2,31 robotników
„ polskiem	3,88 „

Na jednego zabitego otrzymano pudów węgla:

w zagłębiu dońskiem	3.171.622
„ polskiem	3.814.019

W zagłębiu polskiem na 1.000 robotników jest prawie 2 razy więcej zabitych niż w zagłębiu dońskiem, chociaż otrzymano węgla na jednego zabitego daleko więcej. Wielka ilość zabitych pochodzi od niedostatecznego wzmacniania korytarzy i niezapełniania wydobytych przestrzeni.

Motorów mechanicznych posiadał zarząd górniczy Cesarstwa w r. 1893 329, o 156.763 siłach parowych. Z tej sumy ogólnej wypadło na Królestwo:

Kół wodnych	70	o	966	siłach
Turbin	8	„	117	„
Machin parowych i lokomobil	383	„	25.336	„

Handel zagraniczny produktami górnictwa Cesarstwa w roku 1892 odznaczał się przewagą przywozu nad wywozem. Wyjątek stanowiły: *platyna, rteńc, ruda manganowa* i *produkta naftowe*, których wywóz przewyższał przywóz.

Produktów górniczych przywieziono do Rosyi w r. 1892 za 51.167.010 rubli, wywieziono zaś ich za 34.352.882 rub., wydano zatem dla opłacenia przewyżki przywozu 16.814.128 rub.

Głównym przedmiotem wywozu były *produkta naftowe*, których wartość podano na 27.247.334 rub., co stanowi więcej niż 79% wartości całego wywozu.

Wywóz produktów naftowych ogromnie się zwiększył, wynosił bowiem w r. 1883 3,6 mil. pud., po 10 latach urosł w r. 1892 do 57 mil. pud.

Podobnie powiększył się wywóz *rudy manganowej*, w r. 1883 wynosił 871.504 pudy, w r. 1892 7.876.313 pud.

W r. 1892 zmniejszył się przy porównaniu z rokiem poprzedzającym, przywóz: żelaza, węgla kamiennego, soli wyrobów z drogich kamieni i innych wyrobów metalowych.

Przeciwnie powiększył się, przy porównaniu z rokiem poprzedzającym, przywóz: surowca żelaza, stali, miedzi, cyny, ołowiu, cynku, siarki i machin. Najbardziej wzmógł się przywóz *miedzi i machin*. Przywieziono w r. 1892 miedzi 640,000 pud., w roku 1893 850.000 pud., machin w r. 1892 24.153.000 pud.

O ile produkta górnicze Cesarstwa wystarczają do *zaspokojenia zapotrzebowania miejscowego*, można sądzić z następującego:

Produkcya	miedzi		pokrywa	33,3 %	zapotrzebowania
„	cynku	„	43,6 %	„	„
„	surowca	„	93,7 %	„	„
„	żelaza	„	91,7 %	„	„
„	stali	„	97,4 %	„	„
„	węgla kamien.	„	82,9 %	„	„
„	soli	„	99,8 %	„	„
„	koksu	„	64,6 %	„	„

Przenosi zapotrzebowanie wewnętrzne produkcyja: platyny, nafty surowej, produktów naftowych i rtęci.

Najmniej czyni zadość potrzebom miejscowym produkcyja:

cyny dostarczająca	0,3 %	zapotrzebowania
ołowiu	3,3 %	„
siarki	2,4 %	„

Skarb państwa otrzymuje dosyć znaczne dochody z opłat, pobieranych od produktów górniczych. I tak wpłynęło do skarbu w roku 1890 od produkcji:

złota i platyny	3.375.600 rubli
surowca żelaza	573.700 "
miedzi i innych metalów	157.000 "
soli	474.000 "
nafty	10.658.000 "

Razem 15.238.300 rubli

Najwięcej dochodu dostarczyła produkcya nafty.

ROZDZIAŁ IV.

Statystyka porównawcza finansów.

W tym celu należy przede wszystkim zbadać, jak daleko sięgała
 działalność gospodarcza przedsiębiorstw, które w tym czasie
 zostały utworzone.

Wzrost	Wzrost
1913	1913
1914	1914
1915	1915
1916	1916
1917	1917
1918	1918
1919	1919
1920	1920
1921	1921
1922	1922
1923	1923
1924	1924
1925	1925
1926	1926
1927	1927
1928	1928
1929	1929
1930	1930
1931	1931
1932	1932
1933	1933
1934	1934
1935	1935
1936	1936
1937	1937
1938	1938
1939	1939
1940	1940
1941	1941
1942	1942
1943	1943
1944	1944
1945	1945
1946	1946
1947	1947
1948	1948
1949	1949
1950	1950
1951	1951
1952	1952
1953	1953
1954	1954
1955	1955
1956	1956
1957	1957
1958	1958
1959	1959
1960	1960
1961	1961
1962	1962
1963	1963
1964	1964
1965	1965
1966	1966
1967	1967
1968	1968
1969	1969
1970	1970
1971	1971
1972	1972
1973	1973
1974	1974
1975	1975
1976	1976
1977	1977
1978	1978
1979	1979
1980	1980
1981	1981
1982	1982
1983	1983
1984	1984
1985	1985
1986	1986
1987	1987
1988	1988
1989	1989
1990	1990
1991	1991
1992	1992
1993	1993
1994	1994
1995	1995
1996	1996
1997	1997
1998	1998
1999	1999
2000	2000
2001	2001
2002	2002
2003	2003
2004	2004
2005	2005
2006	2006
2007	2007
2008	2008
2009	2009
2010	2010
2011	2011
2012	2012
2013	2013
2014	2014
2015	2015
2016	2016
2017	2017
2018	2018
2019	2019
2020	2020
2021	2021
2022	2022
2023	2023
2024	2024
2025	2025
2026	2026
2027	2027
2028	2028
2029	2029
2030	2030

ROZDZIAŁ IV

Statystyka porównawcza finansów.

Słowo wstępne.

Następstwem rozwoju społecznienia jest stały wzrost wydatków, zarówno całych państw jak i ich części, jakimi są: gubernie, departamenta, gminy i miasta. Przed 100 laty szkoła filozoficzna Kanta i Rousseau wymagała od państwa tylko zabezpieczenia porządku publicznego i usuwania przeszkód tamujących rozwój pojedynczych osób i ciał zbiorowych. Obecnie wymagamy od państwa daleko więcej. Potrzeby wykształcenia, potrzeby higieny publicznej, obok koniecznego spółdziałania przy rozwoju sił ekonomicznych narodu, zwracają się o pomoc do państwa, które nie może odmówić tej pomocy. Przy konieczności zabezpieczenia niezależności państwa na zewnątrz, przez odpowiedni rozwój siły zbrojnej, musi państwo myśleć o dorównaniu innym państwom na polu nie tylko rozwoju ekonomicznego, ale także umysłowego i zdrowotnego. Wypełnienie wszystkich tych zadań wymaga dużych nakładów, z których znaczną część muszą dostarczyć podatki, nakładane na poddanych. O zatrzymaniu budżetu na pewnej wysokości lub o jego zmniejszeniu, nie może być obecnie mowy, tak dla państwa jako całości, jak i dla mniejszych związków społecznych. Szczególnie znaczny wzrost ludności wielkich miast, musiał spowodować zwiększenie wydatków i zarazem podwyższenie podatków i opłat miejskich.

Żadne państwo ani miasto nie może uchylić się od kierunku zwykłego swych wydatków.

Nie powinien zatem nas dziwić znaczny wzrost budżetu całego Państwa Rosyjskiego i wskutek tego podatków i opłat Król. Polskiego.

Budżet Państwa Rosyjskiego.

ciagu okresu 32 lat od 1863 do 1894 budżet Cesarstwa uległ zmianom następującym:

	w r. 1863	w r. 1894.	
dochody wynosiły	453.781.014	1.232.715.186	rub.
wydatki „	463.629.916	1.155.141.662	„

Powiększenie było zatem

dla dochodów	171,65%	
dla wydatków	149,15%	

Podobne zwiększenie wydatków widzimy w innych państwach.

We *Francyi* wydatki wynosiły:

w r. 1830	912,198	milionów franków	
w r. 1851	1.275,680	"	"
w r. 1874	2.532,690	"	"
w r. 1878	2.781,035	"	"
w r. 1890	3.046,021	"	"
w r. 1896	3.321,057	"	"

We *Włoszech* wydatki wynosiły:

w r. 1861	812,—	milionów lirów	
w r. 1889/90	1.857,9	"	"
w r. 1897	1.712,6	"	"

W *Prusach* wydatki wynosiły:

w r. 1849—94,	1 mil. tal. czyli	282,3 mil. marek
w r. 1890		1.436,7 " "
w r. 1896/7		1.939,3 " "

W *Austrii* wydatki wynosiły:

w r. 1849	163,1 milionów zlr.
w r. 1889	540,0 " "
w r. 1896	664,6 " "

Obok samych wydatków wzrosła także *wysokość długów państwowych*.

We *Francyi*

w r. 1869	wynosił dług	12.981,216 mil. fr.
w r. 1891	"	30.481,158 " "

tak, że *opłata odsetków i amortyzacja* długu pochłoneły w r. 1896 z budżetu Francyi 1.217,282 mil. fr.

W *Rosyi* dług państwowy w d. 1 Stycznia 1898 r. wynosił 6.101.339.902 ruble, z których 15 idzie na imperyał.

Tylko dług *Wielkiej Brytanii* zmniejszył się w latach ostatnich, wynosił bowiem:

w r. 1891	684,071 mil. funtów szterl.
w r. 1896	648,474 " " " *)

*) *Handwörterbuch der Staatswissenschaften* herausg. von Conrad, Lexis. Elster u. Loening, 2-ter Supplementband. Jena 1897. Art. *Finanzstatistik* von Max von Heckel str. 329 i nast.

Podatki i opłaty Kró . Polskiego.

Oddzielne budżety miało Królestwo od r. 1817 do 1866. Od r. 1867 wydatki Królestwa weszły do ogólnego budżetu Cesarstwa. Włączenie dochodów następowało stopniowo, i od r. 1873 pozostały oddzielnymi tylko podatki bezpośrednie.

W roczniku Komitetu Centralnego statystycznego Ministerium Spraw Wewnętrznych podatki i opłaty Król. Polskiego są przedstawione oddzielnie, obok innych części Cesarstwa.*)

Podatki i opłaty 50 gubernii Rosyi Europejskiej i 10 gubernii Król. Polskiego przedstawiliśmy w osobnej tablicy dla okresu pięcioletniego (1890—1894 r.).

(Patrz *Tablicę № 1, stronnica 168*).

Widzimy z niej, że w ciągu okresu pięcioletniego *podatki bezpośrednie* powiększyły się w Rosyi Europ. o 33,45% w Król. Polskiem o 38,60%.

Podatki pośrednie powiększyły się w tym okresie w Rosyi Europ. o 33,95% w Kr. Polskiem o 92,74%. Powiększenie było zatem znaczniejsze w Król. Polskiem niż w Rosyi Europ. To samo otrzymamy przy porównaniu z ludnością.

Podatków bezpośrednich wypadło na *jednego mieszkańca*:

	w r. 1890	w r. 1894
w gub. Rosyi Europ. .	0,67	0,89 rub.
w gub. Kr. Polskiego .	1,31	1,81 „

*) *Сборникъ сельский по Россіи 1896*. Изд. Центр. Статист. Комитета Мин. Внутр. Дѣл. С. Петерб. 1897 г.

Widzimy zatem, że w stosunku do ludności, podatki bezpośrednie są więcej niż dwa razy wyższe w Kr. Polskiem niż w Rosyi Europejskiej. To samo widzimy przy podatkach pośrednich. Na jednego mieszkańca wypadalo tych podatków:

	<i>w r. 1890</i>	<i>w r. 1894</i>
w gub. Rosyi Europejskiej	4,21	5,58 rubli
w gub. Królestwa Polskiego	4,74	9,12 „

Z liczby podatków pośrednich *opłata od trunków wysokowych* (alkoholicznych) powiększyła się w ciągu okresu pięcio-letniego:

w gub. Rosyi Europejskiej	o 9,07%
w gub. Królestwa Polskiego	o 25,81%

zatem prawie trzy razy więcej w Królestwie niż w Rosyi Europ., ale w stosunku do ludności opłaty te były znaczniejsze w Rosyi Europejskiej niż w Królestwie Polskiem. Wynosiły bowiem na jednego mieszkańca:

	<i>w r. 1890</i>	<i>w r. 1894</i>
w gub. Rosyi Europejskiej	2,47	2,66 rubli
w gub. Królestwa Polskiego	1,90	2,39 „

Opłata od tytoniu powiększyła się w ciągu okresu pięcio-letniego:

w gub. Rosyi Europejskiej	o 16,31%
w gub. Królestwa Polskiego	zmniejszyła się o 3 %

Na jednego mieszkańca wypadalo tej opłaty:

	<i>w r. 1890</i>	<i>w r. 1894</i>
w gub. Rosyi Europejskiej	0,27	0,31 rub.
w gub. Królestwa Polskiego	0,13	0,13 „

Bardzo znaczne zmiany widzimy w wysokości *podatku od cukru*. Podatek ten zwiększył się podczas okresu 5-cio-letniego:

w gub. Rosyi Europejskiej	o 99,89%
w gub. Królestwa Polskiego	o 54,92%

Tablica № 1. (do str. 166).

Podatki i opłaty	w r. 1890 rubli	w r. 1894 rubli	Powiększenie w ciągu 5 lat w % r. 1890	Wypadało	
				na jedną osobę ludności w r. 1890 rubli	w r. 1894 rubli
Podatki bezpośrednie					
w gub. Rosyi Europ.	62.505.174	83.411.012	33,45	0,67	0,89
w gub. Król. Polskiego	12.318.039	17.072.617	38,60	1,31	1,81
Podatki pośrednie					
w gub. Rosyi Europ.	392.336.744	525.530.469	33,95	4,21	5,68
w gub. Król. Polskiego	44.732.741	86.220.073	92,74	4,74	9,12
Opłata od trunków					
w gub. Rosyi Europ.	230.182.059	251.070.601	9,07	2,47	2,66
w gub. Król. Polskiego	17.954.122	22.588.390	25,81	1,90	2,39
Opłata od tytoniu					
w gub. Rosyi Europ.	25.077.720	29.167.572	16,31	0,27	0,31
w gub. Król. Polskiego	1.237.685	1.201.539	—3,00	0,13	0,13
Opłata od cukru					
w gub. Rosyi Europ.	17.597.863	35.176.014	99,89	0,19	0,37
w gub. Król. Polskiego	3.880.071	6.011.021	54,92	0,41	0,64

Podatek od ropy							
w gub. Rosyi Europ.	8.211.950	15.252.526	85,74	0,09	0,16		
w gub. Król. Polskiego	534.906	683.188	27,70	0,06	0,07		
Podatek od zapalek							
w gub. Rosyi Europ.	4.418.194	7.066.115	59,93	0,05	0,07		
w gub. Król. Polskiego	155.298	165.817	6,77	0,02	0,02		
Oplaty celne							
w gub. Rosyi Europ.	64.721.598	129.906.962	100,71	0,69	1,88		
w gub. Król. Polskiego	15.432.290	46.712.356	202,69	1,64	4,94		
Stemple i opłaty sądowe							
w gub. Rosyi Europ.	26.078.339	26.749.176	2,57	0,29	0,28		
w gub. Król. Polskiego	4.139.487	3.855.842	6,85	0,41	0,41		
Oplata od spadków							
w gub. Rosyi Europ.	4.232.460	14.204.307	235,60	0,05	0,15		
w gub. Król. Polskiego	327.263	3.344.645	922,—	0,03	0,35		
Podatek od ubezpieczeń							
w gub. Rosyi Europ.	3.698.935	4.234.217	14,47	0,04	0,04		
w gub. Król. Polskiego	265.871	283.262	6,54	0,03	0,03		

powiększenie było zatem znaczniejsze w Rosyi Europejskiej niż w Królestwie Polskiem, ale w stosunku do ludności opłaca więcej Królestwo Polskie. Wypadało bowiem na 1 mieszkańca:

	<i>w r. 1890</i>	<i>w r. 1894</i>
w gub. Rosyi Europejskiej	0,19	0,37 rubli
w gub. Królestwa Polskiego	0,41	0,64 „

Podatek od nafty jest znaczniejszy w Rosyi Europejskiej niż w Królestwie. Podatek ten zwiększył się w ciągu okresu 5-cio-letniego:

w gub. Rosyi Europejskiej	o 85,74%
w gub. Królestwa Polskiego	o 27,70%

Na jednego mieszkańca wypadalo:

	<i>w r. 1890</i>	<i>w r. 1894</i>
w gub. Rosyi Europejskiej	0,09	0,16 rubli
w gub. Królestwa Polskiego	0,06	0,07 „

Podobne stosunki znajdujemy przy *podatku od zapalek*. Podatek ten zwiększył się w ciągu okresu 5-letniego:

w gub. Rosyi Europejskiej	o 59,93%
w gub. Królestwa Polskiego	o 6,77%

Na jednego mieszkańca wypadalo tego podatku:

	<i>w r. 1890</i>	<i>w r. 1894</i>
w gub. Rosyi Europejskiej	0,05	0,07 rub.
w gub. Królestwa Polskiego	0,02	0,02 „

Znaczne bardzo zwiększenie widzimy przy *opłatach celnych*. Opłaty te powiększyły się w ciągu okresu 5-cio-letniego:

w gub. Rosyi Europejskiej	o 100,71%
w gub. Królestwa Polskiego	o 202,69%

podwoiły się zatem w Rosyi Europejskiej i potroiły w Królestwie Polskiem. Na jednego mieszkańca wypadalo:

	<i>w r. 1890</i>	<i>w r. 1894</i>
w gub. Rosyi Europejskiej	0,69	1,38 rub.
w gub. Królestwa Polskiego	1,64	4,94 „

Oplaty powyższe są daleko znaczniejsze w Królestwie Polskiem niż w Rosyi Europejskiej, z powodu jego położenia na krańcach Cesarstwa.

Stemple i opłaty sądowe zwiększyły się podczas okresu 5-cio letniego:

w gub. Rosyi Europejskiej	o 2,57%
w gub. Królestwa Polskiego	zmniejszyły się o 6,85%

Na jednego mieszkańca wypadalo tych opłat:

	<i>w r. 1890</i>	<i>w r. 1894</i>
w gub. Rosyi Europejskiej	0,29	0,28 rub.
w gub. Królestwa Polskiego	0,44	0,41 „

były zatem stosunkowo znaczniejsze w Królestwie Polskiem niż w Rosyi Europejskiej.

Bardzo znaczne powiększenie znajdujemy przy *podatku spadkowym*. Podatek ten w ciągu okresu 5-cio letniego powiększył się:

w gub. Rosyi Europejskiej	o 235,60 %
w gub. Królestwa Polskiego	o 922,—%

Powiększenie jest bardzo znaczne, prawie 5 razy znaczniejsze w Królestwie Polskiem niż w Rosyi Europejskiej. Na jednego mieszkańca wypadalo podatku spadkowego:

	<i>w r. 1890</i>	<i>w r. 1894</i>
w gub. Rosyi Europejskiej	0,05	0,15 rub.
w gub. Królestwa Polskiego	0,03	0,35 „

Kiedy w r. 1890 podatek ten był stosunkowo mniejszy w Królestwie Polskiem niż w Rosyi Europejskiej, w r. 1894 był więcej niż dwa razy znaczniejszy.

Podatek od ubezpieczeń powiększył się w ciągu okresu 5-cio letniego:

w gub. Rosyi Europejskiej	o 14,47%
w gub. Królestwa Polskiego	o 6,54%

Na jednego mieszkańca wypadło tego podatku:

	w r. 1890	w r. 1894
w gub. Rosyi Europejskiej	0,04	0,04 rub.
w gub. Królestwa Polskiego	0,03	0,03 „

Liczby szczegółowe dla każdego roku okresu 5-cio letniego (1890—1894) i dla *podatków bezpośrednich* przedstawia *Tablica № 2* dla Rosyi Europejskiej i Królestwa Polskiego.

(Patrz *Tablicę № 2*, str. 174 i nast.).

W tej tablicy znajdujemy osobną tylko w Rosyi Europejskiej *opłatę włościan za nadaną im ziemię*, która z prawie 90 milionów rubli w r. 1890 urosła do 111½ mil. w r. 1894. Takiej opłaty niema w Królestwie Polskiem. Również dla Rosyi Europejskiej podano osobno *niedobory* od podatków bezpośrednich dla każdego z pięciu lat, dla Królestwa Polskiego tylko dla r. 1894 w sumie 1.757.819 rubli, którą połączono z sumą 1.322.311 rub., otrzymaną ze sprzedaży dóbr rządowych i z innych wpływów.

Dla *podatków pośrednich* mamy podobne szczegóły w *Tablicy № 3*. W tej tablicy znajdujemy dla dwóch lat 1890 i 1891 osobno wykazany *dochód z dróg żelaznych* w Rosyi Europejskiej i w Królestwie Polskiem i dla r. 1891 *dochód paszportowy*, które obydwie dochody nie są osobno wykazane w latach następnych. W trzech latach ostatnich pojawia się nowa rubryka *różnych opłat* tak dla Rosyi Europejskiej, jak i dla Królestwa Polskiego.

(Patrz *Tablicę № 3*, str. 176 i nast.).

Zmiany wysokości opodatkowania Królestwa Polskiego w ciągu okresu 12-0 letniego od r. 1882 do r. 1894 przedstawia *Tablica № 4*. W ciągu tego okresu 12-to letniego podatki w Kr. Pol-
skiem powiększyły się o 237,56%, t. j. prawie $3\frac{1}{2}$ razy, wynosiły bowiem w roku 1882 30,6 mil. rubli, w roku 1894 103,3 mil. Największe powiększenie widzinny przy podatku spadkowym od roku 1888 i następnie najwięcej powiększył się podatek od cukru, opłaty celne i podatek od handlu i przemysłu. Najmniejsze zwiększenie znajdujemy przy opłacie 5% z dochodów od kapitałów i przy podatkach od nieruchomości.

(*Patrz Tablicę № 4, stron. 178 i 179*).

Jeżeli weźmiemy do porównania *okres* jeszcze dłuższy, a mianowicie 22 lat od r. 1873 do r. 1894, to znajdziemy, że podatki bezpośrednie i pośrednie wynosiły w r. 1873 31,7 mil. rub., w r. 1894 103,3 mil. r.

(*Patrz Tablicę, № 5, str. 180*).

Na jednego mieszkańca Królestwa Polskiego wypadło podatków:

w r. 1873	4,95 rub.
w r. 1888	6,28 „
w r. 1894	10,93 „

Kiedy jednocześnie na jednego mieszkańca 50 gubernii Rosyi Europejskiej wypadło:

w r. 1894	6,47 rub.
-----------	-----------

czyli o 4,46 rub. mniej niż w gub. Królestwa Polskiego.

Powyżej wymienione podatki bezpośrednie i pośrednie nie wyczerpują całego opodatkowania Królestwa, mamy jeszcze *opłaty gubernialne* t. z. *fundusze specyalne*, do których należą: opłaty drogowa i kwaterunkowa, których wysokość dla r. 1873 obliczyliśmy na 4.701.042 rub. Następnie są jeszcze *opłaty miejskie*, *opłaty na utrzymanie zarządów gminnych*, *szkół elementarnych*, *sądów gminnych* i *opłata bóżnicza*. Niezależnie od nich są jeszcze ubezpieczenia.

Tablica № 2. (do str. 172).

Podatki bezpośrednie	Od nieruchomości	Podatek patentowy (handlowy)	5% od dochodu od kapitałów	Niedobory	Razem	Opłaty włościan za ziemię
w r. 1890.						
w gub. Rosyi Europ.	21.805.415	28.230.691	11.253.533	1.215.535	62.505.174	89.759.743
w gub. Kr. Polskiego	8.890.611	2.905.474	521.954	—	12.318.039	—
w r. 1891.						
w gub. Rosyi Europ.	20.518.319	28.083.409	11.479.962	410.326	60.492.016	69.705.847
w gub. Kr. Polskiego	8.918.840	2.700.765	528.239	—	12.147.844	—
w r. 1892.						
w gub. Rosyi Europ.	21.653.077	28.463.837	11.674.973	402.022	62.193.909	80.578.032
w gub. Kr. Polskiego	9.747.683	3.354.138	551.144	Przedaż dóbr rządowych i inne wpływy 533.513	14.186.478	—

w r. 1893.

w gub. Rosyi Europ.	24.419.624	32.630.786	12.542.998	881.749 Przeład dóbr rządowych i inne wpływy	70.475.157	101.874.429
w gub. Kr. Polskiego	9.719.288	3.898.741	494.476	389.471	14.501.976	—

w r. 1894.

w gub. Rosyi Europ.	23.019.924	34.176.788	11.416.412	14.797.888	83.411.012	111.451.169
w gub. Kr. Polskiego	9.572.850	3.911.379	508.258	1.757.819 Przeład dóbr rządowych i inne wpływy	17.072.617	—

Ludność ogólna.

w d. 1 Stycznia 1895 r.

w gub. Rosyi Europ.	93.292.955
w gub. Kr. Polskiego	9.432.336

w d. 28 Stycznia (9 Lutego) 1897 r.

w gub. Rosyi Europ.	94.215.415
w gub. Kr. Polskiego	9.455.943

Tablica № 3. (do str. 172).

Podatki pośrednie	od trunków	od tytuniu	od cukru	od nafty	od zapalek	opłaty celne
w r. 1890.						
w gub. Rosyi Europej.	230.182.059	25.077.720	17.597.863	8.211.950	4.418.194	64.721.598
w gub. Król. Polskiego	17.954.122	1.237.685	3.880.071	534.906	155.298	15.432.290
w r. 1891.						
w gub. Rosyi Europej.	210.305.204	25.797.757	17.153.227	7.849.073	4.361.764	62.536.993
w gub. Król. Polskiego	16.659.630	1.166.124	3.538.034	674.322	146.567	14.536.812
w r. 1892.						
w gub. Rosyi Europej.	227.604.246	26.558.240	23.026.408	8.947.692	4.750.170	101.422.869
w gub. Król. Polskiego	19.205.312	1.098.660	4.502.018	730.217	148.843	22.272.452
w r. 1893.						
w gub. Rosyi Europej.	219.123.341	28.449.899	24.852.365	12.640.369	6.088.245	127.725.725
w gub. Król. Polskiego	19.093.153	1.239.714	5.275.592	994.959	175.689	33.263.041
w r. 1894.						
w gub. Rosyi Europej.	251.070.601	29.167.572	35.176.014	15.252.526	7.066.115	129.906.962
w gub. Król. Polskiego	22.588.390	1.201.539	6.011.021	683.188	165.817	46.712.356

Dalszy ciąg Tablicy № 3.

Podatki pośrednie	dochód z dróg żelaznych	stempel i opłaty sądowe	podatek od spadków	od przewozu podróży i towarów pocłagami pospieszczymi na drogach żelaznych	opłata od ubezpieczeń od ognia	RAZEM
w r. 1890.						
w gub. Rosyi Europ.	32.244.707	26.078.339	4.232.460	8.117.627	3.698.935	424.581.451
w gub. Kr. Polskiego	334.913	4.139.487	327.263	805.751	265.871	45.067.654
w r. 1891.						
w gub. Rosyi Europ. *)	40.128.214	26.391.253	4.287.675	7.724.726	3.825.799	414.387.629
w gub. Kr. Polskiego	1.207.114	4.474.039	302.875	766.860	250.769	43.777.588
w r. 1892.	Różne opłaty					
w gub. Rosyi Europ.	2.835.403	25.195.209	13.870.199	8.095.696	3.954.590	446.250.722
w gub. Kr. Polskiego	500.596	3.335.232	2.571.029	701.531	286.736	55.352.646
w r. 1893.						
w gub. Rosyi Europ.	3.395.665	26.110.337	14.598.809	7.472.613	4.054.814	471.512.182
w gub. Kr. Polskiego	533.300	3.561.592	2.485.843	779.252	276.546	67.678.681
w r. 1889.						
w gub. Rosyi Europ.	4.301.221	26.749.176	14.204.307	8.399.758	4.234.217	525.530.469
w gub. Kr. Polskiego	522,950	3,855,842	3,344,645	851,063	283,262	86,220,073

*) Opłata paszportowa przyniosła w r. 1891 w Rosyi Europ. 4,035,944 rub., w Król. Polskiem 54,442 rub.

Tablica № 4 (do str. 173).

	w r. 1882	w r. 1888	w r. 1894	Powiększenie od r. 1882 w %
Podatki w Królestwie Polskiem				
P. od nieruchomości	8,094,800	8,946,332	9,572,850	18,26
P. od handlu i przemysłu	1,228,748	2,363,153	3,911,379	218,32
5% od dochodów z kapitałów	(1886)430,208	505,942	508,258	18,14
akcyza od trunków	16,412,840	17,562,690	22,588,390	37,63
„ od tytoniu	946,998	1,242,049	1,201,539	26,88
„ od cukru	1,356,646	3,471,701	6,011,021	343,08
„ od nafty	—	441,741	683,188	54,06
„ od zapalek	—	90,163	165,817	83,91

Oplaty celne.	?	12.373.939	46.712.356	277,61
" stemplove.	1.611.40.	2.237.099	—	—
" wpisowe i kancelaryjne	149.683	1.734.828	3.855.842	139,26
Podatek spadkowy		254.637	3.344.645	2.134,48
Oplaty od przewozu pociągami po- spiesznymi		700.575	851.063	21,48
Oplaty od ubezpieczeń od ognia	199.508	226.920	283.262	41,98
Różne opłaty	169.032	—	522.950	2.031,00
			3.080.130	
Razem	30.599.863	52.151.769	103.292.690	237,66

Tablica № 5. (do str. 173).

KRÓLESTWO POLSKIE	w roku 1873 rubli	w roku 1888 rubli	w roku 1894 rubli
Podatki bezpośrednie	10.099.754	11.815.427	17.072.617
Podatki pośrednie	21.569.777	40.336.342	86.220.073
Razem	31.669.531	52.151.769	103.292.690
Na jednego mieszkańca wypada . . .	4,96	6,28	10,93
w 50 guberniach Rosyi Europejskiej	—	—	6,47

Dla dóbr stowarzyszonych w Towarzystwie Kredytowym Ziemskim i po dzień 1 Stycznia 1893 r. podatki i składki wynosiły: *)

Gruntowy główny	
z dodatkowym	1.968.440,22 rub.
Inne skarbowe	673 280,91 "
Gminne i sądowe	665.682,03 "
Ubezpieczenia	1.223.214,67 "

Razem 4.530.617,83 rub.

Wypadało zatem na morg:

przeźrzeni ogólnej	0,62 rub.
na morg gruntów ornych	1,21 "

*) Wiadomości statystyczne, dotyczące dóbr obciążonych pożyczką Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Król. Polskiem, oprac. przez Jana Rostworowskiego. Warszawa. 1896. XI Zebranie str. 15.

FINANSE WIELKICH MIAST.

Przykład znacznego zwiększenia liczebnego wpływów i wydatków mamy na budżetach wielkich miast. Biorąc dla *Warszawy* okres 20-o letni od r. 1878 do r. 1898 i wyłączając z rachunku wpływy i wydatki zwrotne znajdujemy:

	w r. 1878	w r. 1898
Dochody wynosiły	1.838.921 rub.	6.884.591 rub.
Wydatki „	1.901.028 „	8.172.567 „

powiększenie wynosi zatem:

dla dochodów	274,38%
dla wydatków	329,90%

Dla *Moskwy* i okresu 32-eh lat od r. 1863 do r. 1894 mamy liczby następujące: *)

	w r. 1863	w r. 1894
dochody wynosiły	1.783.304 rub.	9.022.630 rub
wydatki „	1.679.755 „	8.783.631 „

*) *Сборник очерков по городу Москвѣ, Москва 1897. Финансы города Москвы за 1863—1894 гг.*

powiększenie wynosi zatem:

dla dochodów	392,55%
dla wydatków	422,91%

Dla *Petersburga* i okresu 26-ciu lat (1869—1894) mamy dla wysokości dochodów liczby następujące: *)

dochody wynosiły w r. 1869	3.073.130 rub.
„ „ w r. 1894	10.874.195 „

powiększenie wynosi zatem 253 85%

Dla siedmiu wielkich miast: *Paryża, Londynu, Berlina, Wiednia, Moskwy, Petersburga i Warszawy* i dla okresu 5-cio letniego (1888—1892) mamy obliczone, w Tablicy 6 ile wypadło na jednego mieszkańca dochodu zwykłego budżetowego, ile długu pod koniec r. 1892 i ile wynosiła roczna opłata odsetków od długu i amortyzacya. **)

(Patrz Tablicę № 6, str. 184 i nast.).

Pod względem *dochodu budżetowego* porządek zmniejszającego się dochodu miast był następujący:

Na jednego mieszkańca wypadło dochodu budżetowego

	rubli
w Paryżu	41,40
w Londynie	24,81
w Berlinie	20,35
w Wiedniu	19,42
w Warszawie	8,80
w Moskwie	8,16
w Petersburgu	8,06

Na czele stoi Paryż, a na samym końcu Petersburg.

*) *Статистический ежегодник С.-Петербурга* 1894. СПб. 1897. str. 210 i nast.

**) *Финансы города Москвы за 1863—1894 гг.* Москва 1897 str. 48 i nast.

Tablica № 6. (do str. 183).

Dla okresu 5-letniego 1888—1892		Na jednego mieszkańca wypadalo:		
		dochodu zwykłego budżetowego rubli	dlugu pod koniec r. 1892 rubli	rocznej opłaty % i amortyzacyi
w Paryżu . . .	1888—92	41,40	291,79	16,20
w Londynie . . .	"	24,81	91,90	4,31
w Berlinie . . .	"	20,35	72,34	3,74
w Wiedniu . . .	1891—92	19,42	41,56	3,40
w Moskwie . . .	1888—92	8,16	15,41	0,53
w Petersburgu . .	"	8,06	13,20	0,20
w Warszawie . . .	"	8,89	20,86	1,29
	"			
Dług m. Moskwy pod koniec roku	1894	13.958.316 rubli		
<i>Paryża</i> na począt- ku roku . . .	1897	2.143.093.247 fran.		
<i>Berlina</i> 31 marca r.	1897	272.742.350 marek		
<i>Warszawy</i> w roku	1898	13.892.700 rubli		

Na jednego mieszkańca wypadło *długu pod koniec r. 1892:*

w Paryżu	291,79	rub.
w Londynie	91,90	„
w Berlinie	72,34	„
w Wiedniu	41,56	„
w Warszawie	20,86	„
w Moskwie	15,41	„
w Petersburgu	13,20	„

Warszawa także jak poprzednio zajmuje trzecie miejsce od końca, stojąc wyżej od Moskwy i Petersburga.

Pod względem wysokości *długu* miejskiego pierwsze miejsce zajmuje *Paryż*, którego dług na początku roku 1897 wynosił 2.143.093.247 fr.

Długi Moskwy i Warszawy są prawie tej samej wysokości.

Dług *Moskwy* pod koniec r. 1894 wynosił 13.958.316 rub.

Dług *Warszawy* w r. 1898 „ 13.892.700 „

Jeżeli z sumą ogólną wydatków budżetowych porównamy główne kategorie wydatków w wspomnianych wyżej miastach, to otrzymamy stosunki następujące:

(*Patrz Tablicę № 7, str. 186 i nast.*).

Wydatki na szkoły wynoszą stosunkowo najwięcej w Berlinie (16,66% sumy ogólnej wydatków), następnie w Paryżu (6,97%), Petersburgu (6,94%), Moskwie (6,58%), najmniej w Warszawie (2,58%).

Wydatki na szpitale i zakłady dobroczynne wynoszą najwięcej w Moskwie (19,37% sumy ogólnej wydatków), następnie w Petersburgu (19%), w Berlinie (14,77%), w Paryżu (6,98%), najmniej w Warszawie (2,08%).

Koszta utrzymania policji i straży ogniowej wynosiły najwięcej w Petersburgu (13% sumy ogólnej wydatków), następnie w Moskwie (12,58%), w Warszawie (9,67%); najmniej w Berlinie (6,05%).

Amortyzacja długów i opłata procentów pochłonięły najwięcej z wydatków budżetowych Paryż (27,90%), następnie Warszawy (10,39%), Moskwy (9,18%), Petersburga (7,82%), najmniej Berlina (3,58%).

Tablica № 7, (do str. 185).

	Wydatki na szkoły	% wydatków ogólnych	Wydatki na szpitale i na instytucye filantropijne	% wydatków ogólnych
Paryż				
r. 1896 franków	27.691.538	6,97	27.752.458	6,98
Berlin				
r. 1896/97 marek	13.615.535	16,06	12.525.198	14,77
Petersburg				
r. 1894 rubli	747.485	6,94	2.045.425	19,—
Moskwa				
r. 1894 rubli	577.731	6,58	1.701.203	19,37
Warszawa				
r. 1898 rubli	210.798	2,58	170.252	2,08

Dalszy ciąg Tabelicy № 7

Amortyzacya dlugów i opłata procentów	% wydatków ogólnych	Koszta utrzymania policyi i straży ogniowej	% wydatków ogólnych	Suma ogólna wydatków i budżetowych
110.844.888	27,90	31.498.239	7,93	397.321.330
3.032.521	3,58	5.128.079	6,05	84.789.737
842.106	7,82	1.399.920	13,—	10.766.001
806.663	9,18	1.105.164	12,58	8.783.631
849.133	10,39	790.794	9,67	8.172.567

Dla *Warszawy* zestawiliśmy budżety dla okresów 10-letnich: t. j. dla r. 1878, 1888 i 1898.

(Patrz *Tablicę № 8, str. 189 i nast.*).

Kiedy w ciągu 20-letniego okresu ludność miasta prawie się podniosła, powiększenie wynosi bowiem 90,80%, dochody kasy miejskiej, wyłączając wpływy zwrotne, powiększyły się o 274,38% i wydatki o 329,90% t. j. w czwórnasób się zwiększyły.

Z głównych *źródeł dochodu* podatki bezpośrednie prawie się potroiły (powiększenie 196,53%), trochę mniej powiększyły się podatki pośrednie (powiększenie o 136,28%). Podatek szacunkowy powiększył się o 231,91% t. j. prawie 3 razy i 1/4. Znacznie się powiększył dochód z przedsiębiorstw specjalnych.

Opłata za wodę z 28.520 rubli w roku 1878 podniosła się do 954.736 r. w r. 1898; za korzystanie z kanałów wpłynęło w roku ostatnim 297.985 rubli.

W prasie warszawskiej podnoszono kilkakrotnie myśl, żeby, wobec znacznego dochodu z wodociągów i kanałów, zarząd miejski obniżył opłatę za wodę, należy zatem obliczyć ile kasa miejska miała rzeczywistej przewyżki dochodów nad wydatkami z tego źródła.

W r. 1898 otrzymano *dochodu*:

z wodociągów	954.736 rubli
z kanałów	297.985 „

Razem 1.252.721 rubli.

Wydatki wynosiły:

stare wodociągi	5.450 rubli
nowe „	386.104 „
opłata % i amortyzacja	849.133 „

Razem 1.240.687 rubli

Pozostaje dochodu czystego 12.034 rubli.

Wobec tak małej przewyżki dochodów nad wydatkami w r. 1898 niepodobna obecnie myśleć o obniżeniu taryfy za wodę i to pobożne życzenie trzeba odłożyć na pomysłniejsze lata następne.

Głównejsze pozycje *wydatków* w ciągu okresu 20-letniego były następujące: nowe środki komunikacyjne (bruki, trotuary i in.)

Tablica № 8 (do str. 188).

W A R S Z A W A	W A R S Z A W A			
	1878	1888	1898	
			28 stycznia 9 Intego 1897 roku	
Ludność <i>miasta Warszawy</i>	315.199 100	444.814 141,12	601.408 190,80	
Dochód ogólny				
bez wpływów zwrotnych	1.838.921 100	3.885.564 211,30	6.884.591 374,38	rubli
Wydatki ogólne				
bez wydatków zwrotnych	1.901.028 100	3.969.869 208,83	8.172.567 429,90	„
Wyszczególnienie główniej- szych dochodów				
Podatki bezpośrednie	730.751 100	1.368.453 187,27	2.166.879 296,53	„
w tej liczbie podatek sza- cunkowy	420.000 100	857.041 204,06	1.394.040 331,91	„
Podatki pośrednie	417.261 100	489.624 117,34	985.915 236,28	„
Dochód ogólny z przedsię- biorstw specjalnych	126.527 100	313.415 247,71	1.549.102 1224,33	„
w tej sumie opłata za wodę	28.520 100	140.976 494,31	954.736 3.347,60	„
za korzystanie z kanałów	— —	1.430 100	297.985 20838,11	„
z rzeźni miejskich	84.630 100	135.109 159,65	208.192 246,—	„

Dalszy ciąg Tablicy № 8.

W A R S Z A W A	1878	1888	1898	%
ze stajni na rynku bydłowym rubli	—	17.951	25.402	
	—	100	141,51	
z Gazety Policyjnej „	12.130	16,488	61.188	
	100	135,93	504,44	
Dochód z pożyczek . „	—	1.387.350	1.287.976	
Zasiłki „	388.823	109.606	112.578	
	100	28,19	28,95	
Wyszczególnienie główniejszych wydatków.				
Utrzymanie środków komunikacyjnych	71.598	119.900	228.837	2,80
	100	167,46	319,61	
Nowe środki komunikacyjne	203.352	74.329	1.112.340	13,61
	100	36,55	547,—	
Ogrody, aleje i skwery .	16.039	21.594	118.083	1,44
	100	134,63	736,22	
Oczyszczanie ulic i placów	—	146.211	90.307	1,10
	—	100	61,76	
Oświetlenie miasta	47.941	137.861	215.155	2,63
	100	287,56	448,79	
Kanalizacja miasta	27.779	479.670	2.083.194	25,49
	100	1726,73	7499,17	
Przedsiębiorstwa specjalne	151.685	942.509	788.678	9,65
	100	621,36	519,94	
w tej sumie wodociągi	119.023	883.054	391.554	
	100	741,92	328,97	
rzeźnie	19.411	39.774	350.439	
	100	204,90	1805,36	
Gazeta Policyjna	8.837	13.833	37.875	
	100	156,54	428,60	

Dalszy ciąg Tablicy № 8.

W A R S Z A W A	1878	1888	1898	%
Utrzymanie policji	416.942	533.096	608.323	7,44
100	127,86	145,91		
Utrzymanie straży ogniowej	151.544	179.076	182.471	2,23
100	118,17	120,41		
Zakłady naukowe	45.357	105.044	210.798	2,58
100	231,59	464,75		
Szpitala i zakłady dobroczynne	44.751	101.243	170.252	2,08
100	226,24	(275.000)		
Procenty i amortyzacya długów	124.052	467.568	849.133	10,39
100	376,91	684,50		
Zarząd miejski	122.055	198.303	310.340	3,80
100	162,47	254,26		
Sądy pokoju	43.600	82.107	128.394	1,57
100	188,32	294,48		
Żandarmerya i wydatki wojskowe	159.448	86.430	83.638	1,02
100	54,21	52,45		
Inne wydatki	172.428	279.289	896.248	10,97
Kapitały miejskie	1.287.541	316.848	776.952	
100	24,61	60,34		
Pozostałości kasowe	219.802	259.993	563.913	
100	118,29	256,55		
Niedobory i zaległości podatkowe	235.026	438.938	56.738	
100	186,76	24,14		
Długi miasta	793.192	4.753.628	13.892.700	
100	599,30	1751,49		

spowodowały prawie $5\frac{1}{2}$ razy większy wydatek (powiększenie wynosi 447%), ogrody, aleje i skwery kosztują 7 razy więcej niż poprzednio (powiększenie 636,22%), oświetlenie miasta spowodowało wydatek o $4\frac{1}{2}$ raza większy (powiększenie 348,79%), przedsiębiorstwa specjalne kosztowały 5 razy więcej (powiększenie 419,94%), utrzymanie policji miejskiej kosztuje półtora raza więcej (powiększenie o 45,91%), zakłady naukowe przyczyniły wydatku prawie 5 razy większego (powiększenie o 364,75%), szpitale i zakłady dobroczynne prawie cztery razy większego (powiększenie o 280,44%). Bardzo znacznie zwiększyła się wypłata procentów i amortyzacya długów, prawie 7-miokrotnie (powiększenie o 584,50), ponieważ długi Warszawy wynosiły w r. 1878 793.192 ruble, w r. 1898 13.892.700 r. Koszta zarządu miejskiego wzrosły $2\frac{1}{2}$ razy (o 154,26%), koszta sądów pokoju prawie trzykrotnie (o 194,48%).

Jeżeli zwrócimy uwagę na *wydatki jedynie r. 1898*, znajdziemy, że sumę największą zapotrzebowały roboty kanalizacyjne miasta, mianowicie więcej niż $\frac{1}{4}$ wydatku ogólnego (25,49%), następnie zapotrzebowały najwięcej: nowe środki komunikacyjne t. j. bruki, trotuary i t. p., mianowicie 13,61% sumy ogólnej; wypłata procentów i amortyzacya długów (10,39%), przedsiębiorstwa specjalne (9,65%), utrzymanie policji i straży ogniowej (9,67%) i inne wydatki (10,97). Pomiedzy ostatniemi znajdujemy:

Zaliczenie na koszta budowy szpitala Dzieciątka Jezus, wydatek właściwie zwrotny, wynoszący	275.000 rubli.
Roczna rata za kupiony dom obok Ratusza	96 000 "
Koszta nabycia cegielni w Markach	144.000 "
Urządzenie składów węgla	230.000 "
Inne wydatki	151.248 "

Razem 896.248 rubli

Widzieliśmy już poprzednio, że pomimo znacznego wzrostu wydatków w latach ostatnich na *zakłady naukowe* i na *szpitale i zakłady dobroczynne*, wydatki te wynoszą dla pierwszych zaledwie 2,58% sumy ogólnej, dla drugich 2,08%. I rzeczywiście pod względem zdrowotnym wiele jeszcze jest do zrobienia w Warszawie, żeby się zrównać choćby z takim miastem jak *Odessa* liczącem zaledwie 414.800 ludności. Miasto to posiada komisya sanitarną stałą, obradującą co dni 15, 13 lekarzy dla biednych, (w r. 1897 wydano na nich 24.198 rub. 92 kop.) i 4 lekarzy sa-

nitarnych, nie licząc 6 lekarzy cyrkulowych z inspektorem lekarskim na czele, niezależnych od zarządu miejskiego. Miasto zostało podzielone na okręgi sanitarne z opiekunami i radami sanitarnymi w każdym. W sprawozdaniu, wychodzącym co dwa tygodnie, umieszczane bywają protokoły posiedzeń komisji sanitarnej miejskiej, sprawozdania z miesięcznych posiedzeń lekarzy dla biednych i sprawozdania opiekunów pojedynczych okręgów sanitarnych. Wszystkich tych instytucji brak dotąd w Warszawie.

Powracając do innych wielkich miast, mamy pomiędzy dochodami *Paryża* *) bardzo znaczną rubrykę dochodu z podatku konsumcyjnego (*Octroi*), który dostarczył kasie miejskiej

w r. 1892	152.486.286 franków
w r. 1896	155.891.588 „

Na koszt *utrzymania policji i prefektury* dokładała kasa państwa

w r. 1892	8.678.550 franków
w r. 1896	11.101.307 „

Najbardziej pomyślną i wzorową jest gospodarka finansowa *Berlina* **).

Przedsiębiorstwa miejskie, jakimi są: zakład gazowy, wodociągi, centralny targ na bydło, centralna rzeźnia i kontrola mięsa, dały w roku budżetowym 1896/97 przewyżki dochodów nad wydatkami 8.235.516 marek, z których 5.623.983 marek wpłynęło do kasy miejskiej na wydatki bieżące.

<i>Dochód</i> ogólny wynosił w tym roku budżetowym	93.249.873 mar.
<i>Wydatki</i>	84.789.737 „
Podatki dały dochodu czystego	47.078.288 „

Wydatki znaczniejsze wynosiły:

Koszt zarządu miejskiego	7.942.123 marek
Koszt policji	5.128.079 „
Długi spowodowały wydatku	3.032.521 „
Wydział budowlany	6.836.126 „

*) *Annuaire statistique de la ville de Paris* 1896. Paris 1898, str. 244 i nast.

**) *Statistisches Jahrbuch der Stadt Berlin. J. 1896*. Berlin 1898, str. 559 i nast.

¶ Ale prawdziwie budującymi są wysokie wydatki na cele następujące:

na cele wykształcenia i na szkoły	13.615.535	marek
na opiekę nad biednymi	8.786.721	„
na szpitale i cele higieniczne	3.738.477	„

Razem 26.140.733 marek

Dług Berlina w d. 31 marca 1897 wynosił 272.742.350 marek, ale kasie miejskiej były dłużne: zakład gazowy, wodociągi, kanalizacja, targ i rzeźnia na bydło i halle targowe

razem wzięte	212.187.906	marek
pozostało niewypuszczonych obligacyi miasta na	1.423.460	„

Razem 213.611.366 marek

właściwy zatem dług Berlina wynosił tylko 59.130.984 marek na pokrycie tego długu *aktywa* miejskie wynosiły 599.366.655 „

wartość samych nieruchomości wynosiła . . . 384.233.078 marek

Pasywa wynosiły 279.388.061 „

z których długi miasta . 278.538.625 „

Aktywa przenoszą zatem pasywa o 319.978.594 marek.

SPROSTOWANIA.

<i>str.</i>	<i>Wiersz</i>	<i>Zamiast</i>	<i> Powinno być</i>
9	3 od dołu	Turcyja 4, ₅	Turcyja 4, ₅
10	4 od dołu	razem	rocznie
13	10 od góry	w Glasgowie 413	w Glasgowie 513
17	Tablica gub. War- szawska 6 rubryka	535.035	435.035
21	4 od góry	sześcioletniego	pięcioletniego
30	Tablica 4 od góry 4 rubryka	1.838	1.839
"	Tablica 8 od góry 5 rubryka	4, ₆₂	4, ₆₁
35	11 od dołu	35, ₄₂	33, ₄₂
37	10 od góry	23, ₇	25, ₇
49	7 od góry	wdowcami	wdowami
"	1 od góry	Romunii	Rumunii
68	Tablica 13 od dołu	Rumunia	Rumunia
75	6 od góry	trcinowego	trzciniowego
"	"	tycięcy	tyśięcy
"	18 od góry	Produkcya	Produkcya
77	15 od góry	18, ₃₈ %	18, ₄₈
86	Tablica 5 od dołu 7 rubryka	27, ₁₀₀	27,000
87	Tablica 5 od dołu 3 rubryka	27, ₁₀₀	27, ₉₀₀
94	5 od dołu	173.129.521	173.129.520
99	11 od góry	2, ₈₆ %	62, ₈₈ %
112	8 od góry	est	jest
118	20 od dołu	42, ₈ %	41, ₈ %

str.

licz

Zamiast

Powinno być

120	Tablica 4 od dołu 3 rubryka	31.677	32.677
"	Tablica ostatni 7 rubryka	2.504.310	2.505.310
123	7 od dołu	właścicieli	wielkich właścicieli
125	7 od góry	dochodem	dochodami
134	7 od dołu	rudy manganowej	rudy manganowej
143	15 od góry	mniej	więcej
146	18 od góry	409.875	408.875
147	13 od dołu	podniosła	podwoiła
148	4 od dołu	egli WKamiennych	Węgli Kamiennych
153	7 od góry	8.402.995	8.462.895
159	10 od góry	7.876.313	7.876.413
159	14 od dołu	33,3	33,7

20,00

Biblioteka im. Hieronima
Łopacińskiego w Lublinie

453969 t

ca. 1

2. II. 2000

1000822519

